

1106-616 [168]
309

ქართველთა მატთან

შესავალი

თვით სახელოვან მეცნიერებსაც ბინდ-ბუნდი წარმოდგენა აქვთ ქართლის-ცხოვრებაზედ: ერთნი მას სთვლიან თხზულებად მეფის ვახტანგ VI-ისა, რომელიც მოკვდა აშტარხანს 1737 წელს, მეორენი ამტკიცებენ, ქართლის-ცხოვრება მოგონილია რომელიმე გაუნათლებელ კაცისაგანო, რომელსაც ამ მატთანში უფრო მეტი სიცრუე შეუტანიაო, ვიდრე ისტორიული სიმართლე კავკასიის ერთა შესახებო. არის კიდევ ბევრი წინა-უკმო თქმულება შესახებ ქართველთა მატთანისა და ეს თქმულობანი ამტკიცებენ ანუ მათ ავქსონთა უმეცრებას ანუ საგნის არსებითად შეუფენებლობას.

საქართველოს დაწერილი ისტორია ძველადგანვე იწოდება ქართლას-ცხოვრებად, რომელიც დაბეჭდილია ორ დიდ ტომად. პირველი მათგანი შეიცავს საქართველოს ისტორიას უუძველეს დროიდან 1469 წლამდე და დაბეჭდილია ბროსეს-მიერ 1849 წელს, ხოლო მეორე გამოცემულია ჩუბინაშვილის ზედამხედველობით 1854 წელს და შეიცავს საქართველოს ისტორიას 1469 წლიდან 1800 წლამდე.

მაშასადამე, როდესაც ვლაპარაკობთ შესახებ ქართლის-ცხოვრებისა, ვითარცა ისტორიულ ძეგლისა, უნდა გვახსოვდეს, რომელს მის ნაწილს შეეხება ჩვენი მსჯელობა, უუძველესს, თუ ახალს, რომელიც იწყება 1469 წლითგან.

მართავე ეს ნაწილები საკმაოდ განირჩევიან ერთმანეთისაგან ენის მხრივაც და იმ ქრონიკებითაც, რომელნიც შეიქმნა ენა ამა თუ იმ ნაწილის ქართლის-ცხოვრებისას.

პირველის ნაწილის ენა, საზოგადოდ, ძველებურ-მწიგნობრულია, შიგა და შიგ მწერლებს უხმარიათ იმისთანა სიტყვები და ფორმები, რომელნიც მეთათე-მეთოთრმეტე საუკუნეს აქეთ აღარა გვხვდებიან, მეორე ნაწილის ენა კი უფრო ლიტერატურულია, სასაუბრო ენის მიმსგავსებული.

ავტორები ქართლის-ცხოვრების პირველის ნაწილისა, რადენიღეს გარდა, არ ვიცით, ვინ არიან: იგინი, თარგმანთა მზგავსად, არ გვაცნობებენ თავიანთ სახელსა და გვარს. მეორე ნაწილის ავტორებს კი, ერთის გარდა, ჩვენ არა თუ არ ვიცნობთ, არამედ სრულიად და სავსებით ვიცით, როდის დაიბადნენ, სად დაასრულეს თვისი ქვეყნიური ცხოვრება.

ამას გარდა, პირველის ნაწილის ქრონიკებში, მეტადრე რომელნიც დაწერილან IX—X საუკუნემდე, შემთხვევათა ქრონიკონები აღნიშნულია აქა-იქ, ხშირად, შეცდომით, მეორე ნაწილის მემატრიანეები კი, განსაკუთრებით ვახუშტი, თითქმის მუდამ აღნიშნავენ ყოველი ამბის თარიღს.

ზარნა, საერთო მგზავსებაც არის მათში: აქაც და იქაც მემატრიანენი აუწყებენ მკითხველს, თანამედროვენია იგინი იმ ამბებისა, რომელსაც აღწერენ, თუ სხვის ნაშრომთაგან სარგებლობენ, უცვლელად გადმოაქვთ დედნის პირი, თუ ცვლილებით ანუ შემოკლებით, ტყავზედ ეწერა დედანი, თუ ქაღალდზედ, ვის, სად და როდის გადაეწერა ეს დედანი.

აღვნიშნეთ-რა ქართლის-ცხოვრების საზოგადო თვისებები, განვიხილოთ ახლა მისი ნაწილები ცალკე-ცალკე, პირველად კი მეორე ნაწილი, რომელსაც უფრო ნდობით ეპყრობიან მეცნიერნი.

I. ქართლის-ცხოვრების მეორე ნაწილი

ა. ავტორება, რომელთა შრომანა შეადგენენ ქართლის-ცხოვრების მეორე ნაწილს, ესენია:

1. ბატონაშვილი ვახუშტი, ავქსონი საქართველოს ისტორიისა და გეოგრაფიისა, შობილი 1696 წლის ახლო ეამს და გარდაცვლილი მოსკოვს 1772 წელს. ქართლის-ცხოვრების მეორე ტომი იწყება მისის ისტორიით. ვახუშტი ხელმძღვანელობს მრავალ ისტორიულ წყაროებით, რომელთა ბლომა ნაწილმა ჩვენამდე მოაღწია, და წარმოგვიდგენს საქართველოს ისტორიას 1469 წლითგან 1745 წლამდე (ქართლის ცხ., ტ. II, გვ. 1—258). ვახუშტისა და მის შრომის შესახებ ჩვენი წერილი უკვე დაიბეჭდა 1902 წლის „მოამბეში“ (№ III).

2. „განგრომობა ქართლის-ცხოვრებისა“ (ქართ. ცხ., გვ. 259—306). ეს ქრონიკა შეიცავს ქართლის ისტორიას 1466 წლითგან 1605 წლამდე და თავდება გადამწერის შენიშვნით: „ქ: სპი დედანი ვნახე. ამის მეტი არ ეწერა. და სიტყვიანიცა და ლექსნიც ესრეთ ეწერნეს. სხვა თუ არის სადმე მეტი და ან თვით ამისსავე ავქსონსა ლექსსა და სიტყვას დაუწუნებთ, თქვენ იცით და მან, მე შენდობილმცა ვიყო, აღმწერი აღმოკითხავთაგან, ცოდვილი ზაქარია, ძე დეკანოზისა, უღირსი მღვდელი. აგვისტოს წელსა ქრისტესით წლ.ა.“

ძორონიკონი წლ.ა. უღრის 1761 წელს. ამ მატანის შინაარსს ემოწმება: ა) „მესხეთის დავითნის“ ქრონიკა, რომელიც უკვე დაბეჭდა ე. თაყაიშვილმა, ბ) შემოხსენებული შრომა ვახუშტისა და გ) ზოგიერთი სიგელ-გუჯარი.

3. სეხნაა ჩხეძე (ქ. ცხ., გვ. 307—342). მისი ქრონიკა, მოღწეული 1739 წლამდე, იწყება ისტორიით მეფის ვახტანგ V-ისა, რომელიც აღვიდა ტახტზე 1658 წელს. სეხნა ჩხეძე კარგად ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწეა მე-XVII საუკუნის დასასრულისა და მე-XVIII-ის დასაწყისისა, და ამ

დროის ამბებს იგი აღწერს, ვითარცა თვალით მხილველი, ვითარცა თანამშრომელი მის დროის შეფეთა და მმართველთა.

4. ჰაპუნა ორბელიანი, ავტორი „ქართლის ისტორიისა“ (ქ. ცხ., გვ. 343—474). მისი შრომა არის გაგრძობა სენიან ჩხეიძის მატეანისა და შეიცავს ისტორიას 1739 წლითგან 1758 წლამდე. ჰაპუნა თანამედროვეა იმ ამბებისა, რომელსაც მოგვითხრობს. თავის მატეანის დასაწყისშივე ეს ავქსონი გვაუწყებს:

შევედექ ამბავს ქართლისას
 ჰაპუნა ორბელიანი;
 განმადლიურა შეფემან,
 ვინ არის გვირგვინიანი;
 აღესწერე უთვლი უთფილი,
 მრავალგზის სანიჟრიანი.
 ვინ წარიკეთსოთ, ნუ შეიცხვოთ,
 სიტყვა თქვით შენდობიანი.

ჰაპუნას მატეანე თავდება შენიშნვით: „სრულ იქმნა ძალითა ღვთისათა წიგნი ესე მცირე ქართლის-ცხოვრება ხელითა ხარების საყდრის დეკანოზის ძის დავითისითა. აღმომკითხველთა გვედრებით, უკეთუ ნაწერსა ამას შინა ჩემსა ცთომილება იხილოთ რაიმე, ნუ მწყევთ, არამედ კურთხევასა ჰყოფდეთ ჩემთვის, თქვენ უზრუნველად იქმნებით და მე დიდად შემწე შექმნება. თვესა აგვისტოსა რიცხვსა ლ, ქორონიკონსა უა“ (=1773 წ.).

5. ომან ხერხეულიძე, თანამედროვე ერეკლე II-ისა და ავქსონი მატეანისა „ერეკლე მეორის მეფობა“, რომელშიაც მოთხრობილია ამბები 1722 წლითგან 1780 წლამდე (ქ. ცხ. გვ. 475—500).

ომან ხერხეულიძის შრომა უნდა საფუძვლად დასდებოდა პ. გ. ბუტკოვის თხზულებას „Материалы для новой истории Кавказа“, რომელიც, ვითარცა ხერხეულიძის ქრონიკაც, იწყება 1722 წლითგან.

6. ბატონაშვილება დავით და ბაგრატ გორგასძენა, აქსონნი „კახეთის ისტორიისა“, რომელიც არის გაგრძელებული ვახუშტის-მიერ შედგენილ საქართველოს ისტორიისა. მათი ისტორია შეიცავს 1744 წლითგან 1800 წლამდე მომხდარ ამბების მოთხრობას (ქ. ცხ. გვ. 501—516).

7. ფარსადან გორგაჯანიძე (ფარსადან გიორგიჯანიშვილი*), თანამედროვე მეფის რუსტომისა († 1658), ვახტანგ V-ისა († 1675) და სხვ. მის მიერ შედგენილ ვრცელ „ქართლის-ცხოვრებელამ“ დაბეჭდილია მხოლოდ ნაწილი, ისტორია რუსტომისა, ვახტანგისა, გიორგი XI-ისა (ქ. ცხ., გვ 517—569).

ამ მოკლე ნუსხიდან სწინს, რომ საქართველოს ისტორია 1469 წლითგან 1800 წლამდე დაუწერიათ კარგად ცნობილ და ფრიალ სარწმუნო კაცებს, რომელნიც, აქვე დაეუმატებთ, არ კმაყოფილდებიან მარტო საქართველოს ისტორიის მოთხრობით, არამედ თვისს ნაწერში შემოაქვეთ ძვირფასი მასალა არა თუ მარტო კავკასიის ყველა ერთა ისტორიის შესასწავლად, არამედ შორეულუბისაც—თურქთა, სპარსთა, ავღანთა, რუსთა, ყირიმელთა.

და ასე, ქართლის-ცხოვრების მეორე ნაწილი ჩვენ უნდა მივიღოთ ნამდვილ და ძვირფას ისტორიულ წყაროდ, თუ, რასაკვირველია, არ უარ-ვეყოფთ მისს უეჭველს ღირსებას მხოლოდ მისთვის, რომ დაწერილია ქართველთაგან ქართულს ენაზე.

II. ქართლის-ცხოვრების პირველი ნაწილი

ქართლის-ცხოვრების პირველი ნაწილი იწყება ვახუშტის ვრცელის გამოკვლევით (ქ. ცხ., გვ. 1—14), რომელიც მას წაუძღვარებია თავის საკუთარ შრომისთვის, „საქართველოს ისტორიისა და გეოგრაფიისთვის“. რა აღვნიშნავთ აქვე ვახუშ-

*) ამ ისტორიკოსის ცხოვრებისა და მის ნაწერების შესახებ ცნობები იხ. ჩვენს წიგნში „ფარსადან გორგაჯანიძე და მისნი შრომანი.“

ტის შრომის წინასიტყვაობას, მის მიერ დაწერილს სულ სხვა მიზნით, ჩვენ ა⁴ ვიცით.

ამ „წინასიტყვაობას“ მიჰყვება მერმენდელი 9-სტრიქონოვანი ჩანამატი, რომლის ღირსებაზე ლაპარაკი გვექმნება ქვემოთ. ამ ჩანამატის შემდეგ იწყება თვით მატიანე.

აღვნიშნავთ იმ წყაროებს, რომლებზედაც დამყარებულია ქართლის-ცხოვრების პირველი ნაწილი.

1. ქართლის ცხოვრების I-ის ნაწილის წყაროები.

ა. ქრონიკები.

1. ქართლას მოქცევაჲ. ამ წყაროდგან ქ-ის-ცხოვრების პირველს ნაწილში შეტანილია (გვ. 57—101) ყველა ცნობა შესახებ ქრისტიანობის გავრცელებისა საქართველოში და საყდრის დაარსებისა ივერიაში. ქართლის-ცხოვრება თვითონვე აღნიშნავს (გვ. 41 და სხ.), რომ ამ ცნობებს იღებს ქართლას-მოქცევადგან, ასე:

„ვეითარგა წერაჲს არს ესე განცხადებულად მოქცევასა-ქართლისასა“.

მოქცევაჲ-ქართლისა, როგორც ნათქვამია მასში, უწერიათო წმ. ნინოს თანამედროვეთ, მღვდელს აბიათარს, სიღონიას, სალომეს, პეროფაერას და მეფე მირიანს. ყველა ამათ დაუწერიათ ის, რაც თავის თვალთ უნახავთ და რაც წმ. ნინოს უამბნია მათთვის.

რომ, მართლაც, ეს ქრონიკა ძველს დროს შედგენილია, სჩანს იქიდან, რომ იგი თავდება ამ სიტყვებით:

„წიგნა ქართლას-მოქცევისაჲ, რომლითა ღმერთმან ნათელი გამოაბრწეანჲ,... ვითარგა ტაღანტი, წინამძღვართაგან დაფარული, შემდგომად მრავალთა ქამთა და წელთა ვაშვეთ.“

აბა სჩანს, ვის ეკუთვნის ეს შენიშვნა, ბერძანის, შატბერდის კრებულის შემდგენელს, თუ მხოველს, რომელიც სცხოვრებდა მე-VII საუკუნის დასასრულს და მე VIII-ის დასაწყისს.

ვიციტ მხოლოდ, რომ ეს შროველი იძიებდა ქართლის მოქცევის ამბავს. შეიძლება, ამ შროველის მიერ შეკრებილი ზეგბი ქართლის მოქცევის შესახებ მის შენიშვნითურთ უმეტ-ნაკლებოდ შეიტანა თავისს დიდს კრებულში (მე-X ს.).

2. უსახელაო ქრონიკა, ქართლის მოქცევისთვის წამძღვარებული. მასში მოყვანილია მოკლე ისტორია საქართველოსი, მის მეფეებისა, ღმერთებისა, ეპისკოპოსებისა, კათალიკოზებისა და სხ. 324 წლითგან ქრ. უწინარეს ეპისა მეცხრე საუკუნემდის საქრისტიანო ხანისა. თუმცა ამ ქრონიკაში ქართლის-ცხოვრებასთან შედარებით ბევრი ახალი ცნობაც არის, გარნა ამ ორივე ძეგლების მოთხრობათა მსგელობა, საზოგადოდ, ერთნაირია.

3. მცხეთას ცხოველ-მოფუელ ჯგრას აღმართვა. ეს ქრონიკა არის ვარიანტი ამგვარივე მოთხრობათა, რომელნიც შეტანილია ქართლის-მოქცევისა და ქართლის ცხოვრებაში. იგი გადაწერილია ვინმე გოგასს მიერ მე-X—XI საუკუნეში და იოანე ბოლნელის ფრიად საყურადღებო ქადაგებებთან ერთად შეტანილია დიდს ეტრატის კრებულში (№ 144, in folio, გვ. 424). სხვა-და-სხვა ადგილას, წერილებ შუა, გადაწერის ხელით ჩაწერილია „სტეფანე“. ეს სტეფანე შეიძლება იყოს ის სტეფანე, რომელიც მე-VIII საუკუნეში სთარგმნიდაო წიგნებს ქართულად ან და ის სტეფანე, რომელიც მე-X საუკუნეში ითვლებოდა გამოჩენილ მწიგნობრად.

მს ვარიანტი ჩვენ უკვე სრულად დავბეჭდეთ (ივერია, 1898, №№ 184, 185).

4. სომეხთა მოქცევაჲ, თხზულება აგათანგელისა, რომლისაგანაც სარგებლობს ქართლის ცხოვრება (გვ. 71), როდესაც შეეხება რიფსიმეს, გაიანეს და მათთან ერთად წამებულითა ისტორიას („ვითარცა წერილჲარს წიგნსა მას წამებისა მათისისა, მოქცევისა სომეხთასა“). ეს თხზულება თ. ჟორდანიამ აღმოაჩინა მე XI საუკ. კრებულში და მისი ერთი ნაწილი დაბეჭდა თავისს ქრონიკებში (ტ. 1, გვ. 19—27).

5. ჯუანშერ ჯუანშერაძე, სიძე მეფის არჩილ II-ისა (X 718 წ.). მის ქრონიკას ასრეთი სათაური აქვს: ვახტანგ გორგასლისა მშობელთა და შემდგომად თვით მისი, დიდისა მის და ღვთის მსახურისა მეფისა, რომელი უშეტესად კაცთაგან განთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართველთასა. ეს ქრონიკა შეიცავს საქართველოს ისტორიას მე-V საუკუნითგან მე-VIII საუკ. დასაწყისამდე (ქ. ცხ., გვ. 108—184) და თავდება ამ სიტყვებით:

„ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებასა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა ეამითი-ეამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმა, ძმისწულის ქმარმა წმ. არჩილისამან, ნათესავმან რვეისამან, მირიანის ძისამან: და ამიერთგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ, ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ეამმან უწყებად მისცეს გონებასა მათსა, ღვთივ განბრძობილსა“ (ქ. ცხ., 184).

ამ ჯუანშერს სამთავროდ მიეცა ჯვარი, ხერკი (საგურამო), შთიულეთი, ტფილისი და მანგლისი (ქ. ცხ. 179).

6. სუმბატ დავათასძე, ავტორი „ბაგრატიონთ ამბავისა“ (ქ. ცხ., გვ. 161—221). ბაგრატიონების ამბავს სუმბატი იწყებს ამ სამეფო გვარის გენეალოგიით და საქართველოს ისტორიას მოგვითხრობს მე-XI საუკუნემდე. მისი მოთხრობა სწყდება ფრაზაზედ: „მარიამ, დედა ბაგრატ მეფისა, წარვიდა კოსტანტინეპოლს რომანოზ იმპერატორის წინაშე, ... ძიებად პატივისა კურატპალატობისა ძისა თვისისათვის, ვითარცა არს ჩვეულეზადი და წესი სახლისა მათისა და მოყვანებისათვის მის ცოლისა“.

რომანოზ იმპერატორი გარდაიცვალა 1034 წელს და ამ წლის ახლო ხანს, ალბად, სცხოვრებდა ჩვენი სუმბატ დავითისძე.

ბაგრატიონების ჩამომავლობას ურიათა მეფის დავითისაგან აღნიშნავს თვით მეთვ საუკუნის მწერალი იმპერატორი კოსტანტინე ძოწითმოსილი თავის წიგნში De administrando imperio.

სუმბატის ქრონიკა უკვე გამოსცა ე. თაყაიშვილმა თავის
შენიშვნებით (ნახე მისი „სამი ქრონიკა“).

7. ბაგრატ III (980—1014), ქართლისა და აფხაზეთის გამაერთიანებელი 985 წელს. მან დასწერა წიგნი „აფხაზთა ცხოვრება“. ამ თხზულებიდან იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს, რომელიც მოვიდა საქართველოში მე-XVII საუკ. მეორე ნახევარს, როგორც თვითონვე ამბობს, ამოუღია ცნობები შესახებ აფხაზთა მეფეებისა და ისტორიისა. ამავე ქრონიკას არა ერთხელ იხსენიებს ქართლის - ცხოვრებაც, მაგ.,: „და იყო მათ შორის ბრძოლა ფიცხელი, რომელი თვითვეულად ჰყო ცხოვრებასა აფხაზთასა“ (ქ. ცხ., გვ. 196). ეს წიგნი დღეს დაკარგულად ითვლება.

8. თანამედროვე, ავტორი გიორგი მეფის (1072—1089) და მის ძის დავით აღმაშენებლის (1089—1125) ცხოვრებისა. მწერალი, რომელსაც თავის სახელი არ გამოუცხადებია, აღნიშნულ მეფეების ცხოვრებას მოგვითხრობს ისე, როგორც თვითონ მხილველი, როგორც თანამედროვე და უმაღლესს კარზე მყოფი მოხელე. მაგალითებრ:

(გვ. 239) ესე უოველი თვალთა ხეუნთა ვისიღეთ და ფრად უფროს ამათ წარმოთქმულთასა, რამეთუ ვინ წარმოთქვა თვითვეუდად, რა დღეთა ხეუნთა მოაწია ჭირი.

(გვ. 254) წინა დაიდვა ოდესმე სამოციქულო წასაკითხვად, და რა ეამს დაასრულის, ნიშანი დაწვის ბოლოსა წიგნისასა. ხოლო მოქცევასა წელაწდასასა მით ნიშნითა აღეთვალეთ: ოცდაოთხჯერ წარკითხს.

(გვ. 257) მრავალგზის გვიხილავს იგი დამღვრიბელად დაწვთა თვისთა ცრემლითა ხილვასა ზედა თვითთა სახეთა სუნთასა.

(გვ. 260) ნათესავი ქართველთა ორგულ-ბუნება არს ჰარველითგანვე თვისთა უფალთა. რამეთუ რაჟამს განდიდნენ, განსუქნენ და დიდება ჰპოონ და განსვენება, იწუებენ განზრახვად ბოროტისა, ვითარცა მოგვითხრობს ძველი მატრიანე ქართლისა და საქმენი აწ ხილულნი.

ამ დროს ქართველების მატრიანე უკვე ძველი ყოფილა, როგორც ზემო ამონაწერიდან სჩანს. დავით აღმაშენებლის მატრიანე, საზოგადოდ, ფრიად ნასწავლი კაცი ყოფილა, მას ხელთ ჰქონია არათუ მარტო ქართული წყაროები, არამედ ევროპიულებიც, რომლებიდანაც აქა-იქ ნაწყვეტები მოჰყავს. მაგალ.,

(ქ. ცხ; გვ. 260) ალექსანდრე (მაკედონელმა) ქმნა ესრეთ: ზირველად მამულისა თვისისანი შეკრახნა და შით დაიხურნა დასაგდასნი ევროპა, იტალია, რომი და აფრაკეთი და მათითა წარტანებითა დაიხურა ეგვიპტე შესრულმან კარქედონით და მიერ ეგვიპტით — მალესტინე და ფინიკე და კილასკისა თვისად შექმნული წინა-განუწო დარიოზს და რაჟამს სძარსეთი შიართო, მაშინდა ჳსძლო ზიროს ჳინდოსა, და კერეთცა ამით შიგლო უოკელი ქვეყანა და ჳქმნა, რა იგი ქმნა.

ჩვენმა ავტორმა ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიის გარდა იცის აგრეთვე უშიროსი, არისტოტელი, ტროიანელთა მეომრების მგალობელნი, იოსიპოსი, ტიტლივი და სხ. (ქ. ცხ., გვ. 248, 200 და სხ.).

9. თანამედროვე, ავტორი გიორგი III დიდისა (1156—1184) და მის ასულის თამარ მეფისა (1184—1213). აექსონის თანამედროვეობა მტკიცდება მით, რომ იგი სწერს ამბავს, როგორც თვალთ შილველი. მაგალ.:

(გვ. 283) რომელი აწ სჩანს დაწერასა შინა ამისსა ათერთმეტთა მოქცევათა ჟამთა თამარ სამგზის სანატრელისათა

(გვ. 271) ესე იქმნა დღეთა ამთ ჩვენთა.

(გვ. 333) ხოლო საქმეთა მისთათვის რადღა სსმარ არს თქმად..., ვითარცა თვით მოწამე არს ჩვენ მიერ ხილული.

შენაშ. ენა მე-X—XII საუკ. მემატრიანეებისა უმაღლესად განვითარებულია და პოეზიით აღსავსე, ზოგიერთგან მემატრიანე თითქო კიდევც ლექსობს, ისე კეთილზმოვანად, შეწყობილად სწერს.

აღნიშნულ დროის ამბებს, მემატრიანეებს გარდა, შეეხებიან არა თუ მარტო ქართული წყაროები, რომლების შესა-

ხებ საუბარი გვექნება ქვემოთ, არამედ არაბულიც, სომხურიც და ბიზანტიურიც.

10. „ამბავი ჩანგიაზ-ყაენასა, თუ ვითარ გამოჩნდეს ქვეყანასა აღმოსავლეთისასა“ თვალთშეპყვლისა (ქ. ცხ., გვ. 342—425).

მემატიანემ კარგად იცის მონგოლური ენა, მატიანეში ხშირად ურთავს მონგოლურს სიტყვებს, ფრაზებს. იგი მიუდგომელი მწერალია, იმოდენად მიუდგომელი, რომ საცა საქიროა, იქ უშიშრად ამზილებს თვით მეფესაც კი.

ღვთის მზილველი მოსე იტყვისო, სწერს მემატიანე (ქ. ცხ., გვ. 366), „თავარსა კრისა შენისასა არა რქვა ბოროტი“, გარნა ვინათკან ესე წაგნი შუამდებარე არს კეთილას მოქმედთა და ბოროტის მოქმედათვის, შენდობილ იუკან სიტყვანა ჩემნა, რამეთუ ვამთა აღმწერულობა ჭეშმარიტის მტრეველთა არს და არა თვალხმა ვისთვისმე. შემდეგ ავტორი ჰკიცხავს რუსულადნ მეფეს დასაზრახ საქციელისათვის.

რის მოწამეც თითონ არ ყოფილა მემატიანე, იმის შესახებ ცნობებს იღებს სხვათა ნაწერებიდან, მაგ., ვინმე მღვამელის ქრონიკიდან („ვითარცა დასწერს ბერი ვინმე მღვიმელი“, ქ. ცხ., გვ. 354).

შალვა ახალციხელის დატყვევებისა და წამების ისტორიას ავტორი გადმოგვცემს მოკლედ: „ესე აქამომდე სულ მცირედ აღიწერა ჩვენ მიერ“, (ქ. ცხ., გვ. 351).

რომ მემატიანე ყოფილა სამცხელი ანუ მატიანის წერის დროს სამცხეში უცხოვრია, ეს სჩანს მისის შემდეგის გამოთქმილად:

„მოვიდა სამცხეს“ (ქ. ცხ. გვ. 392)

„მოვიდა ბექას წინაშე“ (გვ. 492)

„მოვიდა პირველად კოდან და არტანს“ (გვ. 445)

„მივიდეს ქუთაისს“ (405)

„მივიდეს ტფილისს“ (410).

რომ „მონგოლთა მოსევის ამბის“ დამწერად შეიძლება ყოფილიყო ცნობილი მოღვაწე აბუსერაჰე (მე-XIII საუკუნის შესახებ რაოდენიმე სიტყვას ვიტყვით თავის ადგილას.

11. „ძველი ერასთავთა“ თანამედროვისა შეტანილია ეტრატზე გადაწერილს სვინაქსარში. ქრონიკაში წარმოდგენილია მოკლე ისტორია საქართველოსი და ვრცელი—ქსნის ერისთავებისა, ოსეთიდგან მოსულ მთავართა. დაახლოვებით, ქრონიკა შეეხება 1292—1400 წლების ამბებს.

მს შესანიშნავი ძველი ხელში ჰქონია ცნობილს მელვინეთ ხუცესიშვილს, რომელსაც ამ ძველის პირი გადუღია დამიუცია ბროსესთვის და მას გადუთარგნია ფრანგულად და დაუბეჭდია („Addit.“, გვ. 372—384). მელვინეთ ხუცესიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ეტრატზე ნაწერი დედანი დაკარგულა, გარნა შენახულა მისი პირი, რომელიც თ. ჟორდანიამ თავის ძვირფას შენიშვნებით დაბეჭდა მის მიერ გამოცემულ „ქრონიკების“ მეორე ტომში (გვ. 1 - 30)

როგორც ეს ქრონიკა, ისე ერეკლე II-ის მიერ შედგენილი „სია თავად-აზნაურთა“ ერისთავების შემოსვლას ქსან—არაგვის ხეობაში მიაკუთვნებს იმპერატორის იუსტინიანეს დროს.

„ძველი ერისთავთა“ ფრიად საყურადღებო წყაროა არათუ მარტო ქართლის ცხოვრებისა, არამედ ოსეთის ისტორიისაც. მასში, ვითარცა ქართლის ცხოვრებაშიაც, სხვათა შორის, მოხსენებულნია ოსთა მთავარნი და მეფენი—სუნღუ, ფარეჯან ამასაჯან, ბალათარ და სხ. ერთ ადგილას ნათქვამია (ქრონიკები, გვ. 7): „შალვა მოიყვანა ცოლად ოსთა მეფის ასული სახელად ბირდი.“ ეს შალვა, ბალათარი და მეფე ოსთა ფარეჯან თანამედროვენია ვახტანგ II-ისა (1282—1292), დავით VI-ისა (1292—1310).

12. ცხოვრება გიორგი ბრწყინვალისა (1318—1346) შეესებულება ისტორიკოსის ვახუშტის მიერ თანახმად ამ მეფის გუჯრებისა და „სამართლის წიგნისა“ (ქ. ცხ.. გვ. 448, შენ. 1).

13. ლანგ-თემურის შემოსევა და მისი ბრძოლა ბაგრატ მე V-სთან (1360—1395) და ამის შვილ გიორგი მე V-სთან (1395—1407). ეს ქრონიკა დაწერილია თანამედროვესაგან. ლანგ-თემური შვიდჯერ შემოესია საქართველოს, შვიდ გზის ააოხრა და ქართველები ყოველთვის მამაცურად უზღვებოდნენ, დიდად აზარალებდნენ. მემატინე ამბობს (ქ. ცხ., 461):

„შე ეგრეთ ვერ ძაღ-შიძს ადწერა და შესხმა ქებისა ახოვნე-ბათა მათ ჭაბუკთა ქართველთასა, ვითარ იგი სპარსთა წიგნთა შინა წერად არს ქება სპათა ქართველთასა.“ *

და მართლაც, ქართველებთან ბრძოლისათვის ამ ლანგ-თემურს მაჰმადიანობისაგან მიებოდა უმაღლესი ჯილდო—ყაზი-ობა. (ელ. გიბბონ, ტ. VII, გვ. 178).

ჩვენ გავათავეთ განხილვა ქრონიკებისა, რომელნიც შეი-დგენენ ქართლის-ცხოვრების პირველს ნაწილს. მკითხველი კარგად დაინახავდა, რომ ეს ქრონიკები დაწერილია სხვა-და-სხვა პოლიტიკურ მდგომარეობის დროს.

ამისთანა ქრონიკები რომ ხელად გვაქვს, უსამართლოდ მიგვაჩნია პატკანოვის სიტყვები: „საქართველოს ძველს მატინეში ჩვენ ვხედავთ, შედარებით, ახალს, უგერციდო კომპილიაციას, გამოუ-ცდელის ხელით გამოჭრადს, ცნობილს უაღბზე“; „რამდენიმე წმი-დანის ცხოვრებას გარდა საქართველოს ლიტერატურის ძველის სა-ნადგან სხვა ძველნი ისტორიულ შინაარსისა არ დაშთენილან“ (Ванск. надписи, გვ. 201, 206).

პირიქით, ქართული მატინე დამყარებულია არა თუ „რამდენიმე წმიდანთა ცხოვრებაზე“ და ჩვენ მიერ შემო-აღნიშ-ნულ ქრონიკებზე, არამედ კიდევ სხვა უქნობელ და უხრწნელ ძეგლებზედაც.

*) ზედ მიწვევით არეციით, სახელდობრ, რა წიგნებია ეს „სპარსთა წიგნები“, რომლებშიც არის ქება ქართველებისა; ვიცით მხოლოდ თხზუ-ლება შინ-აბ-ედ-დინ ულკალკაშენდისა († 1418), რომელშიც, მართლაც, დიდი, უმაგალითო ქებაა ქართველ მეფეებისა. (იხ. „Царьца Тамара“ 33 17—18.

ძართველი შემატინებები არას ღროს არა სწერენ წინდაუ-
ხედავად, როგორმე, გარნა ყოველთვის სცდილობენ, რაც უფრო
იძლება, სიმართლით აღწერონ ეს თუ ის ამბავი, საცა თვითონ
არ დასწრებიან პირად; იქ ცნობებს იღებენ სხვა-და-სხვა სარწ-
მუნო წყაროთაგან—გუჯრებიდამ, სიგელებიდამ, სვინაქსრები-
დამ, წარწერებიდამ, გადმოცემებიდამ და სხ. აი, ამგვარ წყაროე-
ბის განხილვას შევეუდგებით აწ.

ბ. ქართლას ცხოვრებას შემატანეთა წყარონი.

1. გამოლაშქრება ამშურატარას არაკლასა (622—629)
და სკვითთა ხაყანის ჯაბღუსა (ძიბელისა). ამ თხზულებას ხში-
რად იხსენიებენ ქართლის-ცხოვრების ქრონიკების ავტორები
და მისგან მოჰყავთ სხვა და სხვა ცნობებიც.

„თამარ მეფის ცხოვრების“ აღმწერელი რუს-გიორგის სა-
ქციელს აღარებს სკვითთა ხაყანის ჯიბღუს ყოფა-ქცევას; იგი
ამბობს (ქ. ცხ., გვ. 288): „მისვე ძველისა ხალან სკვითისა
შემსგავსებულად მოსდგომია აქაცა: მუნ (ბიზანტიას) თუ იგი
მოადგა დედოფალსა ქალაქთასა (ე. ი. კოსტანტინეპოლს),
აქა ესე დედოფალსა დედოფალთასა და მეფესა მეფეთასა“ (ე.
ი. თამარ მეფეს). ხალანი ჯიბღუ რომ შემოერთყა კოსტანტინე-
პოლესო, ისე გაგდებული რუსი დაბრუნდა და ომი აუტება
თამარ მეფესო.

სხვა ადგილას (ქ. ცხ., I, 373) მოყვანილია მისგან შემდეგი
ნაწყვეტი: „ოდესმე იხსნა ერა თვისა დეთასმშობელმან უმსჯაუ-
რისა მისგან სიკვდილისა, ვითარ ოდესმე იხსნა ქალაქი იგი კოსტან-
ტინეპოლი, რაჟამს ბარბაროსთა გარემოეცვა მხედართ მთავრობასა
სარკოსონისსა და მძვინვარედ აღდგომასა ხალან სკვითთა მთავრისსა,
ვითარ დაინაქნა მბრძოლნი მისნი ზღვად; რამეთუ აღდულან ზღვა და
განდნა ნივთი ნავისა და დაინთქნეს მძვინვარედ და ხმელეთისა ზედა
შეოფთა აწვიმა ნიღბლი, ვითარ ძველ-ოდექმე სოფომელთა ზედა“.

ძრონიკა „გამოლაშქრება ირაკლისა და ჯიბღუსი“ ჩვენ
გადმოვწერეთ ტყავზედ ნაწერ წიგნიდან (ეკლ. მუხ., № 471),

რომელიც გამოსცა გიორგი მთაწმინდელმა 1042 წელს, და დაებეჭდეთ კავკასიის სასწავლო ოლქის „სბორნიკში“ (XXXII).

ქრონიკაში წარმოდგენილია საშიშარი მდგომარეობა კოსტანტინეპოლისა, რომელსაც ჩრდილოეთის მხრით მიჰსვოდა სკვითთა ხალანი და სამხრეთის მხრით კი სპარსთა ლაშქარი სარვარონის სარდლობით. ღეთისმშობელმა იხსნაო ერი თვისი განწირულებისაგან, ჰქმნა მრავალი სასწაულები, ზღვა ააღელვა და დაანთქმევინა მტრის ნაევები ლაშქრითურთ, ცეცხლის წვიმა აწვიმაო და სხ.

მრავლი შეურიგდა სკვითთა ხალანს და მასთან ერთად გამოილაშქრა, დაამარცხა ყენი, აიღო ტფილისიც და ძლევამოსილებით დაბრუნდა.

ეს ქრონიკა არ უნდა იყოს ბერძნულ თქმულებათაგან ნათარგმნი, ამ თქმულებათა ნამდვილი პირი, რადგან ასრე დაწერილებით, როგორც ჩვენი ქრონიკა, აღნიშნულ ამბებს არ გადმოგვეცემს არც ერთი უცხოური წყარო.

ჩვენი ქრონიკა შედგენილი უნდა იყოს ქართულის ძველის გადმოცემების თანახმად: მისი ნაწყვეტები გვხვდება ა) დავითისა და კოსტანტინეს ცხოვრებაში (სამოთხე, 323), ბ) ქართ. ცხოვრებაში (გვ. 170—174) და გ) ბაგრატის შრომაში (№ 186, გვ. 2315—2322). ბაგრატი ამბობს, რომ მოთხრობა უღვჯო მამადიანთა სარწმუნოების შესახებ ამოვიღე ძველ წიგნებიდანო, და ამგვარ წიგნებად კი ჩვენ მიგვაჩნია ა) აბუკურაჲ (XI ს.), ბ) წინამძღვარი 1217 წელს გადაწერილი (№ 65), გ) უწყებანი არსენი კათალიკოზისა (X ს.), დ) უწყებანი ეფრემ-მცირისა (XI—XII ს.). ეს ეფრემ-მცირე, მოგვითხრობს-რა ირაკლის გამოლაშქრების ამბავს და მამდის გამოჩენისას, ისევ იმოწმებს ძველს წიგნებს (მწ. 162, გვ. 144 და სხ.).

2. ნებრათას წიგნი. მირიანს († 342) ცხოვრებაში ნათქვამია, ამ მეფემ ქრისტიანობის მიღება ინება მხოლოდ მაშინ, როდესაც დარწმუნდა, რომ ძველსა და ახალსა წიგნნი

ერთნაირად მოგვეთხოვინო ქრისტეს მოსვლის ამბავს და „ნებროთის წიგნიც“ ამტკიცებს მათს ნათქვამსო.

ამ ნებროთის წიგნიდამ ჯუანშერ ჯუანშერიანს ამოუღია ცნობები (ქ. ცხ., 122—123) შესახებ ბაბილონის გოდლის აშენებისა, ენათა შერევისა, ერთა გადასახლებისა (მოხსენებულია სულ შვიდი ერი: ინდი, სინდი, ჰრომი, ბერძენი, აგმაგუგი, სპარსი, ასური)

ამავე ენათა შერევის ამბავს მთელს 91-ს ტაევს უძღვნის პოეტი შავთელი (XII საუკ.) და ჩამოსთვლის იმავე შვიდს ერს—ასურს, ინდს, რომს, სინდს, ბერძენს, სპარსს, აგმაგუგს.

„ნებროთის წიგნის“ ზოგი ადგილები ჩვენ უკვე დავბეჭდეთ ქართლის-ცხოვრების მაგვარსავე ცნობებთან შედარებით (სსბორნ. 4, XXIX).

ძველის-ძველად საქართველოში მეფობდნენ ნებროთიანნი. ამ ნებროთიანებს შეიძლება ჰქონოდათ საგვარეულო ძეგლი— „ნებროთის წიგნი“ და როგორც ქ. ცხოვრება ამბობს (გვ. 123), საიდუმლოდ დაეცვათ იგი თავიანთ გვარეულობაში.

3. ცხოვრება ანდრეა მოცაქუდასა. ეს თბზულება, როგორც მოწმობს გიორგი მთაწმინდელის მოწაფე გიორგივე, ძველადვე თარგმნილი იყო ქართულად და ითვლებოდა საეკლესიო—სარჯულო კითხვების განსამარტავ წიგნად. ამავე წიგნით სარგებლობდნენ ქართველი მემეტრიანეები, როდესაც საჭირო იყო აღეარათ, რომ საქართველოს ეკლესია არის სამოციქულო ეკლესია და დამყარებულია იმისთანა სიმტკიცეზედ, ვითარიც არის კვართი უფლისა (ქ. ცხ., 39—37 და სხ.).

4. ცხოვრება პეტრე (მურვანოს) მიაუქუდასა. ამ ეპისკოპოსის ცხოვრება ასურულს ენაზე დასწერა მისმა მოწაფემ ზაქარიამ და მერე ითარგმნა ქართულად*) (ქ. ცხ. 102—103).

*) ნ. მარმა შემოკრიბა სრულა ცნობები შესახებ პეტრესი და მის „ცხოვრებასთან“ ერთად ჩ ნებულად გამოსცა (Житие Петра-ивера, царевича. подвояжника и епископа майумскаго, V вѣка“.

5. ცხოვრება აბო ტფალელისა (+ 786 წ. 6 იანვ.) შესანიშნავი თხზულება დაწერილია თანამედროვე იოანე ნიძისაგან ქართლის კათალიკოზის სამოციქულო ბრძანებით და შეტანილი ტყავზედ ნაწერ კრებულებში—IX საუკუნისა (№ 19), IX—X საუკუნისა (№ 95) და X საუკუნისა (№ 425 წ. კ. საზოგად.).

ამ ვრცელს ნაწარმოებში ბევრი ძვირფასი ცნობებია, შესახებ საქართველოს, აფხაზეთის და ხაზარეთის პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ ყოფა—მდგომარეობისა არაბთა მფლობელობის პირველს საუკუნეს.

აბოს ცხოვრება უკვე გადმოვსწერეთ სამივე ვარიანტიდამ და ერთად დავბეჭდავთ მაშინდელ დროის ლექსიკონითურთ.

6. ცხოვრება წმ. ანჩაღისა (+ 718), დაწერილი თანამედროვის ლეონტი მროველისაგან, შემოკლებულად შეტანილია ქ. ცხოვრებაში (გვ. 181—184) და სრული პირი კი ჩვენ გადმოვიღეთ 1733 წლის მამათ ცხოვრებიდამ და დავბეჭდეთ ჩვენს წიგნში „მწერლობა მეთათე საუკუნებმდე.“

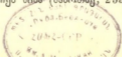
7. ცხოვრება წმ. რაფაელისა (+ 504 წელს ანუ მის ახლო ხანს) შედგენილია, როგორც ამბობს აექსნი, თანახმად ძველთა მატეანთა და აღწერათა (სამოთხე, გვ. 169, 178)

8. ცხოვრება წმ. შუშანაგისა (+ VI საუკ.) შეტანილია ტყავზე ნაწერს კრებულში მე IX საუკუნისა (№ 95). ენა ამ თხზულებისა არის შვენიერი ნიმუში ძველის ქართულ ლიტერატურულ ენისა. მასში დაცულია წარმართულ დროინდელი სახელები თვეებისა (აბანი, ვარდობისა).

მს საყურადღებო თხზულება უკვე გადმოვსწერეთ და დასაბეჭდად დავამზადეთ.

9. ცხოვრება ასურთა მამათა (სამოთხე, 193—302; ქ. ცხ; 151—158). ამ მამების ცხოვრებამ ჩვენამდე მოაღწია მე-XVII—XVIII საუკ. ნუსხებით, თუმცა ზოგიერთის ცხოვრება შედგენილი იყო ძველადგანვე, მგაღა., კათოლიკოზის ბასილის მიერ. პატრიკის ვაჩეს ძისა (სამოთხე, 253).

606
1106-1117
1117
1117

10. ცხოვრება ნეოფიტე ურბნელისა (სამოთ., 306—313), რომელიც აწამა აჰმადმა, ამირა მუშლის ბაღდადელის წახსენებით. ამ ეპისკოპოსის „ცხოვრება“ ავლდება ასრე: „ვაოვეთ ისტორიად ნეოფიტესი სასწაულებების მოთხრობათა შინა ღირსისა შიო საკვირველით მოქმედისათა, რომელნიცა სხვა და სხვათა მიერ აღწერილნი შეჰკრიბნა ნეტარმან ბასილი, მამათ მთავარმან ქართველთამან, ძემან პატრიკის ვაჩესმან“ (გვ. 312),

11. ცხოვრება ეესტათი მცხეთელისა, რომელიც აწამეს ტფილისს ხოსრო ნუშირვანის (531—589) დროს (სამოთხე. 413—322). ეს თხზულება შეიცავს კარგს ისტორიულ მასალას და ემოწმება ქართლას მოქცევის ცნობებს.

12. ცხოვრება ანგვეთას მთავრების დავითასა და კოსტანტინესა († 741). ამ მატიანის ავტორს მოჰყავს ცნობები შესახებ ერეკლე იმპერატორის გამოლაშქრებისა, მაჰმადის შობისა, არაბთა ლაშქრის შემოსევისა მურვან-ყრუს მეთაურობით (ქ. ცხ., გვ. 170, 173—174). არაბნი იჭერენ დავით და კოსტანტინე მთავრებს და აწამებენ წყალ-წითელის კიდებუდ (ქუთაისის ახლოს, მოწამეთს). მემატიანე თანამედროვე არ არის, იგი ცნობებს იღებს, როგორც თვითონვე ამბობს (სამოთ., გვ. 324), ძველთა უწყებათგან.

13 ცხოვრება წმ. კოსტანტისა, რომელიც აწამა ჯაფარმა ბაბილონს 854 წ. 10 ნოემბერს. მისი ცხოვრება დაწერილია თვალთმხილველისაგან (№ 97 და № 170 ეკლ. მუხ.), რომელსაც თავის შრომაში შეუტანია მრავალი საყურადღებო ცნობები მაშინდელი დროის აღმოსავლეთის პოლიტიკურ მდგომარეობისა.

14. ცხოვრება იღანოან-ქართველისა, კახეთის თავადისა. ამან თვისმიერ დაარსებულნი სკოლანი და მონასტერნი შეამკო მრავალგვარ წიგნებით, მერე წაიდა პალესტინას, ბიზანტიას, თესალონიკეს, რომს; მისი დიდი მეგობარი იყო იმპერატორი ბასილი (867—880), რომელსაც თავის შვილების აღზრდა მიენდო ილარიონისთვის. ეს დიდი მოღვაწე გარდაიქვალა ულუმბოს (თესალონიკეში), მის მიერვე დაარსებულს

ქართველთა მონასტერში 53 წლისა. გეგმი მისი იმპერ. ბასი-
ლომ გადმოასვენა კოსტანტინეპოლს ერის სათაყვანოდ და შემდეგ
აქედგან მიასვენა ქართველთავე მონასტერს, რომანას.

იმპერატორის მინდობით ილარიონ-ქართველის ცხოვრე-
ბა აღწერა ფილოსოფოსმა ვასილიმ ბერძნულად და შემდეგ
ბერძნულიდგან ქართულადაც თარგმნეს. მისი ცხოვრება შეტა-
ნილია ათონის კრებულში 1074 წლისა (ტფილისი, 1901 წელს),
ეტრატზე ნაწერს სვინაქსარში XI საუკუნისა (№ 222 ეკლ. მუზ.),
სამოთხეში და მოკლედ პროფეს. ცაგარლის წიგნში—*Патес-
тинский сбор. вып. 10, გვ. 32—42.*

15 ცხოვრება გობრონასა, დაწერილი ტბეთის ეპისკოპო-
ზის სტეფანესაგან ერისთავთ-ერისთავის აშოტის († 918) მინდო-
ბილობით. გობრონი არაბებმა შეიპყრეს ციხე ყველში და აწა-
მეს 914 წლის ახლო ხანს; მაშასადამე, მისი ცხოვრების აღმწე-
რელი სტეფანე არის თანამედროვე. ეს სტეფანე იყო ფრიად
განათლებული კაცი. იგი ცნობილია არა მარტო გობრონის
ცხოვრებით, არამედ შატბერდის ტყავზე ნაწერ კრებულთაც.

16. მტრატზე ნაწერი კრებული IX—X ს. (№ 19 ეკლ.
მუზ., in folio, გვ. 489).

17. მტრატზე ნაწერი კრებული X ს. (№ 95 ეკლ. მუზ.,
in folio, გვ. 1316).

18. მტრატზე ნაწერი კრებული X ს. (№ 144 ეკლ.
მუზ., in folio, გვ. 424)

19. მტრატზე ნაწერი კრებული X ს. № 425, გვ. 1088)

20. მტრატზე ნაწერი კრებული X ს.—შატბერდის კრე-
ბული იოანე-ბერაისა (№ 1141 წ. კ. საზ., გვ. 634).

ამ დიდ-დიდ ხელთნაწერებში მრავალნაირი წერილებია,
სახელდობრ: ცხოვრებანი და სწავლანი ქართველთა და მსოფ-
ლიო მამათა, ფიზიოლოგი, ¹⁾ თუალთაჲ, ²⁾ ტაძრის აგება

¹⁾ ჩვენის ნუსხით დაბეჭდა პროფ. ა. ხაჩანაშვილმა თავის წიგნში—
Очерки истории груз. словес. (ვაშოც. 2, 325—328)

²⁾ დაბეჭდეთ მე XXIV ვაშოც. *Сборникъ*-ისა.

ლუდს³⁾, ფსალმუნთა განმარტება, ქართლის - მოქცევა და ქართველთა მეფენი 324 წლითვან ქრ. დაბადებამდე მე-IX საუკუნემდე ქრ. შ.,⁴⁾ მცხეთის ჯვრის აღმართვა, წმ. ნინოს ქადაგებანი, ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, ცხოვრებანი შუშანიკისა, აბოსი, გულანდუბტისა, სატინიკისა (სატინიკის «ცხოვრება» ვილაც ბარბაროზს ამოუგლეჯია დედნიდან და დაკარგულა), გადამწერთა და მთარგმნელთა შენიშენანი და წარწერანი. თუ რა ფასისა არიან ესრეთნი წარწერანი და შენიშენანი, ამას ცხადად გვიჩვენებს თუნდა შემდეგი შენიშენა № 95-ის გადამწერისა (იხ. გვ. 1222):

დიდება შენდა, სამებაო წმიდაო. დასრულდა წამება წმიდათა მოწამეთა საკითხაუბი. თაჳი: ღმ.

კურთხეულნო უნო მომავდნო, რომელნი ჩუენსა შემდგომად უოფად ხართ:

პირველ ოდეს ამას წიგნსა დავიწვე, ესრე მეფეა გულსა, ვითა დედათა წამება და ცხოვრება ოდენ დავწერთ და მით გაგასრულო. და ვისარკე, დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა ვძებნე დედა და ესთენ უბოვე, ვერდარა შეშეძლო ძებნა; მერმე ესე მამათა მოწამეთა, რომელი ჰარხადს არა ეწერა, იშხნით მივ დე და მით გაგასრულე.

და ესე ცხოვრებნი დედათა და ღუთის მოყვარეთა მამათანი მიწეებით ამას ქუეჩოსა კრძოთსა მოაქციენ; თუმცა პირველ კამეკონა, თაჳსა ზუდა მამათა მოწამეთა კამდა. განა დედათა წამებითა და ცხოვრებითა ოდენ ზღამოდე გასრულებასა...

ჴირნი კუდა დიდნი მინახიან. დმურთიმან დაკავჯროს. სული კრიკოდ ჰტარაისა შოიხსენეთ წმიდათა ღოცვითა თქუენტა.

გაბრიელ ჳსკაველა და გაბრიელ სორგაი დიად დამიდეკს თანა (დმურთიმან შეუნდვენ ცოდენანი!); ოდეს მიმჭირდის, მათ მივჯმართი, ჰურაი შვინი.

³⁾ გამოსცა პროფეს. ნ. შარბია პეტერბურგს 1901 წელს

⁴⁾ გამოსცეს ე. თაყაიშვილმა და თ. კორღანიამ განმარტებით და ძვირფას შენიშენებით.

იოვანე კაცუთაღმან კუტალითა ღვთაჲ მამართუა.

ძრებული № 425 შესანიშნავია კიდევ მით, რომელიც დაწერილია დან ბოლომდის საგალობო ნიშნებით მოწყობილია. მისი შემდგენილი მიქელ მოდრეკილი ამბობს, რომ ეს საგალობლები ვპოვე ძველს წიგნებშიო, ქართულს ენაზე გავაწყვეო საგალობლები ქართულა, ბერძნულა და შახურა.

აღნიშნულს ხელთაწერებზე, ვითარცა ხელთ - უქმნელ ძეგლებზე მე IX-X საუკუნოებისა, დამყარებულია აგრედ-წოდებული ოქროს ხანა საქართველოსა.

21. „განყოფა ქართველთა და სამქეთ ეკლესიასა“, თხზულება კათალიკოზის არსენისა (მე X ს.). ეს ვრცელი მატია-ნე იძლევა ძვირფასს ცნობებს, რომელნიც საკმაოდ შეავსებენ ამგვარსავე ქარ.-ცხოვრების უწყებას. არსენის შრომა თ. ჟორდანიამ საყურადღებო შენიშვნებითა და საფუძვლიან განმარტებით დაბეჭდა თავის ქრონიკებში (ნაწილი I, გვ. 303—342).

22. ათონის ეტრატზე ნაწერა კრებული 1074 წლისა, უკვე დაბეჭდილი ჩვენ მიერ საეკლ. მუზეუმის საფასით და ა. ხახანაშვილის წინასიტყვაობით (XXVI + 368).

შ ა ნ ა ა რ ს ა: ა) აგერაის ღვთაის დაძაბსკებლთა ისტორია, დაწერილი გიორგი მთაწმინდელის მიერ 1035 წლის ახლო ხანს იმის ჩვენებით, რომ იგი ამ ისტორიას სწერს თვალთ მხალველთა სიტყვით, აგრეთვე თანახმად „მამათა ცხოვრებისა“, ეფთვიმეს ნუსხისა, მამათა ნაწერებისა, წიგნისა, რომელშიაც შეტანილი იყო სახელები ძველთა წიგნთა (გვ. 1, 17; 18, 24); ბ) ცხოვრება ილარიონ - ქართველისა, გ) ცხოვრება მოციქულის იოვანესი, დ) საგალობლები პატივად ზემოხსენებულთა წმ. მამათა, ე) ალაპანი მათ მოსახსენებლად, ვინც რაიმე სამსახური გაუწია ლავრას. დამატება: ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა (+ 1066), დაწერილი მის მოწაფის გიორგი-მწერლისაგან

ძრებული შეიცავს დიდს მასალას არა თუ მხოლოდ საქართველოს მე-X—XI საუკ. ისტორიისათვის, არა ქართველ-

ბერძენთა და ქართველ-რუსთა კავშირისა და განწყობილების შესახებაც. ორიოდგ მაგალითი.

ა) ქართველ-ათონელნი ბერძნებს უთმობენ კუნძულ ნეონის შემოსავალს და კარაკალის მონასტერს; სალუნის სლავიანებს აძლევენ მიწას ტაძრის ასაგებად. ბულგარიაში, დღევანდელს ჩეხელდერეს და მაშინდელს პეტრიჩს, აგებენ საკუთარს ეკლესიას ბულგართა გასანათლებლად, აგრეთვე აშენებენ ტაძრებს თესლონიკეს ნათლის მცემლისას და დობროიკს წმ. გიორგისას, და ყველა ამ ტაძრებში ამწესებენ სახელოვან მოღვაწეთ, მაგალ., ფილოსოფოსს იოვანე პეტრიწის და სხვ. თვით წმ. გიორგი მთაწმინდელი ჰმუსრავს საკერპოს ლივედიაში, საცა მოსახლეობდნენ ბულგარნი.

ბ) ქართველ-ათონელთა ღვაწლით მყარდება კეთილი განწყობილება საქართველოსა და ბიზანტიას შორის. ქართველები ჰშველიან უკანასკნელს ამბოხებათა და უბედურებათა ეამს; ნიჭიერ ქართველებს იმპერატორები ამწესებენ თავის სამსახურში. ქართველ წმიდანთა ცხოვრება იწერება ბერძნულს სინაქსრებში. ქართულს წიგნებს ასწორებენ ბერძნულის თანახმად.

შველა ეს ცნობები მტკიცდება არა მხოლოდ ქართულის მატთანით და მის წყაროებით, არამედ ბერძენთა და სომეხთ მწერლების გადმოცემითაც. ჩვენ ვიცით, მაგალ., რომ ჯოჯიკი (Tzitzius), ძე ივერიის პატრიკის თევდოტესი, იყო დაროსტოლოს პრეფექტად 1016 წელს, რომ ბიძაშვილი თევდოტესი, ვარაზეჩე იყო იმპერატორის პროტოსფათარად და 1038 წელს იხსნა ედესა არაბთა აოხრებისაგან, რომ აბულარბის (Aboucap) შვილმა ვასილიმ დაევით კურატპალატის (+ 1001) კარვის მცველმა, მანძიკერტის რაზმით უკუაბრუნა სახელოვანი ტოდრულბეგი 1054 წელს. ყველამ იცის ისიც, რა სამსახური გაუწიეს ბიზანტიას თორნიკიმ (მე-X ს.) და ლიპარიტ ორბელიანმა 1048 წელს.

ბ) ძ. ცხოვრებაში ვკითხულობთ (გვ. 215): საბერძენთაში შეიქმნა დიდი ღელვა. ბასილი იმპერატორის სპასილარი და წარვიზი, ძე განდგომილის ფოკასი, შეითქვენ და შეფედ

გამოაცხადეს კსიფენი და მიიბირეს მთელი აღმოსავლეთი. ბასილი შეძრწუნდა, გარნა ღმერთმა უშველა მას. წარვიხსნა ნუღა კსიფენს თავის მომხრეებით, გარნა წარვიზი მოჰკლეს და კსიფენი კი შეამწყვდიეს დალასონს ცახეს, შეიპყრეს და მიჰგვარეს იმპერატორს. ამან კსიფენი დაამწყვდია ერთს კუნძულზე და მისთა თანაგამზრახთა თავები გააყრევინა და მათ შორის ფერისსაც, ჯოჯიკის ძეს.

ამ ფერისის შესახებ ათონის კრებული იუწყება (გვ. 290—291): ბერს ჰსურს შეიტყოს, სად შეისწავლა ჩვენმა მამამ (გიორგი მთაწმინდელმა) ბერძნული ენა და ვინ მოგვიძღვნა ჩვენ ეს დაუშრეტელი საუნჯე. ვინ და ფერის ჯოჯიკის ძემ, ქმარმა ბაგრატ მეფის († 1011) ასულის წულისსამ. რად მოვიხსენე აქ ბაგრატის ასული, დაი ვასილი ბერისა? იმიტომ, რომ ეს ქალი თავის ძმას ვასილზე ნაკლები არ იყო სიწმინდით. ამ ფერისმა და მისმა მეუღლემ მოინდომეს მიეწვიათ თავისთვის რჯულის მოძღვარი და მასწავლებელი, და ორივემ გადასწყვიტეს მიეწვიათ გიორგი-მწერალი, დავით კურატპალატის († 1001) მწერალთა უზუცესი. მიიწვიეს და მიანდეს მას თავისი სასულიერო და სახორციელო საქმენი. ამ გიორგისთანვე იყო მკირე წლოვანი მისი ძმისწული გიორგი მთაწმინდელი. კოლქმარმა, ნახეს-რა მშვენიერი ყრმა გიორგი, თავის შეილაღვა მოაცხადეს. გავიდა რამდენიმე ხანი. იმპერატორი ბასილი გაურისხდა ფერისს და თავი მოჰკვეთა: ამბოხში მონაწილეობის მიღება შესწამეს; მისი სახლობა კი კოსტანტინეპოლს წაასხეს. იქ დარჩნენ 12 წელს. ფერისის კოლმა და გიორგი მწერალმა ყრმა გიორგი მიიბარეს სწავლულ კაცებს, რომელთაგან ისწავლა ბერძენთ ფილოსოფია და სიბრძნე. შემდეგ ფერისის კოლს ებატია და ნება მიეცა სამშობლოში დაბრუნებულ იყო. გამოეთხოვნენ კოსტანტინეპოლს და მოვიდნენ სამშობლო სოფელს ტვარწათაფას. აქ გიორგი ყრმამ შეიტყო, რომ მისი დედა მომკვდარიყო. ეს ცნობა მოუტანა მას მისმავე მამამ, აქ გადმოსახლებულმა...

აჯანყება ნიკიფორე ფოკასი, როგორც ვიცი, იყო 1022 წელს. არისტაკესი ამბობს, ფერისს და მისს სიძეს ანდრეასს კეს თავები გააყრვენიეს აგარაკს, არსენის (არზრუმის) სანახებზელო (Hist. de la Géorg., გვ. 308; არისტაკესი, თ III).

თუ რა გვარი ძვირფასი ცნობებია ათონის კრებულის ალაპებში შექანილი, სჩანს შემდეგის ორიოდე მაგალითიდამატ.

ა) ალაპნი № 60, 120 და 121: აპრილსა 30-ს დაეწესეთ ალაპი სუმბატ კურატპალტისათვის საბა ქმნილისა და მეულელისა მისისა მარიამისთვის, ბასილიკის ასულისა...

სუმბატ კურატპალტნი ორნი იყვენენ, ერთი იყო სუმბატ დავითისძე († 992) და მეორე სუმბატ ბაგრატისძე († 1011). ალაპში სუმბატი ახლად გარდაცვალებულად სჩანს. გარნა ალაპი შეუდგენია (დაუწერია) ლაერის მამას იოვანეს, ბერძენთაგან ქართველთ მონასტრის (ათონის) გაძარცვის თვალით მხილველს. ეს იოვანე უნდა იყოს ეფთვიმეს მამა, ვინაითგან მამა აგოანე II იყო მხოლოდ 1168 წელს და ბერძენებმა კი ქართველთა ათონი აიკლეს 1021—1022 წ.

ბ) ალაპი № 153: ივლისის 25-ს, წმ. ანას გარდაცვალების დღეს ვაწესებთ თამარ მეფის ალაპს. ოდეს ჩვენნი კელინნი ვაღიწვა, აღმოსავლეთს (საქართველოს) წარვეზავნეთ ჩვენნი ძმანი, რომელთაც თამარმა უბოძა 20 დუკატი და 2-ნი სტავრანი, ღირებულნი ოც-ოც დუკატად. კვალად იმავე თამარ მეფეს ნიკოლოზ გულაბრიძის ხელით გამოვეზავნა ჩვენთვის 20 პერპერი, რომლითაც საწისქვილე არჩი გამოვიყვანეთ, ავაშენეთ წისქვილი და ბოსტანი შევქმენით. მანვე გაიმეტა ჩვენთვის კიდევ ბევრი, გარნა ამ წყალობათ ჩვენამდის ვერ მოაღწიეს ღაართა კაცთა გამო.

ღაარ-კაცებად, ალბად, იგულისხმება იმპერ. ალექსი, რომელმაც ფულის მოყვარეობით შეიპყრა საქართველოდგან დიდის შესაწირავით მიმავალი ბერები პალესტინეს და ათონს და გაძარცვა იგინი. ბერები ისევ დაბრუნდნენ საქართველოში. თამარმა წინანდელზე მეტი მიუბოძა მათ და ალექსის წინააღმდეგ კი ვაგზავნა დიდძალი ლაშქარი, რომელმაც კირ-ალექსი

კომნიანესთან ერთად დაიჭირა ტრაპეზუნტი (Le beau-Hist. du Bas Emp., XVII, 254, შენ. 2; ქართ. ცხ., გვ. 318).

ნიკოლოზ გულამბრისძე ფრიად განათლებული კაცი იყო: კათალიკოზობა და მწიგნობართ უზუცესობა მისთვის მიეტაცა მიქელ კათალიკოზს. თამარმა გამეფებისავე უმაღლ ნიკოლოზ გულამბრისძე დაიბარა იერუსალიმიდან.

ბ) შარ.-ცხოვრება არ ამბობს, სად ასაფლავია ბაგრატ IV († 1072). ათონის კრებული კი ამბობს (გვ. 305):

„ხოლო არს მამულსა მისსა (ბაგრატ მეფის) წარჩინებული სამღვდელთ მოძღვრო საყდართა შორის სამეფოსა მისისათა—საყდარი ქყონდიდისა, სადა იგი შრავალთა წმიდათა მარტილნი დაუსუენებიან და თვასა საფლავი მუნ განემზადა, რათა, რაჟამს აღესრულოს, მუნ დაემარხოს“.

დ. ალაპი № 164: ოქტომბრის 10-ს ალაპი არს ბაადურისთვის, ყვარყვარეს († 1582) ძისა. იგი გარდაიცვალა 21—22-ის წლისა. მშობელნი და ძენი მისნი დიდად შეწუხდნენ და გამოგზავნეს დიდი საწირავი იერუსალიმს, სინას, ტრაპიზუნტს, კოსტანტინეპოლს და ათონს; მხოლოდ ჩვენს ლავრას მოსცეს 20,000 ოთმანური ოქრო და ვერცხლი (ათ. კრ., გვ. 267—269; ქ. ცხ., ტ. 2, გვ. 165—167)

მ) წმ. ეფთვიმემა და წმ. გიორგი მთაწმინდელმა ბევრი სიკეთე დასთესეს. უკანასკნელი საქართველოში მოგზაურობდა 1059—1065 წ. და ყველგან ასწავლიდა ერს, აგროვებდა ყმა-წვილებს ათონს აღსაზრდელად. გიორგი მთაწმინდელს სამგოსნო ნიქიცი არ აკლდა. მის მიერ გამართულ და გადაწერილ სახარებაში სწერია შემდეგი აკროსტიხონი:

ზანსაკრთამელთა ღვათასა საქმეთა წიგნი,
მშაზითა მადლით აღმომშობელი ჩვენი,
მტკავრად გაქუს ოფლით ნამუშავენი;
რომელთა გწურის, სვემდათ წყალსა ცხოველსა,
ზარნა ჩვენდაღვა იოხლით, რომელისაცა
იტყვან თაენი სტიქარონთანი სახელსა.

მართლაც, სტიქარონთა მეთაური ასოები შეადგენენ სა-
ხელს: გეორგია. ამავე მოღვაწეს გამოუთქვამს სხვა რომელიღაც
რომლის შინაარსი ესრეთია:

რეკა მწუხრისა, რეკა მწუხრისა
რავდენს ადგილრავს საგონებულსა
სიერმისა დღისას სამშობლო მხარეს,
რომელ მიუკარდა, სად არს სხელი მშობლისა,
და, მას რომ ვმორდე! ოდი ჟამსა მიმდებსა,
უკანასკნელად შესმა რეკა ძეღისა!

და ვეღარც ვახილავ შე ბრწყინვალე ღღეთა
ჩემისა შატურის გაზაფხულისასა.
რავდენი აღარა ჩანს აწ შირის ცოცხადთა
მაშინდელთაგან კისკასთა, ნორნთა ურმათა!
რეკა მწუხრისა არღა ესმისთ უერთა მათთა
და შტკიც არს დაძინებათ მათი საუღავთა...

მხედება შეკა წოღაჲ მიწას ნესტიანსა,
ჩემზედა ხმას მწუხარეს, ნადვლიანსა
ქარი მიმოჴფენს მიდამოს ველაინსა;
სხვა მღერადი ცაივდის ამას ადგილსა
და, ეჭა, არა თუ შე. არამედ ისა
დაჴმდერს ხმისა მწუხარეს და ნადვლიანსა, *)

23. არტანუჯის კრების დადგენილებანი. ეს კრება შესდ-
ვა ხრტილას (ქ. ცხ., 225) ბაგრატ III-ის († 1014 წ.) მეფო-
ბაში. დადგენილება ამ კრებისა დაბეჭდა თ. გორდანიამ (ქრო-
ნიკები, 125—128).

24. ძეგლის-წერა ანუ დადგენილებანი ურბნისის კრებისა
1103 წელს. (ქ. ცხ., 242).

*) ეს ლექსი, კალინოვის ცნობით, სიტყვა სიტყვით კაბლოვს
უთარგმნია ინგლისურადამ. რუსულად ასრე იწყება: „Вечерний звонъ,
вечерний звонъ, какъ много думъ наводитъ онь“...

25. ანდერძი დაეით აღმაშენებლისა
 26 დაეით აღმაშენებლის „შესხმა“. თქმული მის მიხედვით
 რის არსენის მიერ.

მს სამი ძეგლი (23, 24, და 25) შეტანილია დიდსაგუ-
 ლის წიგნში, რომელიც გადაწერილია 1217 წელს და აგრეთ-
 ვე გელათის კრებულში (თ. ჟორდანიას. ქრონიკები, 1, 238).

27. თამარ მეფის „შესხმა“ ანუ შავთელის (ჩაბრუხაძის)
 „აბდულმესიანი“.

28. თამარ მეფის „შესხმა“ შოთა რუსთაველისა.

29. მეფის-ტყაოსანი მისივე.

ამ სამს თხზულებაში (27, 28, 29) გალექსილია თამარ
 მეფის „ცხოვრება“, უფრო ვრცლად მოთხრობილი მემატეანის
 მიერ (იხ. ჩვენი წერილები „ივერიაში“, №№-ები 160, 162, (1)
 167, 188, 199, 204, 223 და აგრეთვე ჩვენივე ჯერ დაუ-
 ბეჭდავი წერილი რუსთაველისა და შავთელის (ჩაბრუხაძის)
 შესახება.

30. ეტრატზე გადაწერილი კრებული მე XIII ს. (№ 85,
 გვ. 752). შინაარსი: გამოკვლევა ქართულის კვინკლოსისა იო-
 ვანე შავთელის მიერ 1233 წელს. საგალობელნი კათალიკო-
 ზის არსენი ბულმაისისძისა და კარელ ეპისკ. საბასი. საგალობ-
 ელნი დაეით აღმაშენებლისა. ქრონიკა აბუსერიძე-ტბელისა
 შესახებ ლავრის აშენებისა ოპიზის ახლოს, საქართველოს და
 პეროპისა ხორაზმელთაგან, მონასტრის აგებისა ხიხას

მარტო სახელები ამ წერილებისა კმარა, რომ კრებული
 № 85 ჩავსთვალოთ დიდ-ფასიან ძეგლად მე XIII საუკუნისა.
 კრებულის შემდგენელნი და ის პირნი, რომელთა ცხოვრება
 ან ნაწერები შეტანილია მასში, კარგად ცნობილ არიან ქართ.
 ცხოვრებითაც. იგინი არიან სახელმწიფო მოღვაწენი მე XI,
 XII და XIII საუკ.

თვით აბუსერიძე, ვგონებთ, არის ის მესხი, რომელმა
 დავეიტოვა საქართველოში ჯელალედინის და მონგოლთა შე-
 მოსევის ამბავი (ნახე ზემო, გვ.).

ქრებულის ზოგიერთი წერილები თ. ჟორდანიას შენიშე-
 ნებით და განმარტებით დაბეჭდილია ქრონიკებში (ნახე 2,

103--123), გარნა იოვანე შვეთელის კინკლოსის გამრკველი და კრებულის ზოვიერთი წერილები გადმოწერილნი ჩვენ მიერ სრულად და დასაბეჭდად დამზადებული.

31. ძეგლის-წერა ვანას მოხატრასა ეტრატზე დაწერილი და დამტკიცებული კათალიკოზის გიორგისა და თამარმეფის სპასალარის ივანე მხარგძელის მიერ. († 1227 წ.). ეს შესანიშნავი ძეგლი წარმოგვიდგენს არა მხოლოდ თამარის, ლაშა-გიორგის და რუსუდანის დროის მოღვაწეთა ისტორიას, არამედ საქართველოს შინაურ ცხოვრებასაც საზოგადოდ და მონასტრებისა კი განსაკუთრებით. ენა და ხერხი წერისა და შინაარსი ნაწერისა ღირსია ყოველმხრივ შესწავლისა.

ძეგლის-წერა მთლად გადმოწერილია დაუღალავის თ. ჟორდანიას მიერ და სათანადო შენიშვნებით დაბეჭდილია მის წიგნში — *Историч. документы Шюмгвимскаго монастыря (Тифлисъ. 1896, გვ. 29—49).*

მ. გუჯრები, საგლები, წყალობის ბარათები და სხ.

სიგელ-გუჯრებსა, წყალობისა და შემწირულობის ბარათებს უბოძებდნენ მეფენი, კათალიკოზნი და მთავარი ეკლესიებს, თავად-აზნაურებს და სხვათ. ივინი იწერებოდნენ — ძველს დროს, დაახლოვებით მე-XIV—XV საუკუნემდის — ტყავზედ, და შემდეგ კი — ქაღალდზედ. უწყალობებდნენ მათ „ძალითა“ ღვთისათა, მსოფლიო და საქართველოს ეკლესიის უმთავრეს წმიდანთა, დედაქალაქის მცხეთისა და უფლის კვართისა; შემდეგ ამისა მათში იწერებოდა, ვის რა ეწყალობებოდა ანუ ეძლეოდა, ხშირად იხსენიებდნენ წყალობის მიზეზსაც („ერთგულს სამსახურს“, „ამპულისთვის თავდადებას“, „ტყვეთა გამოსყიდვას“, „ტაძრის აგებას“, „სკოლათა გამართვას“, „წიგნების გადაწერას“ და სხ.), მერმე იწერებოდა კრულვა, თუ ვინმე დაარღვევდა შეწირულობას და წყალობის წიგნის სიმტკიცეს და ბოლოს მწყალობელნი და შემწირველნი ამ გვარს წიგნებს ხელს აწერდნენ და ხანდახან ბეჭედსაც ასომდნენ (მეფენი, ამის გარდა, იხსენიებდნენ იმისაც, თუ საღამდის უწყედებოდა მათი თვითმპყრობელობა).

ამგვარ ნაშთთა რიცხვი ფრიად დიდია, რამდენიმე ათასი და უმეტესიც. მათს შესწავლას, რასაკვირველია არა ყველასი, მოჰხმარდა დიდი შრომა; მათ იძიებდნენ ბროსე, იოსელიანი,

ბაქრაძე, ფურცელაძე და დღესაც იძიებენ ცაგარელი, ხახანა-
შვილი, მარჩი, ჟორდანი, თაყაიშვილი და სხ.

მ. თაყაიშვილმა გამოსცა დიდი კრებული სიგელ-გუჯრებისა და წყალობისა და შეწურულობის ქაღალდებისა (ტფილისი, გვ. 529).

ა. ხახანაშვილმა თავის კრებულში (ქუთაისი, 1891, გვ. 178) შეიტანა ფრიად საყურადღებო სიგელ-გუჯარნი.

თ. ჟორდანიამ დიდძალი შესანიშნავი ისტორიული სიგელ-გუჯრები და ქაღალდები ზოგი შემოკლებულად, ზოგი სრულად შეიტანა თავის წიგნებში, (ქრონიკები, ნაწილი I და II, „შიომღვიმის მონასტრის დოკუმენტები“ და სხ).

ლ. ბაქრაძემ გურიის მთავრების სიგლები, გუჯრები და ბარათები დაბეჭდა თავის შრომაში *Археолог. путеш. по Гурии и Адчарь*.

ლ. ფურცელაძემ საეკლესიო, სათავად-აზნაურო და გლეხთა სიგელ-გუჯარნი და ბარათები შემოკლებულად გამოსცა რუსულად.

მრავალი ამგვარივე საბუთები გამოქვეყნებულ იქმნა სხვადასხვა პირთაგან სხვა-და-სხვა დროს. ბევრი დავებულეთ აგრეთვე ჩვენც და სხვათაც „ივერიაში“, „მოამბეში“, „მწყემსში“ და „კვალში“

ჩვენ გადმოვღეთ კიდევ ასიოდე ფრიად საყურადღებო სიგელ-გუჯრის პირი: იგინი შეეხებინან ისტორიას კათოლიკონობისას და სხ.

დიდძალი სიგელ-გუჯარი ჯერ გამოუქვეყნებელია. იგინი შენახულია ქუთაისისა და თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონების უწყებაში, საეკლესიო მუზეუმში, წერაკითხვის საზოგადოების ბიბლიოტეკაში, აგრეთვე მოსკოვს, პეტერბურგს, ათონს, კერძო პირთა ხელში და ეკლესია-მონასტრებში.

ამ საბუთებითა და ქაღალდებით ყოველთვს ხელმძღვანელობდნენ მემატიანენი, ისტორიკოსნი, სჯულმდებელნი, ქვეყ-

ნის მზომელნი და აღმწერელნი გლეხთა, აზნაურთა, თავადთა, სამღვდელთა, მთავართა მამულებისა*).

ძართლის ცხოვრება გუჯრებით სარგებლობს ძველად-განვე, მე-VII საუკუნიდგან. ჯუანშერ ჯუანშერიანის მატეანის სხვა-და-სხვა ადგილას ვკითხულობთ:

...შეიტანეს უფლისა საგანსურისა გუჯარნი, და რა გუჯარნი აღწერეს, აღწერეს ნათესავნი თვისნი და ქვეყანაჲ, და დადეს... (ქ. ცხ., 1. 171).

...რწილ ჳრქჳ მიჭრს:.. გუჯარნი იგი ტყევისანი მარტოდ დაესხენ (იქვე, 175),

...კეისარმან წარმოსცა ორი გვირგვინი და გუჯარი** მიჭრსა და არწილს (იქვე, 177).

...ესე მოგვითხრობს ჩვენ აღწერილი გუჯარი, რომელსა შინა აღწერილ არიან შეფენი და წარწინებულნი ტაშებით და სოფლებით მათაი (იქვე, 178).

*) ამგვარი აღწერა, სხვებ მრავლის საყურადღებო ცნობებით, სხვათაშორის, დაგვიტოვა ერეკლე II-მაც. აი ამ აღწერილობის სათაური: „შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა, რომელნიც აღწერილ არიან ძველად შეფეთაგანცა და უკანასკნელ მეფისა მიერ ირაკლისაგანცა, ვითარცა არს მოხსენებულ ტრაქტატსა შინა დადებულსა, ოდესცა შეეკრა მის დიდებულებას იმპერატორსა კატორინასა წელსა 1783.“ („ივერია“, 1884, №№ IV, V, VI, VII, IX, XI).

**) „გუჯრად“, რასაცვირველია, იგულისხმება აქ „ბულა“. ბიზანტიის იმპერატორები, როგორც ამ შემთხვევაში, დასდებდნენ რა ხელშეკრულებას ქართველ მეფებთან, ეს ხელშეკრულებანი შექმნიდათ „ოქროს ბულაში“. ასე, როდესაც იმპერ. ლეონ ძოწითომოსილმა (886—912) თავის ჯარს უბრძანა დაეჭირათ ცეცეუმი, ციხე არზრუმის ახლოს, ქართველთ მეფე ადარნასემ (881—928) უკაყოფილება გამოუცხადა და მიუთითა „ბულაზე“, რომელნიც ამტკიცებდნენ მის უფლებას ცეცეუმიზე და ამ მაზნით კონსტანტინეპოლს გაგზავნა თავისი პროტოსფათარი (მეპურტლეთ უზუცესი) ჩორჩანელი და გაატანა პარი „ოქროს ბულა-ბისა“, რომელთაგან ერთი მის მიერაც ხელმოწერილი იყო (Addit. 1851, გვ. 188—152; გან, II, 27—28).

ბქ აღენიშნავ ზოგიერთ უფრო საყურადღებო სიგელ-გუჯარებს.

1. მტრატზედ ნაწერი გუჯარი შიომღვიმის მონასტრისა (№ 1 ეკლ. მუზ.), დამტკიცებული მეფეების ფალღესაგან († 893), კვირიკესაგან († 913), კოსტანტინესაგან († 908) და ბაგრატიანსაგან. მასში ცნობაა შესახებ „სალარებთან“ ბრძოლისა. ამ სალარებს დაეპყრათო ბარდავი (განჯა) და აღარბადაგანი (ქ. ცხ., 197). გუჯარი საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ მასში მოიპოვება ძველი სახელწოდებები ზომათა, ფულთა, აღნიშნულია ფასები სხვა და-სხვა საგნებისა და სხ.

„სალარი“ (არაბულად) ვაჭარი (იხ. გორგიჯანიძის ლექსიკონი).

ნამდვილი პირი ამ გუჯარისა შენახულა მე-XIII საუკ. ტყავზე ნაწერ გუჯარის უკანა მხარეს, საიდგანაც იგი უმეტესაგანად გადმოუწერია თ. ჭორდანიას და დაუბეჭდია (Докум. ШИОМГ., 1—3).

2. იერარქიული დადგენილება და მირონის შემზადების წესრიგი. ეს ძველი, დამტკიცებული არჩილისაგან († 718), დაშთენილა ნაგვიანვეს ნუსხებში (ქრონიკები, 1, 45—46). ქ. ცხოვრებაში იგი შეტანილია მოკლედ 680 წლის ქვეშე (გვ. 172): „... ხოლო ოდესცა ენებოს შემზადება და კურთხევა მირონისა, აკურთხოს თვისსა ეკლესიასა... მრავალნი მრავალგზის ამათ პირთათვის გვეკითხვიდეს და დავბრკოლდებოდით ჩვენ უმეტრებით. და ესე მცირედნი სიტყვანი, ვითარცა თესლის მკრებელმან მიმოგანთესულნი, წმიდათა წერილთაგან ერთად შემოგვკრებენ ჯერჩინებითა შენითა, კაცო ღვთისაო“.

3. მცხეთის გუჯარი 1040 წ. დაბეჭდილია პროფ. ჩუბინაშვილის მიერ (ქრისტომ., 203 — 208) და თ. ჭორდანიასაგან (ქრ., 1, 181—188). მისი ზოგი ადგილები იგივეა, რაც ქ. ცხოვრებაშია (ნახე. გვ. 212—213, 218, 221—222). მასში მცხეთისთვის შესწირულ წიგნთ. შორის ნახსენებია:

მტაიანენა საშინ:ონი
და სააღაშონი,

ვეცხლით მოკვდილნი
და მატანენი სათგონი,
ვეცხლით მოცურეილნი.

ზუჯარი შეიცავს მდიდარს მასალას შესახებ საქართველოს მე XI საუკ. ისტორიისა და განსაკუთრებით კი საპატრიარქო საყდრისა.

4. ტყავზე ნაწერი გუჯარი მე XI ს. მასში ბაგრატ IV არჩევს მიჯნაძორელთა და ოპიზართა დავას. მიჯნაძორელნი თავის უფლებას სადავო აგარაკზე ამყარებდნენ სიგელებზე ერისთავთერისთავის გურგენისა († 968), მეფეთ მეფის გურგენისა († 1008), ბაგრატ III-ისა († 1014) და გიორგი I-ისა († 1027), გარნა ოპიზარნი—ბაგრატ მამფალის († 883) სიგელზე. დავის გასარჩევად მეფეს მიეწვია კათალიკოზი, ეპისკოპოსნი, ერისთავთერისთავნი, ერისთავნი, ხვეისბერნი ზემონი და ქვემონი.

მს გუჯარი დაბეჭდილია ბაქრაძი ა, ფურცელაძისა და სხვათაგან.

5. მტრატზე ნაწერი სიგელი, ბაგრატ IV-ისაგან ნაბოძები 1058 წელს.

მს ძვირფასი ნაშთი უკვე დაიბეჭდა საფუძვლიანის შენიშვნებით ოაყაიშვილის მიერ (. Сигель Баграта IV^а) და თ. ჟორდანიისა (რჩხ. матеріаламъ исторіи Грузіи XI—XII вѣка^а).

6. ტყავზედ ნაწერი გუჯარი, მიცემული შიომღვიმისათვის გიორგი II-ის მიერ 1073 წელს.

შშ. შიოს მონასტრის წინამძღვარ მიქელმა გვთხოვა განვუხალოთ სიგელები, მიცემული მონასტრისთვის მამა-პაპათა ჩემთაგან, მთავართა და აზნაურთაგან, და ჩვენც შევიწყნარეთ მისი თხოვნა, განვუხაბლეთ ძველი სიგელები და დაფუძვლიყვეთ ლავრას ყველა მისი მამულები (Докум. Шіомгв., 9—11).

7. ტყავზე ნაწერი გუჯარი, იმავე მეფის მიერ იმავე მონასტრისთვის ბოძებული 1082 წელს.

„სახელთა ღვთისათა. ესე ბრძანება ჩემი არს, გიორგი ბაკრა-
ტონიანისა, ნებითა ღვთისათა შეფისა აფხაზთა და ქართველთა (რწმუნთა),
კახთა და სომეხთა, შარვანშუ და შანშთა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა
და დასავლეთისა თვითმპყრობელისა.“ (იქვე, 12—14).

8. ტყავზე ნაწერი სიგელი, მიცემული შიომღვიმისთვის
დავით აღმაშენებლის მიერ 1123 წელს.

...შიომღვიმის მამებმა კარგა ვეგმსახურეს მაშინ, ოდეს
წინააღვციდდა ძაგამი თავის უღვთო შეილით მოდისტოსით, ამის-
თანა ერთგულებისათვის ბერს არსენის ვუბრძანეთ ააგოს შიო
მღვიმელის უდაბნოში ეკლესია ყდ წმიდისა..., ამას გარდა
მონასტერს განვუახლე ყველა მისი სიგელები, ძველნი და ძვე-
ლის ძველნი ნასყიდობანი: ნუ ვინ გაბედავს ამ მონასტერს
გამოახვას ჩემ მიერ შეწირული ბროლისა, ბაზიჯისა და მინის
კანდელნი, სასანთლენი, ჭურჭელნი და 30 ლიტრა ვერცხლი.
სანთელი მას უნდა მოუტანონ ვაჭრებმა. პური უნდა მიეცეს
სამარდისოდ 500 დრაჰკნისა ყოველწლივ, ღვინო თითო კერა-
საული... ვწირავ მონასტერს 30 ჯორს, 2000 ცხვარს. ამას-
თან მონასტერს ჰყავს კიდევ 3000 ცხვარი. ამ დიდს ფარას
(5000 ცხვირიანს) უბაჟოდ ეთმობა საზამთრო და საზაფხულო
საბალახე... თვალსა და მარგალიტს და ორს ბროლის სასან-
თლეს ვწირავ ჩემს ხატს, 100 დრაჰკანს ვუწინავე მღვდელსა
და მგალობლებს; ნუ ვინ იკადრებს მოუსპოს ამათ ეა ულუფა.

ეს სიგელი, რომლის შინაარსი მოკლედ მოვიყვანეთ, სი-
გელი კი არა, უფრო ქრონიკაა, მატრიანე. იგი სრულდება თვით
დიდის მეფის აღმაშენებლის ამგვარ ხელმოწერით: სიმტიციეო
ყოველთაო, ღმერთო, მტკიცე მტკიცედ აქციე.

9. ტყავზედ დაწერილი სიგელი მანდატურთ-ხუცესის და
ამირსპასალარის ქიაბერისა, მიცემული შიომღვიმისათვის.

...ჩემსა ეინოვნისა ქუნებასა შინა ვჰკადრე და მოვახსენ-
ე ღუთისა სწორსა მეფეთ მეფესა თამარს და მათ მიერ
ბრძანებითა და კითხვითა გკადრე და მოვახსენე შენ, წმიდასა
შიოს და შენთა ცრემლთა მიერ აღშენებულსა უდაბნოსა მღვი-
მესა ...მეხითარაისძენი ოქროი და მახარაი, ბრაქი და იოანე

მათითა სახლითა და მამულითა, ნასყიდითა და უსყიდულოთა, რომელნი მიიღებდნენ ყოველთა წელიწადსა შინა მცხოვრებელთა თხუთმეტსა ლიტრასა... გიბედნიერენ ლმერთმან მიუკუნისამდე ჟინოვნით მიზიარაისძენი მათითა სახლითა და მამულითა კელმოსხლეტით და მოუღვევრად მომიხსენებიან და შეუვალად ყოელისა შესავლისაგან და არა ზედა-აჲ ბეგარაი. ვითა სადაცა სხუაგან შემოწირულნი ვაჰარნი თქვენნი ყოელისა მანებელი-საგან შეუვალნი და ნებიერნი სხენანა, ეგრეთვე ესენი სხდნენ...

ამ დიდ მნიშვნელოვანს სიგელს ხელს აწერენ მეფე (თამარი?), თვით ჭიბერი,, კათალიკოზი თეოდორე, შოთაი, რომელიც თავის ჟინოვნის მამულსაც შიო მღვიმელს უმტკიცებს, ავგ ორბელი, იოანე ურბელი. (დაწვრილებით იხ. ჩვენს წიგნში Царица Тамара, გვ. 122—125).

შს სიგელი ემოწმება ქართლ. ცხოვრებას, როდესაც ჭიბერის ჟინოვნის მამულზე ლაპარაკობს. შემატიანე ამბობს: „ჭიბერს, მანდატურთ-უხუცესს, მოუმატეს და უბოძეს ჟინვანი, ქალაქი და ციხე, შრავლითა მთეულითა“ (გვ. 297).

10. ტყავზე ნაწერი სიგელი, მიცემული თამარ მეფის მიერ 1202 წელს და მის მიერვე ხელმოწერილი.

სიგელი დაბეჭდილია თ. ჟორდანიას *Докум. Шіомгвямскаго монастыря-ში* (გვ. 25—28), ხოლო ხელმოწერა თამარისა ჩვენს პალეოგრაფიულს ტაბულაში (*Царица Тамара*, გვ. 120).

11. ტყავზე ნაწერი სიგელები 1200 წლისა და სხვა წლებისა, რომელნი შეიცავენ საგულისხმო ცნობებს შესახებ ქართველების გალაშქრებისა მცირე აზიას მონგოლების ყაენებთან ერთად (იხ. ქრონიკები, ნ. II, *Документы*, კრებულები ხახანაშვილისა, თაყაიშვილისა და სხ.).

ძლარ განვაგრძობ სიგელ - გუჯართა აღწერას. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ასრეთი საბუთები კიდევ მრავალია, სიგელ-გუჯარნი ბართაშვილებისა, თუმანიშვილებისა, ყურულიანთი, მეფის ალექსანდრესი († 1442), მეფის ლუარსაბისა († 1558),

როსტომისა († 1658), მრავალძალისა, ზევდგინიძეთა და სხვების
 უაღრეს მნიშვნელოვანი არიან, როგორც ისტორიულნი წყაროები.
 ამათ შორის ფრიად საგულისხმოა ლუარსაბ მეფის
 გუჯარი, რომელშიაც მოხსენებულია წიგნი ქართლის ცხოვ-
 რება.

ბი თვით ამ ლუარსაბ მეფის გუჯრის მოკლე შინაარსი:

... 1546 წელს შე, შეფე ღუარსაბმა და კათალიკოზ - ჰატრი-
 არქმა შევადგინეთ მცხეთის საუდრის ქონების ნუსხა და აღმოჩნდა:
 მაცხოვრის ხატი, შემკული 501 თვად მარჯალიტით... ერთი ცაღი
 ქართლის ცხოვრება, ერთი ცაღი სამართლის წიგნი, ვერცხლი
 ერთნახევარი ლიტრა, ფუღად ვერცხლი 2¹/₄ ლიტრა, შეფის შემო-
 წირული ფული 1¹/₄ ლიტრა ტფილისის სწევიით, ფული ვერცხლისა
 3 ლიტრა...

მს სიგელი ჩვენ სრულად დავბეჭდეთ „ივერიაში“ (1899,
 № 39) და ამავე სიგელის ნუსხის მიხედვით საბატრიარქო ტაძ-
 რის ქონება მილიონად შევაფასეთ.

ზახანაშვილმა დაბეჭდა კიდევ ერთი გუჯარი, რომელიც
 შეიცავს ცნობებს შესახებ ქრისტიანობის გავრცელებისა კავკა-
 სიის მთიულეებში (იხ. გუჯრები, გვ. 60).

ზევით შევნიშნეთ, რომ სიგელ-გუჯრებით შემატანიებებიც
 სარგებლობდნენ. ასრე: ვახუშტი მოიყვანს-რა ზევდგინიძეთა
 ისტორიას, ამბობს: „ესრე წერილ არს გუჯარსა მათსა“ (საქ.
 ისტ., გვ. 307). იგივე შემატანე ამბობს: „მცხეთის აღმაშე-
 ნებლის აღექსანდრეს ქორონიკონთ ემოწმებიან მრავალნი
 სიგელ-გუჯარნიო“ (ქ. ცხოვ., 2, გვ. 6) ვახუშტსვე თავის
 გეოგრაფიაში თავად-ახნაურთა სიები მოჰყავს ამ თავად-ახნა-
 ურთა სიგელ-გუჯრების თანახმად.

და ხშირად თვით მოთხოვნიასაც ამყარებენ სიგელ-გუჯ-
 რებზე. მაგალ. დავით ლაშასძის და დავით რუსუდანისძის
 ისტორიის დამწერი ამბობს: „მრავალი სიგელი იპოების და შეცა
 მინახავს, რომელ სიგელისა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატიონ-
 ნი, ნებითა ღუთისათა, დავით და დავით“. და ხელიცა ორთა-

ვესი პრთავს: „ჩემ დავითისაგან მტკიცება“ და „ჩემ დავითისაგანცა მტკიცება“ (ქ. ცხ., I, გვ. 382).

დ. ხელნაწერები ისტორიულის მინაწერებითა და წარწერებით.

მითქმის ყოველს ქართულს ხელნაწერში არის რაიმე საყურადღებო ისტორიული მინაწერი, წარწერა, შენიშვნა, აღაპი და სხ. იგინი უჩვენებენ, სად, ვინ და როდის დასწერა ანუ თარგმნა ხელნაწერი, ვინ და სად შეამზადა სამისო ეტრათი, მელანი, ვინ შეკაზმა, დაბატა ასომთავრულები, ვინ გამოისყიდა ტყვეობილამ და რამდენად, — რა მიზეზით ჩავარდა ტყვეობაში ხელნაწერი და სხ.

ძართული ხელნაწერები გადაწერილია ტყავზე (ეტრატზე), ქალაღდზე. ყველა ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, ჯერხნობით რამდენიმე ათას ცალად ითვლება. იგინი ინახებიან წერა-კითხვის საზოგ. ბიბლიოტეკაში, საეკლ მუზეუმში, აგრეთვე გელათს, სხვა და სხვა ეკლესიაში, კერძო ოჯახებში, მოსკოვს, პეტერბურგს, ლონდონს, პარიჟს, ვენას, რომს, ათონს, პალესტინას, სინაზე და სხ. მათგან, დაახლოვებით, 2000-მდე ხელნაწერი დაწერილია ეტრატზე მხოლოდ ტფილისში ჩვენ შევისწავლეთ რაედენიმე ასი ტყავზე ნაწერი წიგნი. ამაზედ უფრო მომეტებულ ხელნაწერების აღწერა წარმოადგინეს ა. ა. ცაგარელმა, დ. ზ. ბაქრაძემ, ა. ს. ხახანაშვილმა, ნ. ი. მარმა, ე. ს. თაყაიშვილმა, თ. დ. ჟორდანიამ, პლ. იოსელიანმა, მ. ბროსემ, გ. ე. წერეთელმა და სხ.

მომყავს მოკლე ცნობები ზოგიერთ უფრო საყურადღებო ხელნაწერების შესახებ.

1. შრბნისის ტყავზედ ნაწერი ოთხთავი, დაბატულის იდეოგრაფიულის ასომთავრულებით შემკული და გადაწერილი იოვანე ტატანელის წარჩინებულის ხელით. ბაქრაძის აზრით, ეს სახარება გადაწერილია მე-IV საუკ. დამდეგს (ქორონიკონი წაბლალული აქვს).

სახარების თარგმნას აღრევე იხსენიებს ქართლის ცხოვრება. ჯუანშერ ჯუანშერიანი ამტკიცებს (ქ. ცხ., გვ. 110), რომ ვახტანგის (წ 537) დედამ სანდუბტმა, რანის ერისთვის ბარზაბოდის ასულმა, ქრისტიანობა მიიღო მხოლოდ მაშინ, როდესაც სახარება უთარგმნესო. შიოს „ცხოვრებაში“ ნათქვამია (სამოთხე, 237), რომ მეფე ფარსმანმა (მე-VI საუკ.) შიომღვიმის მონასტერს, საცა საშოლვაწეოდ შევიდა ევაგრე, მეფის მოადგილედ ყოფილი, შესწირა 30 ლიტრა ოქრო, ოქროს ბარძიმი, ვერცხლის კურკელნი, ოქროს დიდი ჯვარი და შვენიერად მოკაზმული სახატება ვახტანგ გორგასლისაო (ევაგრეს შესახებ იხ. ქართ. ცხოვრება, გვ. 154, 159).

ამ წიგნის გადაწერის ტატანელის გვარი ჩვენ არსად სხვაგან არ შეგვხვდრია. ნიმუში მისი ხელისა და აგრეთვე იდენოგრაფიულ ასომთავრულებისა ჩავურთეთ ჩვენს წიგნში „Царица Тамара“.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ მე VII საუკუნისად მიჩნეულ სახარების ტექსტი გადაწერილია ასომთავრულით, ხოლო სახარებათა საკითხავები ნუსხურიით. და ორთავეს შემსრულებელი, როგორც ვთქვით, ყოფილა იოვანე ტატანელი. ან ეს სახარება არ უნდა ჩავთვალოთ მე VII საუკ. ძველად და ან არ უნდა ვამტკიცოთ ბაქრაძესავეთ, რომ, ვითომ, ნუსხური განვითარდა მთავრულისაგან მე X-XI საუკუნოებში!

2. შამის-წირვა იაკობისა, ძმისა უფლისა, ეტრატზე დაწერილი (№ 86, გვ. 168).

მნა წიგნისა, წერის ხელი და სხვა ნიშნები საბუთს გვაძლევენ, ეს ხელნაწერი მივიჩნიოთ 786 წელს გადაწერილ ძველად (იხ. ჩვენი „ქართული მწერლობა“, გვ. 84).

მთელი წიგნი გადაწერილია ასომთავრულით, მხოლოდ უკანასკნელი ორი გვერდი (დანაშთენი დაკარგულა) გადაწერილია კათალიკოზის სვიმონის მიერ ნუსხურიით. გადამწერი წიგნისა თუ თვითონ კათალიკოზი სვიმონ არ ყოფილა, მისი თანამედროვე იქნებოდა, რაიც სჩანს ამგვარ ადგილებით (გვ. 98):

ძღაერებათა ცხოველს შოფუელასა შატისნისა ჟუარისა მცხეთასა. . ბრძნებათა და გამოჩუყათა და კელდასხმითა ღირსისა მ-

მისა ჩუწნისა ქრისტეს მიერ სჯომნ ქართლისა კათალიკოზისა...
იკურთხევის ძმამ ჩუწნა...

3. ჳრუკის ტყავზე ნაწერი ნახატებიანი სახარება 936 წლისა, რომლის შესახებ ბროსე სწერს: „Nous avons ... un bel Evangile, au couvent de Djroudech, copié en 256—936, 6540 du monde, suivant le système chronologique géorgien“ (Hist., გვ. 281).

მეათე საუკუნემდის დაწერილი თარიღიანი სახარება ჯერეთ ითვლება მხოლოდ ოთხი:*) ჯრუკისა (936 წლ.), ათონისა (913 წ.), პარხალისა (973 წ.) და გრუზინსკისა (955 წ.).

4 ტყავზედ ნაწერი კრებული, რომელშიაც შეტანილია მოძღვრებანი ბასილი დიდისა, მარკოზისა, ეფრემისა, მაკარისა და სხ., გადაწერილი 924 წელს (ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, გვ. 235)

5. ტყავზედ ნაწერი კრებული, გადაწერილი ცოდვილის იოანეს მიერ საბას ლავრაში 941 წელს (იქვე, გვ. 236). პას ხალიონს გარდა მასში ჩართულია სახალხო თქმულება იმის შესახებ, როგორი იქნება წელიწადი, ბედნიერი თუ უბედური, როდესაც პირველი იანვარი მოვა ორშაბათს, სამშაბათს და სხ.

6. შეტაფრასი 861 წლისა, ტყავზედ დაწერილი. ხელნაწერი შეიცავს გრიგოლის ცხოვრებას, აგრეთვე ხანძოეთის და შატბერდის აღმაშენებელთა ცხოვრებას და სხ.

...ცხოვრება ესე დაიწერა ქწსა 861, დასაბამითჯან 6551, შატრაძქობასა იერუსალიმს აგათონისსა, კათალიკოზობასა მიქელისსა, მეფობასა ქართლს აშოტისსა, ძისა ადარნასესსა, მეფობასა აფხაზეთს გიორგისსა, კოსტანტინეს ძისა, ერისთაობასა სუმბატისსა, ადარნასეს ძისა, შავისტროსობასა ბაკრატ შავისტროსისა, ძისა ადარნასესისა, შავისტროსობას ბაკრატ შამფელისა, ადარნასეს ძისა, ერისთაობას დვით შამფელისა, სუმბატის ძისა, დროსა მას, ოდეს ანჩას მამადმოაგრობდა შაკარი, ოდეს ნეტარის გრიგოლის მიერ აღშენებულს შონასტრკებში მამასხლისობდნენ აზნაურთა ძენი—ხანძოეთს—მამა თეოდორე, დის

*) Н. Кондаковъ. Опись памятниковъ древности, гв. 153.

წული ცხველასი, და შატბერდს — მამა გრიგოლი დიპრიტის ძე. ხანძოეთის წინამძღვარმა, მისმა ძემ იოანემ და ამ წიგნის კვლეველმა წერმა გიორგიმ იგუდის მოდგინეს და შეადგინეს ცხოვრება ნეტარის გრიგოლისა. ხანძოეთის მკვიდრი მოძღვარი კაბრიელ ბასილის შესახებ გვაპობობდა, რომ ეს დირსი კაცი თავის შრავად-წღვან წინამძღვარობის დროს გარ შუ სატრამეზოთა სასწმელს არ იგუშობდათ.

ხანძოეთი, შატბერდი, ანჩა, ოპიზა, ტბეთი, პარხალი — ეს იყო უმთავრესი ადგილები, საცა ქართველი მოზარდობა იღებდა განათლებას მე-X-ე საუკუნეში. უშესანიშნავე ი ხელნაწერები, რომელთაც კა მოალწიეს ჩვენამდე მე X—XI საუკუნიდგან, ანუ დაწერილია აქ, ანუ გადაწერილია აქაურ დედნებით, ანუ დაწერილია აქაურ სკოლებში ნასწავლთაგან. ამ მონასტრების მამები ხანდისხან საბელმწიფო საქმეებშიაც ერეოდნენ, იარალს იხამდნენ და მამაკურად იბრძოდნენ სამშობლოს თავისუფლებისათვის (იხ. ქვემო).

7. შარხალას ტყავზე ნაწერა სახარება 943 წ.

...დირს ვიქმენ მე კლასავი იოვანე, ნარიაულად ბერაჲ, აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებასა, ოთხთავსა, მოღვაწეობითა სუფისა წმიდასათა და შეწყნითა ღმერთ შემოსილთა კაცთაათა... საღოცველად შეფეთა ჩვენათვის: დეთივ დიდებულსა ბაკრატ ქართველთა შეთვისა, დაეთ შაგისტროსისა. სუმბატ ერისთავთ ერისთავისა და დეთივ შინიჭტეულთა ძეთა შათათვის. და წერა ქნსა 973... მე იოვანე ბერამან, მწერადმან შატბერდეღმან, შატბერდს დავსწერე და შარხალს შევწირე საღოცველად უოველთა ძმთა შატბერდელთა*).

8. ტყავზე ნაწერი წიგნი — სამოთხე, გადაწერილი 977 წელს მრავლის ისტორიულის მინაწერებით. (ქრონიკები, 1, გვ 108).

...მე იოვანე თორნიკ უოფიღმან და ძმამან ჩემმან იოვანე ვარაზვანე, ძეთა სულეურთხეულსა ჩორდვანულსამან მოვიაკეთ წმიდა ესე

*) სრული გამოკვლევა ამ წიგნის შესახებ იხ. თაყაიშვილის გამოკვლევაში "სამი ქრონიკა", გვ. XLV—LVII.

წიგნი... საღორველად და სადიდებლად ძლიერისა და ღვთის მსახურისა მეფისა და უოველისა აღმოსაუღეთისა კერძადღატისა და ერთისათვის... რამეთუ მართლმადიდებლობის თვალი არს და მსკავსად შემოქმედისა თვისისა სიმდაბლისა წესსა შინა დაუკლებლად იქცევის... და მათსა შემდგომად საღორველად თავთა ჩვენთა: ზირველად იოვანე თორნიკ უოველისათვის და აწ წმიდათა მეფეთა მიერ იოვანე სვინკელაძისათვის... (ამან) მწრათელ შეიგვალა ხატი ერისკაცობისა და შეიშოსა სხე მუუდაბნოეთა... რაჟამს აღმოჩნდა საბერძნეთს კაცი კანდაღებუდი (სკდეროსი) და მხლომად აღუდგა მეფეთა, ამან ისწრაფა და მოიწია ძლიერისა და უოველ კერძოვე უძღვევლისა დავით კურატპალატისა და ბრძანებითა ამათითა დაამხვა კანზრასვამ მისა და კანამტკიცა მეფეთა... და შერმე იოვანე ვარაზგანკისთვის და მუუდლისა მისისა და შვიდთა მისთა მიქელისა და ჩორდვანელ—ზორკარისა, ჩოროლჰოდისათვის და თორნიკისათვის და ძმისწულთა ჩემთა ჩორდვანელ მატრიკისათვის და ბაკრატ მატრიკისათვის და საღორველად სულისა ბაკრატ მაგისტროსისა და მშობელთა ჩემთა ჩორდვანელისათვის და მარიაშისათვის და ძმთა ჩემთა ბაკრატისთვის და არშუშაისათვის და აბუჭარბისათვის და მამის ძმისა აბუღჭარბისათვის და არშუშაისათვის და უოველთა სახლისა ჩემისა მიგვალებულთათვის... ესე ანდერძნი მე უღირსშან დავით, დისწულმან ღმერთ შემოსილისა მიქელ მოდრეკილისამან დავსწერე.

9. ტყავზე ნაწერი ბიბლია (დაბადება) 978-წლ. (ქართული მწერლობა, გვ. 125—126).

მეფეთა წიგნის ბოლოს:... „მე იოანე თორნიკ უოველმან ძემან სულკურთხეულისა ჩორდვანელისამან მოვიგე წმიდა ესე წიგნი მეფეთა“... კურთხეულარს მწერალი, კურთხეულ არს მკითხველი, მადლი მსმენელთა. დაიწერა წმიდა ესე წიგნი კელითა სამთა მწერალითაჲთა: მიქელისითა, გაორგისითა, და სტეფანესითა.... ოდეს ნანდვილი ესე ბიბლია დაწერილან, ქორონიკონიყოფილა რტ“ (= 978).

შინაწერები ორ უკანასკნელ წიგნებისა (8, 9) ემოწმებიან ქართ. ცხოვრების და სხ. მოთხრობათა შესახებ ამ დროის

ქართულ ისტორიისა, დავით კურატპალატიისა, მის სპასალარის
 თორნიკისა და ჩორდვანელის გვარშთამომავლობისა.

მს დავით კურატპალატი, „თვალი მართლმადიდებლობისა“
 და „სახე სიმდაბლისა“ ასოლიკის თქმითაც (გვ. 135, 179) „თვისის
 სიწყნარითა და შვიდობის-მყოფელობით აღმეტებოდა ყველა
 თანა მედროვე მეფეთ. მისის წყალობით შშვიდობა და კეთილ-
 დღეობა დამყარდა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, მეტადრე არმე-
 ნიასა და ივერიაში. მან მოსპო ყოველ მხრივ ატეხილნი ომნი,
 აჯობა ყველა მეზობელ ხალხებს და ყველა ხელმწიფენი თა-
 ვის ნებითვე დაემორჩილნენ მას“.

ჩვენამდე მოაღწია ამ დიდებულის მეფის ვერცხლის დიდ
 ჯვარმა, რომელზედაც აწერია:

ა-ვ	ქ-ე	ი-ს-ო	ქრისტე
ქე	დთ	ქრისტე	დავით
ად	კო	ადიდე	კურო-
დე	პა		პალა-
დღ	ლა	დღეგრ-	ტი
ვგ	ტი	ძელობით	ამინ.
რძე	ან		
ბით			

მს ჯვარი ეკუთვნის საეკლესიო მუზეუმს. დავით კურატ-
 პალატი გარდაიცვალა 1001 წელს.

ჩორდვანელები სახელგანთქმულ იყვნენ მე X—XI საუკ.
 ამათ გვარს ეკუთვნოდნენ დიდებულნი მოხელენი, ჩინებულნი
 სპასალარნი, სწავლულნი კაცნი, მთარგმნელნი, მწერალნი, მხატ-
 ვარნი.

ხსენებული ხელნაწერების მინაწერების შემწეობით შეგვიძ-
 ლიან აღვადგინოთ შთამომავლობის ხე ჩორდვანელებისა, გარ-
 ნა ვიდრე მოვიყვანდეთ ამ „ხეს“, ჯერ უნდა განვიხილოთ გიორ-
 გი მთაწმინდელის მიერ მეთაორმეტე საუკ. მეორე მეოთხედს
 თარგმნილი სვინაქსარი.

10. ტყეზე ნაწერი სვინაქსარი, XI საუკ. (№ 222 საეკლ. მუზ.). ამ წიგნში მოყვანილია მოკლე ცნობები შესახებ მსოფლიო წმიდანებისა 1-ლ ენკენისთვიდგან დაწყებული მეორე წლის 31 აგვისტომდე.

სვინაქსარში შეტანილია ქართველ წმიდანების ცხოვრებაც, სახელდობრ ილარიონ-ქართველისა (გვ. 86), იოანესი (გვ. 359), ეფთვიმისა (319—326).

მეთვიმეს ცხოვრება საკმაოდ ვრცლად მოთხრობილია.

...ნეტარი მამა ჩვენი ეფთვიმე ტაოდგან იყო. მამა მისი იყო სახელოვანი მხედარი. მან მოიძულა მსოფლიო ცხოვრება, ჩოხა შეიმოსა და ათონს მივიდა. ეფთვიმე დაშთა დედისა და პაპის ხელში. პაპამ იგი წაიყვანა კოსტანტინეპოლს და წარუდგინა იმპერატორს ნიკიფორეს († 966). იქვე ათონიდან მივიდა მამა მისი იოანე და მოითხოვა, რომ მისცენ შვილი მისი, გარნა პაპამ არ ისურვა დაეთმო შვილისშვილი. მაშინ ნიკიფორემ დააყენა ყმაწვილი ეფთვიმე თავისთან ახლოს, ხოლო მისი პაპა და მამა მოშორებით, ცალკე-ცალკე და უბრძანა მათ: „ამ ყმაწვილს მე ვანვუტევებ და თქვენგან რომელთანაც მოვა, მან აღზარდოს“. იგინი დათანხმდნენ. ეფთვიმემ მიიღბინა მამასთან, რომელმანც ათონს წაიყვანა.

სვინაქსარის ცნობით (გვ. 359) ეფთვიმეს მამის საერო სახელი იყო აბულჭერი, „ათონის კრებულით“ (გვ. 7) ზემორეხსენებული პაპა ეფთვიმესი იყო სიმამრი აბულჭერისა, ე. ი. დედის მამა ეფთვიმესი, და აბულარბი ერქვა.

შთამომავლობას ხე ჩორდვანჯღვასა. ზემორე აღნიშნულ ხელნაწერების (8, 9, 10) მინაწერებიდამ სჩანს, რომ ა) თორნიკი, იოვანე ვარაზეაჩე, ბაგრატი, არშუშა და აბულარბი დეიძლი ძმები იყვნენ, შვილნი ჩორდვანელისა და მარიამის; ბ) მათი მამისძმანი (ბიძგები) იყვნენ აბულარბი და არშუშა; გ) იოვანე ვარაზეაჩეს ჰყვანდა ძენი მიქელ, ჩორდვანელი-ზორეარ, ჩოროლდი და თორნიკი და დ) ერთ-ერთის ძმისწულგები იყვნენ ჩორდვანელი პატრიკი და ბაგრატი-პატრიკი.

თორნიკი, აბიას ქმარი, იყო ძე პროტოსფათარის ჩორდვანელისა—Zourvani-სა, რომელიც ერთ აწეწილ საქმის მცნების სახებ მოსალაპარაკებლად წარგზავნილიყო წინაშე იმპერატორის რომანოზისა (919—945) (Addit; გვ. 146).

ჩორდვანელი აშოტი | თანამედროვე რომანოზ ლაკაპენისა
Zourvani Azates | (919—945)

X

ჩორდვანელი აშოტი   აბულარბი I   არშუშა I
(მარიაშის ქმარი)

თორნიკი I.   იოვანე ბაგრატი I.   არშუშა II.   აბულარბ II.
(იოვანე სვინგელოზი).   ვარაზფაჩე.
ქმარი აბიასი.

მიქელ ჩორდვანელი ზორგარი ჩოროლდი თორნიკი II.

X*) (ბაგრატი I, ანუ არშუშა II, ანუ აბულარბ II)

ჩორდვანელი—პატრიკი. ბაგრატი—პატრიკი.

სხვა წყაროებით: ა) იოვანე—აბულჰერი არის „თვისი“ თორნიკი I-ის (ათონის კრებ., გვ. 8), ბ) სულიერი და ზორციელი ძმა (ბაქრაძე, საქართ. ისტ., 245); გ) მეუღლე იოანე—აბულჰერისა, ეფთვიმეს შამისა, იყო აბულარბის ასული (ათონის კრებ., გვ. 7); დ) ეფთვიმე მიიყვანეს წინაშე ნიკიფორესი (+966 16 აგვის.).

X (ტაოს მთავარი).

|
აბულჰერი (იოანე), აბულარბ I-ის ასულის ქმარი.

|
ეფთვიმე თარგმანი (+ 1028 წ.)

*) თ. ყორღანია და ზოგი ერთნი სხვანი ამას თორნიკი I-ად სთვლიან (ქრ., I, გვ. 109).

ბაქრადის ცნობა, რომ ეფთვიმეს მამა იოვანე თორნიკი I-ის ძმა იყო, შეცდომად მიგვაჩნია. იგი, როგორც მოგვეცემს ათონის კრებული, უნდა ყოფილიყო მისი სულიერი ძმა და ნათე ავი, რადგან იოანე = აბულჭერს ცოლად ჰყვანდა თორნიკის ბიძის აბულარბ I-ის ასული. ამას გარდა, თუ იოანე აბულჭერი თორნიკი I-ის ძმა ყოფილიყო, თავის მამის ძმისწულს როგორღა შეირთავდა!

11. ტეგზე ნაწერა დაგათეხა.

პლ. ანტ. ცაგარელმა გვაუწყა ცნობები შესახებ მე VII — VIII, VIII—IX და IX—X საუკუნოების დავითნებისა. დღეს ჩვენ ხელთ გვაქვს მეცნიერულად გამოკვლეული ხელნაწერი დავითნი 974 წლისა (№ 38 საეკლ. მუზ.) მრავალის მინაწერებით, პასხალიონით, ამა თუ იმ ფსალმუნთა ავტორების აღნიშვნით და სხ.

მს დავითნი დაყოფილია თავებად, თავები მუხლებად. მუხლნი ითვლებიან ყოველს ფსალმუნში ცალკე და მთელს დავითნში ერთად და „ყოვლად შეკრებით ფსალმუნნი არიან 150 და მუხლნი 2900“

ბოლოში ჩართულია გალობანი მოსე წინასწარმეტყველის დის მარიამისა, სამოელის დედის ანნასი, წინასწარმეტყველის ამბაკუმისა, იონასი, სამთა ყრმათა, ყდ წმლის მარიამისა და სხვ.

მთელი დავითნი გადაწერილია მეტად შეწინიერის და ფრიად ხელოვნურის ხელით.

პასხალიონში მოყვანილია სრული სწავლა შესახებ წელიწადისა, მთვარის მოქცევისა და სხ. ავტორის სიტყვით, გაზაფხული იწყება 20 მარტს, შეიცავს 91 დღე-ღამეს; ზაფხული იწყება 19 ივნისს და შეიცავს 91 დღე-ღამეს; შემოდგომა იწყება 18 სექტემბერს და შეიცავს 92 დღე ღამეს; ზამთარი იწყება 18 დეკემბერს და შეიცავს 92 დღე ღამეს.

წელიწადში 12 თვეა, 365 დღე-ღამე, დღეთა გამნი წელიწადში არის 4,380 და ღამეთა აგრეთვე 4,380 და 8760.

ნაკიანს წელიწადს თებერვალში 29 დღეა და მარტივში 28.

20 მარტსა და 18 სექტემბერს დღე-ღამე თორმეტ-თორმეტი ჯამია; 19 ივნისს დღე 15 ჯამია, ღამე—9; 18 დეკემბერს დღე 9 ჯამია, ღამე—15.

პეტროვი წიგნში ურთავს ქართულს ხუთასწლოვანს კინკლოსსაც და ასრულებს მას აგრედ წოდებულ არაბულ ციფირების ჩამომწერივებით, ამრიგად: 9. 8. 7. 6. 5. 4. 3. 2. 1. †

სრული აღწერა ამ შესანიშნავ წიგნისა მოვიყვანეთ ჩვენს გამოცემაში „ქართული მწერლობა“ (გვ. 139—190), გარნა აქ დავეურთავთ კიდევ ორიოდ სიტყვას არაბულ ციფირების შესახებ.

მნობილმა დღებუა დე-მონპერემ ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის „არაბულის“ ციფირებით აღნიშნული თარიღი 223 (=1003) გადაიღო და წარუდგინა პარიზის „აზიის საზოგადოებას“. ამ საზოგადოების წევრთ, შეჭკობეს-რა ცნობები შესახებ „არაბულ“ ციფირების შემოღების დროისა, განაცხადეს, რომ თვით არაბთ ციფირების წერა ზარგჯადად შემოიღეს 1166 წლითგანო, თუმცა ეს ციფირები ინდოეთში მე IX საუკუნეშიაც იხმარებოდაო და აქედგან შემოვიდოდაო საქართველოში*). ნეტა რას იტყოდნენ „აზიის საზოგადოების“ წევრნი, თუ მაშინ სკოდნოდათ არსებობა 974 წელს გადაწერილ ქართულ დავითნისა, რომელშიაც ყველა „არაბული“ ციფირი მეტად შნოიანად გამოსახულია!

12. ყსადმუნთა თარგმანა (განმარტება), ტყავზე დაწერილი (№ 135 საეკლ. მუზ.). წიგნი ბერძნულითგან ვადმოუთარგმნია ეფთვიმეს († 1028) და გადაწერილია 1035 წელს.

*) М. Баратаевъ. Нумизмат. факты Грузинскаго царства, 83. 15—16

ზადამწერის შენიშვნა (გვ. 508 და სხ.): კაცის სიბღიძრე წიგნთა მოძღვრებაა არს. მზე და მთოვარე ჩუენთა საკმარად დაჰბადნა ღმერთმან, ზოლო წიგნნი სულთა ჩუენთა განმანათლებელად მოგუშაღლნა.

ამისთვისცა მე, დავით ჯიბისძემან, ტვრთმძიმემან ცოდვითა და უღებმან სინანულითა დავწერე ესე წიგნი ბრძანებითა ეზრა მამად მთავრისა შემოქმედისა და მწყალობელისა ჩემისაათა. დავწერე კელითა სულიერთა ძმათა ჩემთაათა საბაასითა, მიქაელითა და გაბრიელითა და გავასრულე კელითა შვილისა ჩემისა ივანესითა. და შევემოსე უღირსითა კელითა ჩემითა და დავდევე შემდგომად სიკუდილისა ჩემისა შატბერდს... სადიდებელად ეზრა მამად მთავრისა და მამისა ეფრემისთვის და მიცვალებულთა პირველთა მოძღვართათვს და სუმონისთვის და შშობელთა ჩემთა ივანესთვის და შუშანისთვის; სულიერთა ძმათა და ჩემთანა აღსარებულთა ყოველთათვს კორციელთა და ძმათა ჩემთა გაბრიელის და მარიემისთვის შატბერდისა და ხანძისა ცოცხალთა და მიცვალებულთა და ყოველთა თვსთა ჩემთათვს... აწ გვევდრები ყოველთა, რომელნი მოხუალთ გამოსაცდელად საწუთოსა ამას და აჩრდილებრ წარმავალისა ცხოვრებისა: რაჟამს მოგეცეს ფლობაი ყოფად ხილულსა ამას მზესა ქვეშე და ჩუენ მტვერ და ნაცარ ქმნილ ვიყვნეთ, მოგვიხსენენით... მოვლენან ჟამნი დაუსრულებელნი და ჩუენ აღარა კელგვეწიფებოდის აღმოკითხვად, ვითარცა ჩუენსა პირველთა წასრულთა მამათა და ძმათა... ამის წიგნისა ეტრატეი კახაისა საფასოათა ვიყიდე... დაიწერა ქნსა: სნგ (= 1035).

წიგნში არის დიდად საგულისხმო სწავლა—მოძღვრება შესახებ სესხის აღებისა, რომელიც მთლად დაიბეჭდა „ქართულს მწერლობაში“.

ბქ მოასენებული მამად მთავარი ეზრა და მტბევარი საბა 1026 წელს მომხდარ ამბითაც ცნობილნია.

ამ წელს ბერძენთ იმპერატორს გაუორგულდა ნიკიფორე კომნინოსი, ვასპურაკანის მმართველი. მას მიემხრო ბაგრატ მეფე. ეს არ მოეწონათ ბევრს მთავრებს, რომელთაც დასტ-

ოვეს ბაგრატი და კოსტანტინეპოლეს წავიდნენ. იქიდან მალე დაბრუნდნენ დიდის ლაშქრით, ნიკიფორე მოჰკლეს, ვაობა რეს საქართველოს დასავლეთი სათემოები და ტბეთს შემოერთებდნენ. მეფის ერთგულთ—ეპისკ. საბამ, ეპისკ. ეზრამ და მრავალ აზნაურთ ტბეთში ააშენეს სიმაგრედ სვეტი, განმტკიცდნენ გულით და სახელოვანად დაიცივეს მამულისა და სამეფოს თავისუფლება (ქართლ. ცხ. გვ. 217; Сказан. გვ. 8).

ამავე ხანს ამბოხება მოჰხდა იმპერიის დასავლეთ მხარესაც. შეამბოხეთა მოთავედ იყო კოსტანტინე დიოგენი, რომლის მომხრედ ბერძნები სთვლიდნენ ქართველს გიორგი ვარაზ ვაჩესაც, ნათესავს პატრიკის თევდატისა და ბერის ზაქარიასი. ბერძნულ წყაროების ჩვენებით, ეს გიორგი ვარაზვაჩე გაწყებლეს, ხალხის წინაშე გაატარეს და გააცილეს დასამწყვდევად Сказан., გვ. 21).

ამ ამბავს აღნიშნავს გიორგი მთაწმინდელიც. იგი სწერს (ათონის კრებ., გვ. 60): «დიდად საკუთარ და წარჩინებულ იქმნა გიორგი წინაშე რომანოზ მეფისა და მერმე, თუ ვითარ იქმნა, ღმერთმან უწყის, განდგომილება და ორგულობა დასწამეს დიოგენისა ვისთვისმე, რომლისათვის თქვეს, თუ მისი უნდაო მეფობაა გიორგის. და ამის მიზეზისათვის ექსორია იქმნა გიორგი მონოვატს და მუნ აღესრულა ექსორიობასა შინა და მონასტერი (ათონისა) და ჩვენ ყოველნი მას ეამსა დიდსა ღელვასა და მიმოტაცებასა შთავცივივენით და რაიცა დრისტი ტურფაა იყო, მამათა ჩვენთა მოგებული, ყოველი იავარ იქმნა და ეგრეთვე განძი და კუმაში. და ვინაითგან ბერძენთა ესე ვითარი ეამი ჰოვეს, კელყველს ყოველითა ღონისძიებითა, რათამცა ქართველნი ამას მონასტრისაგან აღმოჰხურნეს...

შეკველია, ბერძნები ათონის ქართველებზე ჯავრს ყრილობდნენ იმიტომ, რომ ბაგრატი მეფე მიემხრო იმპერატორის ორგულს ნიკიფორეს და ბერძნები, ალბად, ჭფიქრობდნენ, ათონის ქართველთა ლაფრაც თანაგანმზრახია ბაგრატისაო.

13. სწავლანი და მოძღვრებანი, ტყავზე დაწერილი 1030 წ. (№ 1 საეკლ. მუზ., გვ. 908). თარგმანი ეკუთვნის ეფთვიმეს და ნაწილი დავით ტბელს. გადაწერილია ბასილის მიერ დავალებით ზაქარიასი, ბანის ეპისკოპოზისა (ბანა-ოლთისის მხარეს იყო, აწ ჰქვიან ფენაკ, ფანასკეტი). მინაწერების ავტორი ჰგომობს ათაბაგს მზე კაბუკს, რომელმაც, ქართლის ცხოვრების თქმითაც, საქართველოს მიაყენა დიდი უბედურება. მოსახსენებლად დაწერილს წარწერებში მოყვანილია 200-მდე ქართული სახელები და გვარები. ერთს ამ გვარს წარწერაში სწერია: „მე თეოდორე დიაკვანმა მხედრული ვისწავლე სხვათა დაუხმარებლად, ხუცური კი მასწავლა ჩემმა მოძღვარმა, რომელსა მოიხსენებდეთ“ (გვ. 455).

14. მსურათებული თთენი, ტყავზე დაწერილი მე-XI-ს. (№ 460 საეკლ. მუზ.). წიგნი გამოცემულია ქართველ ეპისკ. ზაქარია ვალაშკერტელის (ვალაშკერტი=ალაშკერტი) მოღვაწეობით, იმ ზაქარიასი, რომელიც მონაწილეობას იღებდა გიორგი 1-ისა (†1027) და იმპერატ. ბასილის († 1025) შორის სამშვიდობო ზავის ჩამოგდების საქმეში. ამ მაკურთხეველის სახელი იხსენიება ალაშკერტის ტაძრის დანგრეულ კედლების წარწერებშიაც. ეს წარწერები ჩვენ უკვე დავბეჭდეთ (ივერია, 1899, №№ 24, 95, 105)

ამ წიგნის შესახებ კონდაკოვი სწერს (Опись, Спб., 1890, გვ. 166): „ხელნაწერი მდიდრად დახატულია მინიატურებით... ყველანი უუმჯობესის ხელით ნახელოვნებია...“

15. ტყავზედ ნაწერა ფურცელი

ეს ფურცელი და ზემოაღწერილი სვინაქსარი (14) „სპარსთა ტყვეობიდან“ გამოუსყიდნიათ და სიონისტვის შეუწირავთ. ეს ფურცელი ფრიად შესანიშნავის წიგნის ნაშთია ამ გადარჩენილის ფურცელზედ სწერია:

...და სალოცველად სულისა მზრდელისა და შემოქმედისა ჩემისა დავით ქართველთა კურატპალატისა († 1001 წ.), რომლისამცა სული ბრწყინავს სასუფეველსა ცათასა.

და საკსენებლად სულსა მოძღუართა და მშობელთა ჩემთასა არსენი მამად მთავრისა, ბაკურისსა და თეკლასა, რიაქისა ასათისსა, და ვითისსა და დეფანჩულისა.

და მეცა უხმარი შეილი მათი და არა ღირსი წყალობისაჲ ხსენებულმყავთ წმიდათა ლოცვათა თქვენთა, რათა ერთობით ღირს ვიქმნეთ აღგილსა მას საწადელსა მართალთა საყოფელსა და საუკუნოდ წარუვალსა.

ღაწერა ქალაქსა შინა დიდსა კოსტანტინეპოლის ახალსა პრომსა დასაბამითგან წელთა ვითარ ბერძენნი ითვალვენ ზფელ ინდიკტიონსა 13, ქართველთა ქწსა სწ, მეფობასა პრომანოზისსა, პატრიარქობასა ალექსისა და ჩემსა მწირობასა პილუროსა მონასტერსა, კელითა შეილისა ჩემისა ბასილი ეტრატაჲსითა. ქრისტემან სასყიდელი შრომისა შისისაჲ მიანიქენ. ამინ.

ძწი სწ უდრის 1030 წელს. ეს ბასილი ეტრატაჲ უნდა იყოს ის ბასილი ეტრატაჲ მალუშისძე, რომელმან 1031 წელს ათონის მამის გრიგოლის ბრძანებით გადაწერა მცირე რჯულის წიგნი, თარგმნილი ეფთვიმეს მიერ (№ 96 საეკლ. მუზ.; ივერია, 1897, № 91, 42).

სახელოვანი მალუშიძეები ანუ მარუშიძეები ქართ. ცხოვრებითაც ცნობილ არიან. ქართლის ერისთავის იოვანე მარუშიძის თაოსნობით ქართლი და აფხაზეთი შეერთდა 985 წელს და ბაგრატ III შეიქმნა გაერთიანებულ და გაძლიერებულ საქართველო-აფხაზეთის თვით მპყრობელ ხელმწიფედ.

16. ძრებული, ტყავზედ დაწერილი 1059 წ. (№ 455 საეკლ. მუზ., გვ. 326). მასშია: ოთხთავი, ისტორიული მოთხრობა ხელთუქმნელს ხატზე, შენიშვნები და მინაწერები გადაწერთა, კაცხის მამულების სია, ხელმოწერილი მეფეთა მეფის ბაგრატის მიერ.

წიგნის თავში ჩართულია უუშვენიერესად დახატული კამარები, ჯვარი და სხ ბოლოში თვალწარმტაცად გამოსახულია ედესის მეფე ავგაროზი, ხელთ უქმნელი ხატი და სხვ.

მინაწერები და შენიშენანი დიდის ფასისანი არიან და გვაძლევენ ცნობებს ლიპარიტ ორბელიანისა, მის ძის ორბელიანისა და სხვათა შესახებ.

შველა მინაწერები და შენიშენები, აგრეთვე მოთხრობა ხელთ უქმნელ ხატის შესახებ სრულად გადმოწერილი გვაქვს.

17. ტყავზე დაწერილი წიგნი 1066 წ. (№ 134, გვ. 680). მინაწერებში ცნობებია შესახებ ბაგრატის ქალის მითხოვებისა რძლად იმპერატორისა.

ბაგრატის ასული მართა—მარიამი ჯერ ყრმობაშივე წაიყვანეს კოსტანტინეპოლს 1056 წელს, საცა მივიდა სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც გარდაიცვალა დედუფალი თეოდორა და გიორგი მთაწმინდელმა, რომელიც მაშინ იქვე, კოსტანტინეპოლს, იყო, იწინასწარმეტყველა *): „დღეს იმპერატრიცა მობრძანდა და დედუფალი წაბრძანდაო“. მართლაც მისი სიტყვა აღსრულდა. ბაგრატის ასული მართა (მარიამი) ბიზანტიაში გახელმწიფდა, შეირთო—რა იმპერატორი მიქელი (1071—1078).

მს მართა (მარიამ) დედუფალი დიდად მფარველობდა ათონის ლავრაში მოღვაწე ქართველებს, რომელთაც ალაპი დაუწესეს მას.

„თუესა ნოემბერსა კა ალაპი არს დედოფლისა ჩუენისა მარიამ მართა ყოფალისა და ძისა მათისა კოსტანტინე პორფიროგენისა და დიდთა და მრავალთა ქველის მოქმედებათა მათათვის, რომელ აჩუენნეს ჩუენზედა...“ (ათონ. კრებ. გვ. 250, ალაპი 133).

ბერძნულ წყაროებით, მაგალ, ნიკიფორე ბრიენით, იმავე წელიწადს (1071), რა წელიწადსაც მართა მისთხოვდა მიქელს, იმპერატორ ალექსის (1081—1118) ძმამ ისაკ კომნენმა შეირთო ალანთა ქალი ირინე, ბიძაშვილი მართასი (მარიამისა). ქართლის ცხოვრებით (გვ. 233) ამ მართას მამის მეფე ბაგრატ IV-ს ცოლად ჰყვანდა ოსეთის მეფის დურღულელის ასული ბორენა. აქედგან ცხადად სჩანს, რომ ბერძნები აღსაკებად უწოდებდნენ ოსებს.

*) ათონის კრებული, გვ. 306.

აღანთა ოსობა მტკიცდება კიდევ შემდეგის საბუთით.

მეფე გიორგი I მეორე გზობის შეეუღლა ოსეთის მეფის ასულს, რომლისაგან მიეცა დემეტრე (ქ. ცხ; გვ. 221). ზოგიერთ აზნაურებს ამის გამეფება უნდოდათ, გარნა ბაგრატ IV-მ და დედა მისმა ხელი შეუშალეს. მაშინ დემეტრემ აიღო ანაკოპია (1033 წელს) და იმპერატორს მიემხრო (Hist., I, 315; Всев. Миллеръ-Осетинские Этюды, III, 41).

ოსეთის მეფის ასულს, რომლის სახელი ქართლის ცხოვრებაში არ იცის, კედრინი იხსენიებს აქდა აღანად: „რომანოზ III-ე“ (1067—1070) მაგისტროსობა უბოძა დიმიტრის, გიორგი აბასგისა და ალდა ალანელის ძესო“ (Скабаланичъ. Византийское государство и церковь въ XI в., გვ. 153).

ამას გარდა, კიპერტის რუკებში დარიალის სივიწროვე იწოდება ალანთ კარად. ამ კარს ქართლის ცხოვრება სხვადასხვა ნაირად იხსენიებს, სახელდობრ, დარლ-ალანად, დარი-ალანთ-კარად, დარუბალად, დარლ-ალად (ქ. ცხ., გვ. 34, 51; მარიამის ვარიანტი, გვ. 129). დაზღ ოსური სიტყვაა და ნიშნავს გრძელს (შეადარე დარლ-ხოხ = გრძელი მთა). მაშასადამე, დაზღ-აღანთ-გარა ასრე უნდა ითარგმნოს: გრძელი ალანთა (ოსთა) კარი (ალანთა გრძელი კარი).

ქართლის-ცხოვრების ამ ცნობას ემორწმება აგრეთვე ხალხური ლექსი ოსეთის მეფეების შესახებ, რომელთაც „ეჭირათო ქვეყნის ოთხივ კუთხის ვიწრო კარი“.

ამას გარდა, ბერძენ რომაელთა მწერლები ამბობენ, რომ ალანებს წინად მასსაგუკა ერქვათო. ეს სიტყვა უნდა წარმომდგარიყოს ან ძველის ქართულის (სვან.) მასსაგ იდამ (მსაგ = ოსი) (მასავეთი = მასაგეთი) ან და ოსურისავე სიტყვით მასსაგ — კოშკი (მასსაგ-ეთი). ასრევე ოსურის სიტყვიდამ ხაზარ — სახლი წარმოსდგა სახელწოდება ქვეყნისა ხაზარ-ეთი.

18. მტრატზე დაწერილი სამოციქულო 1083 წლ. (№ 335 საეკლ. მუზ.). წიგნის გადამწერი გიორგი მთაწმინდელის მოწაფე, გიორგივე, შენიშნავს (გვ. 229), ამ წიგნს ვწერდიო მაშინ, როდესაც საქართველოს თავს დაატყდა დიდი უბედუ-

რება, როდესაც თურქებმა აიკლესო მთელი მესხეთი, თურქების შემოსევას აღნიშნავს ქართ. ცხოვრებაც და ზოგჯერ გან, თითქმის, ერთ და იგივე სიტყვით გიორგის მოთხოვნასთან.

1083 წლის მოთხოვნით

ქართლას-ცხოვრებით:

სრულიად აოკრდა სამცხე,
თვნიერ რაამე ნეშტისა,
რომელნი სიმაგრეთა შინა
დაშეთს, გინა სალმობიერნი
და ურვეულნი (გვ. 229).

მოოკრდა ქუცყანა...
თუ სადმე ვინ დარჩომი-
ლიყო კლდეთა, ღელეთა,
ქვაბთა და კურელთა... ზამთრის-
სიფიცხითა, უსახლობითა და შიმ-
შილითა ეგრეცა მოისრა (გ 237).

19. ტყავზე დაწერილი სახარება გიორგი მთაწმინდელის დედნით (№ 257).

...სახარებასა მართალსა და მზისაჲ უფროჲს ბრწყინვალესა, ახლად განწმენდილსა წმიდისა მამისა ჩუენისა მიერ გიორგი მთაწმინდელისა, რომელსა შინა არა არს ერთიცა ასო მრუდი, გინა ნაკლული და არცა მეტი (გვ. 264).

20. ღვეთნი, გადაწერილი ტყავზედ ამბროსის მიერ 1494 წელს (№ 351). ღვეთნის მინაწერებში მრავალი ისტორიული ცნობებია შესახებ სამცხის მფლობელების მზექაბუკისა, დედისიმედისა, ბადურისა და სხ. აქ მოყვანილი ცნობები შეავსებენ ქართ. ცხოვრების მოთხოვნას ამავე პირთა შესახებ (იხ. „ივერიაში“ 1898, № 229, 230).

აქვე მოხსენებულნი პირნი და მათ შესახებ საყურადღებო ცნობები შეტანილია, იმავე ამბროსის ხელით, ათონის კრებულში (გვ. 265—267) (იხ. ზემო „ათონის კრებული“).

21. ტბეთის სახარება, ტყავზე დაწერილი 1161 წ. („ივერია“, 1900, № 229).

ზვ. 639—640: ჩემმა აღმზრდელმა გვირგვინოსანმა მეფე დიმიტრიმ ღირსყო მე, უღირსი პავლე ტბეთის ეპისკოპოსად კურთხევისა. ღმერთმან ღირსჰყო იგი დაჯდომად მარჯვენით ქრისტესსა და მის ძეს გიორგის, ლომთა უმხნევებს და არწივსა

უმალღეს აღსულს, მიანიქოს უფალმა მრავალნი გამარჯვებანი და ძლევანი... მეხუთე წელს თვისის მეფობისა მან აიღო ანისი, ტყვეპყო ანუ აღწყვიტა 36,000 აგარიანი, წაართვა მათ აუარებელნი სიმდიდრენი, კარავნი, ცხენნი და სხ. ძლიეს გადარჩნენ და გადაიხვეწნენ მოწყლული სოც-ქამანისძენი.. ტბეთში წიგნები ბევრი იყო და გულანი კი არა. დავაწერინე ეს წიგნი სალოცველად ჩემის აღმზრდელის დიმიტრისთვის და მისის ძის გიორგისა და მოსახსენებელად ჩემთა შშობელთა—მიქელისა და მარიამისა, ძმებისა გიორგისა, თეოდორესი, კვირიკესი და დებისა გურანდუხტის და ნონასი, დისწულთა მთავარების კოპოსის არსენი ქუთათელისა, მთავარების კოპოსის იოანე ანჩელისა, მთავარების კოპოზის ანტონი ოპიზელისა, დიმიტრი მეფის მოძღურის არსენისა...

ანიისი აიღო მეხუთე წელს თვისის მეფობისაო. მეხუთე წელი გიორგის მეფობისა უდრის 1161-ს (1156 + 5).

ძართლ. ცხოვრების გარდა, გიორგის მიერ ანისის აღების შესახებ მოგვითხრობენ აგრეთვე ვარდან დიდი, სტეფანე სიუნელი და მაჰმადიანთ მწერლები და ყველა ესენი, ვითარცა ზემომოყვანილი წარწერაც, ანისის აღების წლად სთვლიან 1161 წელს (Addit., 253—254). გიორგი მეფის დაბრუნების შემდეგ შაჰარმენმა ისევ აიღო ანისი. გიორგიმ ხელახლა გაილაშქრა და აიღო ეს დიდებული ქალაქი 13 ივნისს 1163 წელს. მეფის ლაშქარი შესდგებოდა მხოლოდ 7,000 მეომრით, — სწერს სამუილ ანელი, — შაჰარმენისა კი 30,000-ით, გარნა მეფემ დაამარცხა იგი; ჩვენ თვითონ ვნახეთ, რომ ქართველებმა ტყვედ შეიპყრეს 23,000 მეომარი .. 21 აგვისტოს 1164 წ. მეფე გიორგიმ დაანგრია დოვინი (= დვინი) და ტყვედ წაასხა 60,000 კაცი. ამავე ცნობებს გადმოგვცემენ იბნ-ალათირი და მიქაელ სირიელი (ვახუშტი. საქართ. ისტ., გვ. შენიშ. 2).

22. ლარგვისის ხელნაწერი, აევაროზ ბანძაისძის მიერ ტყავზე გადაწერილი 1348 წ. (№ 557).

ზვ. 310—311: წიგნისა ამის წერა ვიწყე ეამსა ღელღვისასა, უბედურებათა, ძვირობისა, იმ წელს, როდესაც ეამი მძვინვა-

რებდა და ქნი იყო 1348... ბევრი ვიწრომე, ვინაიდან ვიცი, რომ შრომა დაშთება და მშრომელი ღმერთმან უწყის, რომ სიკაბუქისას დავიწყე წერა და მოხუცებულმა გავასრულე 1365 წელს.

„წყალობითა ღეთისათა მე ვიცილი:

ა კელი: სწავაა ხუცობისაა

ბ კელი: მწიგნობრობისაა

გ კელი: წერაა ხუცურისაა

დ კელი: შექმნაა ეტრატისაა

ე კელი: შეკრვაა წიგნისაა

ვ კელი: მხატვრობისაა

ზ კელი: მკერვლობისაა

თ კელი: ტყავის კერვისაა

ი კელი: ხუროვნობისაა

ი კელი: ყოვლისავე მსოფლიოსაა მუშაობისაა.

ზადამწერი ამბობს, რომ ეს წიგნი თათრის ტყვეობას გადაარჩინა ნაზირმა გიორგიმამო (გვ. 13).

23. დიდი კრებული, რომელიც შეიცავს, თითქმის, ყველა საეკლესიო წიგნებს და მამადის გამოჩენის ამბავს იხ. „მოამბე“, 1961, № VI, გვ. 36—90). კრებულში იმდენი ცნობებია შესახებ იმერეთის გამგებლის გ. აბაშიძისა, რომ ქართლის-ცხოვრებასაც თუ არა გადმოეცა რა მის შესახებ, მაინც აბაშიძის გამგეობის ხანას ამ ხელნაწერთაც საკმაოდ შევისწავლიდით.

აქ ვათავებთ ხელნაწერების განხილვას და შევნიშნავთ, რომ მეთხუთსეულში არ მოვიხსენიეთ იმ ხელნაწერებისა, რომელნიც ჩვენ შეგვისწავლია და რომელთა შესახებ ძვირფასი ცნობები მოიპოვება ცავარლისა, ბაქრაძისა, ხახანაშენლისა, მარრისა ბროსესი, თაყაიშვილის, ყორდანიისი და სხვ. გამოცემებში.

2. წარწრანა შენობებზე, მატურებსა და ფულეებზე და სხ

წარწერები ქართველთ ტაძრებისა და, საზოგადოდ, ყველა სხვა ნაშთებისა იგივე მატიანეა, იგივე ქართლის - ცხოვრება, ხოლო დაწერილი არა ქალაქზე, არამედ ქვებზე, ფულზე, ჭურჭელზე... წარწერათა შინაარსი თითქმის არაფრით განსხვავდება მატიანის ცნობებისაგან შესახებ სხვა და სხვა პირობა და მათ მოქმედებათა. მომყავს მხოლოდ რაღვდენიმე წარწერათა შინაარსი.

1. ატენის სიონის კედელზე დ. ზ. ბაქრაძემ შეამჩნია ფრიად შესანიშნავი წარწერა, რომელიც მოგვითხრობს იმასვე, რასაც ქართ. ცხოვრება და სხვა წყაროები.

ატენას წარწერა:*) ქ.-ცხოვ. (გვ. 190) ცხოვრება კოსტანტანესია**)

აგოვსტოსსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქკნსა ოგ-სა ზა წელსა სარკინოზთ-ასა ა... ტფილისი დატყუა ბულა და შეიპყრა და მოკლა ამირაჲ საჰაკ და მასვე თვესა აგოვსტოსსა კვ სა დღესა შაბათსა ვეზირა შეიპყრა კახამ და ძე მისი თარხოვ...

მაჰმადის გამოჩინებითგან 219 წელს მოვიდა ბულა დიდის ლაშქრით. ალაოხრა მთელი სომხეთი, შეიპყრა მისი მთაერები, შოადგა ტფილისის, რომელი მას ეწინააღმდეგებოდა, მოკლა ამირა სააკ, ალაოხრა და გადასწვა ტფილისი და გაანადგურა მისი არემარე...

...შეიპყრეს კოსტანტინე და მიხგვარეს ტფილისს ბულას, რომელმან წარუგზავნა იგი ჯაფარს და ამან აწამა და მოჰკლა 10 ნოემბერ⁴ს, პარასკევს, დესაბამითგან ხუნზ წელს.

ბულას მოსვლა ტფილისს ატენის წარწერით და კოსტანტინეს ცხოვრებით ყოფილა 853 წელს (780 + 73 = 853;

*) ბაქრაძე. საქართ. ის., გვ. 214
**) სპობოზე, გვ. 368.

6457—(5508+96)=853), გარნა ბუღას მოსვლა სომხეთის ქართ. ცხოვრებით ხედება 851 წელს: მაჰმადი+632 წელს=632+219=851. და ტფილისის მოწვევამდე სომხეთიდან გავიდოდა 1—2 წელიწადი მაინც.

2. ზარზმის გუმბათის წარწერა:.. მე, ივანე სულაისძემ აღვაშენე ეს ეკლდერი მაშინ, როდესაც სკლეროსი განდგა და კურატპალატ დაეითმა,—ადიდენ ღმერთმან იგი,—უშველა წმიდა იმპერატორებს და ჩვენ ყველანი წარგვეზავნა შველად მაიდა. სკლეროსი უკუვაქციეთ. დაეითმა აღაშენა ეს ტრაპეზი.

ამასვე გადმოგვცემს ქართ.-ცხოვრება სკლეროსთან ბრძოლის შესახებ (იხ. ზემო, გვ.).

3. ლოდისყანის ტაძრის წარწერა: ქრისტე, ადიდე მეფე ჩვენი სუმბატ.

ამ სუმბატის (923—258) შესახებ ცნობებს გვაძლევენ, ქართლის ცხოვრებას გარდა, არაბთა მწერალი მასსუდი, ჯრუჟის სახარება 936 წლისა, მის მიერ მოქრილი ფული და სხ.

ლოდისყანის ეკლესიის წინაპირზე გამოსახულია მზის საათი.

4. კუმურდოს წარწერა: „შეწევნითა ღვთისათა იოანე ებისკოპოზმან დადგა საძირკველი ამას ეკლესიასა კელითა ჩემ კოდვილისა სკარისთა ლეონ მეფისა ზმ—ადიდენ ღმერთმან—ქნს რძდ (=964 წ.) თუესა მაისსა დღესა შაბათსა ა მთარისსა, ერისთავობასა ზვასსა ესე ბალავარი მუნ დაიდგა. ქრისტე შეეწიენ მონასა შენსა. ამინ.“

ლეონი მამის სიცოცხლეშივე მმართავდა ქართლს, მერმე გამეფდა აფხაზეთს (ქ. ცხ. გვ. 202). სპასალარი ზვია ანუ ზვიადი სპასალარია ბაგრატ III-ისა (980—1014).

წარწერანი: ა) ნიკორწმინდისა: ძეო ღვთისო, ადიდენ შენ მიერ გვირგვინოსანი ბაგრატ, მეფე აფხაზთა და რანთა და ქართლისა კურატპალატი და აღზარდენ ძე მისი გიორგი; ბ) კაცხისა: წმიდაო სამებაო, ადიდენ შენ მიერ დამყარებული ბაგრატ, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და დიდი კურატპალატი ყოვლისა აღმოსავლეთისა, გ) ატენისა: ატენის ციხისთავმა გურგენ აღაშენა ატენს სასახლე და ქალაქი სალოცველად მე-

ფეთ მეფის ბაგრატ სევასტოპოლისა და ძისა მისისა გიორგი კურატპალატისა.

ამნაირადვე იხსენიება ბაგრატ მეფე მატიანესა და სხვა ისტორიულ წყაროებში.

6. წარწერა ბედიის ბარძიძეზე: ყდ წმიდაო ბედიის ღვთის მშობელო, მეოხ ეყავ ძისა შენისა წინაშე ბაგრატს, მეფესა აფხაზთა, და დედასა მისსა გურანდუბტს, ამ ბარძიძის შემომწირველთა, ტრაპეზისა ამის გამშვეწებელთა და ტაძრისა ამის მამენებელთა. (ვახუშტი, გვ. 1119, შენიშნ. ბაქრაძისა).

7. წარწერა ქუთაისის ბაგრატის ტაძრისა:*)

ძ. ჰ მეუფეო მფლობელო ყოველთა მეფეთაო ოკმეტესად აღიდე ძლიერი ბაგრატ კურატპალატი აფხაზთა მეფე მამით დედით დედოფლით და ძით მათით ამინ.

შეწვევითა ღვთისაითა ბაგრატ წყალობითა ღვთისათა აფხაზთა და ქართველთა მეფე... გურანდუბტ დედოფლისა აღაშენა წმიდა შტოი საყდართა...

ქ. მდეს განიბტკიცნა იატაკი ქორონიკონი იყო 223 (=1003 წ.) (იხ. ქ. ცხ., გვ. 211—212; ზემო, გვ.).

8. წარწერა დავით აღმაშენებლის ბეკდისა, რომელიც, აღბად, შემკვიდრეობით მიიღო თავის მამისაგან: წმიდაო გიორგი, შენდა მონღობილი ვძლევ მტერსა (ნ. კონდაკოვი. Опись, გვ. 41).

9. თამარ მეფის ჯვარი

ძელო ქეშვარიტო, ძალო ჯუარისაო, შენითა წინაწარძლომითა ყოვლადვე შემწე და მფარველ ექმენ მეფესა და დედოფალსა თამარს. (იქვე. გვ. 90; ქრონიკები, გვ. 269).

*) Баратаева Нумизмат. факти, გვ. 41.

10. თამარ მეფის სახსენებელი (ტიტულუ) ეროვნული ბიბლიოთეკა

ფულზე

სიგელ-გუჯრებში:

დედოფალი მალახარისხოვანი, დიდება სოფლისა და სარწმუნოებისა თამარ, ასული გიორგისა შემდეგი მესსიისა ლმერთმან აღიღოს ძლევანი მისნი

სახელითა ლუთისაითა. თამარისაგან ბაგრატიონიანისა ნებითა ლუთისათა მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა და დედოფალთ დედოფლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მპყრობელისა.

11. ქართლის ცხოვრება და სხვა წყაროები აღნიშნავენ ქართველთა კულტურის მოფენას დაღისტანს, დიდო-საჩენოს, ოსეთს. ლეკეთისა (ხუნძახის) და დიდო-თუშეთის მმართველებს ძველს დროს ამწესებდნენ ქართველი მიფეებიო, ქართლ. ცხოვრებასთან ერთად ამბობენ ვახუშტიცა და ანტონი 1 კათალიკოსიც; აწინდელი ოსეთი ხომ ქართლის სამეფოს ნაწილი იყო. ყველა ამ ცნობებს ამოწმებს იმ ქვეყნებში დღევანდლამდე დაშთენილი კვალი ქართველებისა. საჩენოს, მდ. ასსაზე, შენახულა ძველი ტაძარი ქართულის წარწერებით 830 წლისა. ეს წარწერები იხსენიებენ ეპისკოპოზ გიორგის და ასის ერისთავს დავითს (Материалы по арх. Кавказа, вып. 1. Москва. 1888; დაღისტანს, სოფელ დათუნას ახლოს, უდაბურს დღევანდელში არის საყდარი. ალიხანოვ-აფარსკი ამბობს, რომ ეს ქართული ტაძარი უნდა იყოს აგებული არა უადრეს VIII საუკუნისა და უგვიანეს X საუკუნისაო („Кавказ“, 1896, № 254). ამ ტაძრის ძველი ასომთავრულით გამოყვანილი წარწერა, სამწუბაროდ, დაზიანებული, ამბობს: „...საჲთა აღეშ...ნთ ესე ეკლესიაჲ ოჭჩადდ ონ წთა კჳმან და ..“ (ე. თაყაიშვილის მოხსენებიდამ არქეოლ. საზოგ. 2 მარტს 1902 წ.). ფრანგმა ლიოზენმა ვადმოქვეცა წარწერა, რომელიც ვადმოუხატავს ბელაქანში: „ქ.

ლო შნ სულსა ბირთლსსა: ესე ქვაა (თუ ჯვარი!) მისი არს^ა საჩინოსა და ინგუშებში კვირის დღეები ქართულად ^{წოდდებიან} ორშუთ (ორშაბათი), კირინდე (კვირა) და სხვ. ღვდელს შქვიან მოძღურ (= მოძღვარი). ღმერთის სახელიც ერთნაირია: ქართულად ღუთა, ოსურად ხუტაჟუ, ლეკურად (თავისარანულად) ღუტარ, ჩერქეზულად ღთა (ღ=ხ: ღწევა ხწევა, ღეთის-ხთის: თ=ც: თიკანი-ციკანი).

ამგვარი, ქართლის-ცხოვრების შემავსებელი და მის ცნობათა დამამტკიცებელი, წყაროები ბევრია, გარნა სიმოკლისათვის ჩვენ აღარ ვიხსენიებთ.

3. ქეგლნა საერო ლიტერატურასა, სახალხო გადმოცემანა, რწმენანი და სხ.

საერო ლიტერატურასა და სახალხო გადმოცემებში დაშენილა დიდ-საყურადღებო ცნობები შესახებ ცხოვრებისა და მოქმედებათა არა თუ თითოეულ ისტორიულ პირისა, არამედ მთელის ერისაც.

ამგვარ თხზულებათ, გარდა გმირულ ნაწარმოებისა, ეკუთვნიან ვეფხისტყაოსანი, „შესხმა“ შავთელისა (ჩხრუხაძისა), „შესხმარუსთაველისა, „რუსულდანიანი“, „დავითიანი“ გურამიშვილისა, „არჩილიანი“ არჩილისა (ქ 1712), ნაწერები ბესიკისა, ანტონი I-ისა, „ზნენი და ჩვეულებანი ქართველთა“ ვახუშტისა, სამართლის წიგნი აღმაშენებლისა, აღბუღასი, გიორგი ბრწყინვალისა, კათალიკოზის მალაქიასი, სამთაენელისა, ვახტანგ VI-ისა, დასტურლამალი მისივე, მამულთა ასაწერი დავთრები, გუჯრები, სიგელები, მოგზაურობანი და სხ.

შეტესი ნაწილი ამ ძეგლთა შესწავლილია და გამოცემული; ზოგიერთის შესახებ ზემოთაც გვქონდა მოკლე საუბარი. ამიტომ აქ შევდგებით მხოლოდ საერო გადმოცემებსა, თქმულებათა და ლეგენდებზე და აღვნიშნავთ, რა ერთობა აქვს ყველა ამას ქართლის ცხოვრების ამა თუ იმ მოთხრობას და თქმულებასთან.

1. ქართველთა რწმენით, დედამიწა დაყრდნობილია დიდს ვეშაპზედ, რომლის მოძრაობა ჯენს მიწის ძერას, მაღალ მთებზედ ბისა და მყარ კლდეების რყევას.

მსევე, თითქმის, ამავე სიტყვებით გამეორებულია „ქართლის მოქცევაში“ (გვ. 38):

„ოდეს შეიძრის ვეშაპი იგი დიდი, რომელ არს ზღუასა შინა, შეძრის ყოველი ქუეყანაჲ, ვიდრემდის დაირღვან მთანი მყარნი და კლდენი“.

2. შაკიკის შელოცვა ქართლას მოქცევა (გვ. 47)

ვინ ხართ უწმინდურნო?
რად შეგიპყრიათ ეს კაცი?
გადით, წადით,
კლდეს ეცით, წადით
ბნელეთს, წმიდა გიორგი
აქ არის, მარჯვენათი
ჯვარს გესახავს.
(იხ. „საინგილო“).

(უწმინდურნო) საბასტანით
წამოხვედით? დიდ არს თქვენი
ლაშქარი? მახვილი დაეციოთ
ქართა და ნიაფთა! წარვედით
ბნელთა ჩრდილოასათა, მთათა
მათ კედარისათა? აქა
მოვიდა იგი, რომელსა თქვენ
ეველტოდეთ. (და განძრა
მარჯვენე თვისი და დასწერა
კელითა სახე ჯვარისა. და
მეყსეულად უჩინო იქმნა
ყოველი იგი სიმრავლე).

ხელში გვაქვს ტ. მომცელიძის გრძელი ავტაროზი, გადაწერილი ძველის დედნიდამ 1854 წელს. ავადმყოფი მკვდრება ქრისტე მაცხოვარს, ლეთის მშობელს, ყველა წმინდანებს, შიოს, ნინოს, დავით და კოსტანტინეს, წმ. გიორგის ქართლისას, იმერეთისას, სვანეთისას, გურიისას, სამეგრელოსას, აფხაზეთისას, ოსეთისას, ერქეზისას, — დაიფარონ იგი „ყოვლისა კირისა, სენისა, სნებისა, სნეულობისა, ეამისა-უემურისა, ავი ზნისა, ავის ქარისა, ავის კირისა, ეშმაკის კვეთებისაგან და ყოვლისა ავის საქმისაგან.“

3. ვნების ოთხშაბათს, საღამოს, ქართველები ანთებენ ქიაკოკონას ავსულთა გასარეკად. ცეცხლზე ხტებიან და იმტლებიანი რიან: არი ურული, ურული, ურული კუდიანები.

მე XI საუკ. ტყავზე ნაწერ კრებულში (გვ. 127) ვკითხულობთ: „კანონს ეწინააღმდეგებიან ისეთნი, ვინც აღანთებენ ცეცხლს თავიანთ სახლის წინ და ამ ცეცხლზე გადახტიან.“

4. საქართველოში ქამის დროს კაცნი ცალკე სხდებიან და ქალნი ცალკე. ამასვე აღნიშნავს ცხოვრება შუშანიკისა (ქ VI საუკ.). უღეთო ვასკენი შუშანიკს რომ აძალიადებდა მასთან ერთად პურის ქამას, ამ ქალმა შრისხანედ უთხრა: „ოდეს ყოფილარს აქამომდე, თუმცა მამათა და დედათა ერთად ექამა პური!“ (სამოთხე, გვ. 185).

5. ქართველებს სწამთ, რომ საიქიოსაც არის ცხოვრება, იქაც დახოცილები მზიარულობენ, სქამენ, სმენ; ცოცხალ ნათესავების სიკეთე მათ ახარებს, ავი—აღონებს; თუ ვისიმე ჯაგერი ჩაჰყვათ, ამ ჯაგერის ამოყრას ავალებენ ცოცხლებს და სხ.

ღვით აღმაშენებელმა რომ ანისი აილო (1124 წ.), მისი დიდებული ტაძარი აკურთხებინა, მერე მივიდა დედოფლის კატრონიკის საფლავზე და მალლა ხმით ჩასძახა: „გიხაროდენ, დედოფალო! ღმერთმა განათავისუფლა შენი საყდარი აგარიანთაგან.“ კატრონიკამ ხმა მოსცა: „მადლობა უფალსა!“ (საქართველოს ისტორია გვ. 183).

6. მკვდარს ქართველები, ჩვეულებისამებრ, გლოვობენ საერთო ზარ-ტირილით, იწვევენ მთელს უბანს, გამოჩენილს მომტირლებს, მოზარეებს და ზარით ტირიან, მოზარე მომტირლები აქებენ განსვენებულის მკლავს, ქკუას, ზნე-ჩვეულებას, სილამაზეს, თანაც ყველანი თავს იტყევენ, თმას იწიწკნიან, საცმელს იფბრეწენ, ძაძას იცმენ...

ამ ჩვეულებას აღნიშნავს ვახუშტიც თავის „ზნე-ჩვეულებებში“ და ქართლია ცხოვრებაც.

ღი, მატეანის თქმით (ქ. ცხ., გვ. 53), როგორ დაიტირეს ქართველებმა ფარსმან ქველი (113—129):

„იქმნა გლოვა და ტირილი და ტყემა ყოველთა ზედა ქართველთა, წარჩინებულთაგან ვიდრე გლახაკთამდე. იტყვებდეს თავთა ყოველნი და ყოველთა ქალაქთა და დაბნე'თა დასნდინ მგოსანნი გლოვისანი (ე. ი. მოზარეები), შეკრბიან ყოველნი და ახსენებდიან სიზნესა და სიქველესა, სიშვენიერესა და სახიერებასა ფარსმანქველისასა და იტყოდიან: „ეა ჩვენდა ..“

7. ზეპირ გადმოცემით მთიულეთს, სოფელ ბეთლემის მაღალს და მიუვალ კლდეზე აგებულს ეკლესიაში სცხოვრებდა წმ. კაცი, ისეთი წმიდა, რომ კითხვის დროს წიგნს მზის თინათინზე აყრდნობდა ხოლმე.

მს თქმულება აღუნიშნავს ვახუშტსაც. „მყინვარის კლდეა შინა არიან ქვაბნი, გამოკვეთილნი ფრიალ მაღალსა კლდესა და უწოდებენ ბეთლემსა; გარნა საჭიროდ ასავალი არს: რამეთუ არს ჯაკვი რკინისა გადმოკიდებული ქვაბიდამ და მით აღვლენ. იტყვიან უფლის აკვანსა მუნ და აბრაამის კარავსა, მდგომს უსვეტოდ, უსაბლოდ, და სხვათაცა საკვირველებათა, არამედ მე ვდუშებ“ (ქართლი, გვ. 115).

8. ძართ. ცხოვრება (გვ. 333):

„დიდონი მშთვარსა და უბარშავსა ქამენ. მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მოიყვანებენ ცოლად. რომელნიმე უჩინარს რასმე ეშმაკს თაყვანის სცემენ და ზოგნი უნიშნოსა შავსა ძაღლსა...“

მახუშტი (გვ. 324): დიდონი უბილწესნი ზნითა, ქცევითა არიან. არა უწყიან ნათესავი და ნათესაობა. ყოველსა სულიერსა ქამენ. მოპვგრის მამა მცირესა ძესა თვის'ა ცოლსა და ვიდრე აღიზრდების ძე მისი მცირე, თვით მამა თანა-ეყოფის დედაკაცსა მას, ხოლო ოდეს აღიზრდების ძე იგი მისი, მაშინ მისცემს დედაკაცსა მას ცოლად და განუყოფს შეილთაც. რომელნი უვის მის დედაკაცისა თანა შობილნი მამასა: ნახევარს მისცემს ძესა და არს ძე ძისა მისისა და ნახევარს დიპყრობს თვით და ძმა არს ძისა მისისა, მის ქალის ქმრისა“.

სწანს, თამარის დროიდგან ბევრი არა შეცვლილა-რა დიდოთა ზნე ჩვეულებაში.

9. შახუშტი შენიშნავს: იმერეთს არიან აზნაურნი შრავალნი და კეთილნი ყოვლითა ზნითა აზნაურთათა. ძველად სიტყვა იყო ივერიასა შინა: დარბაისლად მესხნი, თავადი ქართლისა, აზნაური იმერეთისა და ვაჰარი კახეთისა. (სამცხე, გვ. კო).

მს ძველი სიტყვა დღესაც არსებობს ჩვენს ერში და დღესაც გაისმის კიდით კიდემდე, ამ სახით:

შირველ თქმულია ძველთაგან
სიდარბაისლე მესხისა;
შერადობა და უაჭრობა
ქართველს არ ეზრახვისა;
ზრდილნი არაან იშურნი
მტერთა მიმცემი რისხვისა,
ოში და ღვინი კახისა
მოსაწონია კაცისა.

მსრეთი თქმულება გაზვიადებული არ არის. სტრაბონი და ძველი დროის სხვა მწერლები, მართლაც, შეაქებენ ქართველებს პურადობისა, სიმხნე-ვაჟკაცობისათვის.

10. იგივე შახუშტი ძველისავე თქმულით ხელმძღვანელობს და ამბობს (იქვე, გვ. იმ): სიტყვა იყო ივერიასა შინა ქართველ მეფეთათვის: „იციობისო ქართლოსიან — ნებროთიან-არშაკუნიანნი გვირობითა, ხოსროვანნი გოლიათობითა, ახოვნი-ბითა, შემმართებელობითა, ხოლო ბაგრატიონნი — მხნეობითა, სიბრძნე-ქველობითა და ქვეყნისათვის თავდადებულობითა“.

მასვე გვაუწყებს ძველადგანვე დაშთენილი შაირი:

თარგამოსიანი ქართლს
ქართლს იჯდა შირველ ძეობით,
მურმე ფარნაუზ ტახტოსნად
იჯდა სიქველით, მხნეობათ;
არშაკუნიანთ იმეფეს,
მურმე ხოსროვანთ სეფობათ;

აწ ვსუფევთ ბაკრატიონნი,
ვკიებთ ღმრთის შესათნობით. *)

11. თავის ისტორიის წინასიტყვაობაში ვახუშტი ამბობს (ქ. ცხ., ნაწილი 2, გვ. 2), რომ საქართველოში უსწავლელ გლეხთაც იციან სიძლიერე გორგასლისა, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფისაო.

მართალს ამბობს ვახუშტი, როგორც სჩანს შემდეგ სახაზხო ლექსებიდან.

ა. ვახტანგ გორგასალი.

ვახტანგ შეუე ღმერთს უფარდა:
ციდამ შოესმა რეკა,
იაღბუზზედ ფეხი შე'დგა,
დიდმა შოესმა იწუეს დრეკა;
ოსებში გადაიარა,
ჩერქეზები გადარეკა.

ბ. ვახტანგ გორგასალი და ოსეთის მეფენი.

ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი,
ხარჯინიძე—ჭარხილანი:
ოს-ბაუთარ, დავით-ოსილან,
ოთხ საშუფოთ შებრძოლანი;
ფიდაროს, ვადაროს, საეურ,—
მტერთა რისხვით შემხუდვარნი;
გიორგი, ისაკ, რომანოზ—
იქმნენ ქრისტეს კარგნი უმანი.
ჩვენ გვაჭირავს შიშოვადთა
ოთხიე კუთხის იწრო გზანი.

*) ვახუშტით—ქართლოსიანნი შეფობდნენ 302 წლამდე ქრ. უწინ., დარნავაზიანნი 93 წლ. ქ. უწ., არშაკუნიანნი 265 წლამდე ქრ. შ., ხოსროანნი 575 წლამდე და ბაკრატიონნი 1801 წლამდე.

კასრს სიმაგრე შაქვს, საბუთ,
 აქ მიჭირავს ხადის კარი,
 საიქიოს მოიძუდე,
 საქათოს კარგა მდგარი;
 თქროსა და ვერცხლის მიწა
 იმდენი შაქვს, ვითა წუალი;
 კაკასიონი დავიშუარ,
 თთხს სამეფოს კავეუმკლავდი,
 ქართუელს მეფეს და მოვტანე,
 არ დავადე ჩემი ბგარი.
 მამწვდა, ფიციოთ მიღაღატა,
 მან დაიდვა ჩემი ბრადი:
 ბუათარ წუალსა მიეცა
 აღიხატა ოსთა ჭარი.
 ვინც ესე ლექსნი იხილოთ,
 ჩუენი სვით შესანდობარი.

ამ ლექსებში მოკლედ ვაღმოცემულია ის, რაც ვერცლად
 მოთხრობილია ქართ. ცხოვრებაში შესახებ ვახტანგ გორგას-
 ლის ბრძოლისა ოსებსა და ჩერქეზებთან, და რასაც ვაღმოგვ-
 ცემს ამავე გორგასლის შესახებ ჩერქეზთა ლეგენდა, ჩაწერი-
 ლი იური ყაზბეგის მიერ (იხ. მოსკოვის უწყებანი 1896 წ.
 № 25, 34, 40 და სხ.). ამას გარდა თვით „აღლუზიანიც“
 ჰმოწმობს, რომ ოსთა დიდს მეფეს აღლუზს დაპყრობილი ჰქონ-
 დათ ოთხი სამეფო ჩრდილოეთისა.

ბ. დავით აღმაშენებელი.

როს ნაჭარმაკვეს მეფენი
 შეიღნი მე ჰურად დამესხნეს,
 თურქნი, სპარსნი და არაბნი
 საზღვართა კარე კამეხსნეს,
 თვეზნი ამურთა წუალთაკან
 იმურთა წუალთა შთამესხნეს, —

აწე ამათსა მოქმედსა
გულზედან ხელნი დამსხნეს.

აქ მოკლედ გვეუწყება ყოველივე ის, რაც გააკეთა აღმაშენებელმა: მტრები დაამარცხა და გარეკა საქართველოდგან-დანგრეული ციხე-ტაძრები ააშენა. მწიგნობრობა განაძლიერა. გზები „ქვა-ფენილ ყვნა“. საქართველო გააძლიერა. ნაპარმა-გვეის სასახლე შეამკო და იქ გაუმართა სტუმრობა შეიღს მეფეს:

- ა. შარვანის მეფეს (მას მიათხოვა თავისი ასული თამარ)
- ბ. ბერძნის მეფეს (მას მიათხოვა თავისი ასული კატა)
- გ. ყივჩაყთა მეფეს (თავის სიმამრს)
- დ. ოსთა მეფეს
- ვ. ბუღასვარ ანის მფლობელს (ტყვედ წამოიყვანა)
- ზ. კახეთის მეფას (ტყვედ ჰყვანდა)
- წ. არანის მფლობელს.

დ. თამარ მეფე.

1. საქართველოს დედოფალი,
დედა ქართლისა თამარი,
სიშენიერით მოსილი,
ამომავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე,
რომელს უმშვენ, მან მხარი,—
დიდუბეში იქორწინა,
სადაც რომ საუღარი არი;
ნადიმობა გაუმართა,
შიაწვია თავის ჟარი,
ასი სუდი ცხვარი დაკლა
და ორასი ნიშა ხარი,
ღურჯი სურჯი გაუშადა,
იქნებოდა ასი მხარი,
ქერიე-ობდებსა უწყალობა
იქრო-ეგრესლი დიდძალი.

ივანე ქართლის ცხოვრებით:

„შოვიდეს სრასა დიღუბისასა და მუნ ქმნეს ქორწილი ზესატყვისი და შემსგავსებული ხელმწიფობისა და შარავანდედობისა მათისა... მშვეებელნი იშვეებდეს, გლაზაკნი გამდიდრდებოდეს, ობოლნი და ქვრიენი ღონიერ იქმნებოდეს და ეკლესიანი აღყვავდებოდეს. იყო ხმა მგოსანთა და მუშაითთა და სახიობათა მჭვრეტელნი. იყო რაზმთა სიმრავლე... დასხდეს ტახტსა ბედნიერსა ორნი მნათობნი, ორნი მზენი, განმანათლებელნი ყოველთანი და განიხარეს ყოველთა, დიდთავან მკირეთამდე ყოველმან ერმან.“

2. ტრაპეზუნტის დაპყრობა.

ტრაპეზუნტის აღების შესახებ Lebbau ამბობს (Hist du Bas Empire, XVII, 254, შენ. 2): „ქორ ალექსიმ, დიდმა კომნიანოსმა, 22-ის წლისამ, კოსტანტინეპოლით განშორებულმა, თავის დეიდის თამარის მეცადინეობით და ივერთა ლაშქრისა აიღო ტრაპიზუნტი, თვესა აპრილსა 17, 6712 წელს“ (= 1204)

ამასვე ქართ. ცხოვრება ასრე მოგვითხრობს: „თამარი განრისხნა მეფესა ზედა ბერძენთასა (ალექსი ანგარზე) და წარგზავნა მკირედნი ვინმე ლიხთიქითნი და წარუდეს ლაზია, ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, სინოპი, კერასუნდი, კიტორა, ამასტია, ირაკლია და ყოველნი ადგილნი ფებლალონიისა და პონტოსანი, და მისცნა ნათესავესა თვსსა ალექსის კომნიანოსსა, ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვთ წინაშე თამარისსა შემოხვეწილ (ქ. ცხ., გვ. 325).

თვით იმპერატორი ალექსი, რომელსაც ამ დროს შემოესივნენ ვენეტიკიდან ფრანგნი (ჯვაროსანნი), გაიქცა სიძისა, ბორღალეთს და იქ მოკვდა სიყმილით.

და მართლაც, ალექსი იმპერატორი მეფობდა 1081-დან 1118 წლამდე, ხოლო თამარის მიერ დაარსებული ტრაპიზუნ-

ტის იმპერია არსებობდა 1462 წლამდე და ამ წელს იგი ოსმალებმა.

სახალხო ლექსში ეს ცნობა შენახულა ამ სახით:

თამარ მეფე და ხონთქარი
 მადამა ღმერთმა წაჭკიდა...
 ზღვაში ჩაუშო ხომადდი,
 ზედ აღმასუბი დაჭკიდა,
 ზედ დასხა ქართუელთ დაშქარი
 მრავალს წყალობას დაჭპირდა...

ლექსში მოთხრობილია თამარ მეფის მიერ ტრაპიზონის არე-მარეს დაქერის ამბავი, გარნა კეისრის მიგიერ ხალხს უხმარია ხონთქარი. ამავე ამბავს შეეხება შემდეგი ლექსიც:

თამარ დედოფალი ვიუაგ
 ქებული სოფლის კიდემდე;
 ზღვაში ჩაუშვი ხომადდი,
 ხმელეთი ჩემსკენ მოვიტდე,
 არზრუმსა დაესდეგ ბეგარა,
 ისპანს ხარჯი ავიდე,
 ამდენის საქმის მოქმედმან
 ცხრა ადგი ტილო წავიდე.

(ვარიანტი): უბისს ავაგე სუდარი,
 უწელოსა წყალი ვადინე,
 ისპანს დაესდეგ ბეგარა,
 სტამბოლს ხარჯი ავიდე,
 თეთრს ზღვაში რკინა ჩავაგდე,
 ხმელეთი ჩემსკენ მოვიტდე.
 ამდენის საქმის მოქმედმან
 ცხრა ადგი ტილო წავიდე.

ძარტ. ცხოვრებაც აღნიშნავს, რომ თამარი ჰელოობდა შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე, ტრაპიზუნტიდგან დარუბან.

დამდე, ხაზარეთისა და რუსეთის საზღვრიდან შუამდინარემდე, და ერანსაც ძლევია-მოსილიად ეზრძორდნენ მისნი მეომარნი. თვით თამარი ამბობს (ქ. ცხ., ვვ. 310):

ერანს ეზრძოდეს ჩემ-მეურ მისთა სხათა
ჩვენნი მხედარნი, მოსვენა შენნი, სძალო,
მოსწყუნეს, მოსწყვიდნეს აგარის ნათესავნი;
მუნთ მოსმულთა ნიჭთაგან ერთსა ამას
შენდა შევწირავ, მიოხე ძეებრ, ღმერთო.

„თამარაანი“. (ტ. 94):

უკლებობს ღალი, მბრძოლთ გულის მჯალი,
სძარსთა სისხლისა დანაკლებანი!
ბედ-დიდობს მრავლად, აქვს სვე დიდ ვალად:
შინტოს ზღვისითგან არს უფლებანი.
უძრწის შა მალი, მთ სთქვა: „შამალი
მის კერძ მისტანა მცბიერებანი“.*)
ველტვის ხალიფა, იტუვის შარიფა:
აწ გაგვიცუდა სჯულის დებანი“.

3. სვანთა თქმით:

თარგმანი

თამარ დედოფალ ანისგვეგდა,
თხუმარს ხანგანდა ზურჩია,
შდიმარს ხოწიბდა ლეშდიმი,
თერარ ხოშიდ იაგუნდიშ,
შდიქარ ხოშიდ მარგალიტიშ,
ჰაყბი დაგი ხანდან ვოქერეშ,
ყიას ხაბულა ჰეშმარე,
ქამენ ხაქულა აბჯარი,
ისგან ხაქულა ატლასი,
მებრარს ხასდანდა ხეშნაგრე.

თამარ დედოფალ მობრძანდა,
თხემს ჰქონდა ზურჩი,
ყურებს ეკიდა საყურე
თვალეები ჰქონდა იაგუნდის
კბილეები ჰქონდა მარგალიტის
ყბები ჰქონდა მოოქრული,
ყელს ება იაშმი,
გარედან ჰქონდა აბჯარი,
შიგნიდან ჰქონდა ატლასი,
მზრებს ეცვა სამხრეები,

*) შამელმა (სირაელმა) მისი შვარე დაიჭიროა. სთქვა შეძრწუნებულმა შამ-მალმა (ანქარებულმა).

კითხარდ ხასდანდა ჯაქვარე,
ჩაფლარდ ხასდანდა ჩექმარე,
ჩაქს ხასგუნდა ქვიშე ფერი,
ჭუნგირ ხოვანდა ლიშკადი,
ჭუნგირდ ზოთრაფ ვოქვრე ახად,
საძუედ ხაბულ ვოქვრე კოპარ,
ჭაღვირდ ხოსდან ვოქვრე რახტი,
საგულუ ხოვან ვოქვრე ბუშტარ.

წვივებს ეცვა საწვივები,
ფებთ ეცვა ჩექმები,
ცხენს იჯდა ქვიშა-ფერს,
უნაგირი ჰქონდა მოქედლილი,
უნაგირი ოქროსეული,
საძუედ ება ოქროს კაპარი,
აღვირად ოქროს რახტი,
საგულედ ოქროს ბუშტებო.

4. სიბრძნით, სიუხვით განთქმული
მკვდარიც ვერ ვზოვეთ სად არი!
ქვეყნად ვეძიეთ, ვერ ვზოვეთ
სოფლის მნათობის სადარი!
მისებრ მნათობი სად არი—
ბრწუენვაღე მზისა სადარი!

შეადარეთ ამას შევთულის ტაემა 3:

ქე აღამისი მსგავსად ამისი
ვისტა ეხიღვონ, შამნონ, სად არი?
ღმერთმან სამთხით მოგვეცა სამთო ხით
ეთერ ბრწუენვაღე, შზებერ სადარი;
აღმოსაუღეთით და დასაუღეთით
სამხრით ჩრდილომდის ქშიონ, სად არი
ზესუნელს ქვესუნელით და გარესუნელით
უგანსუნელით უფსკრულ სადარი?

ჩუსთაველიც სწერს დავითისა და თამარ-მეფის შესახებ
(ვეფხ. ტყ., ტ. 1582):

შე შათად საკამათებლად,
ვინ არის აღმოსაუღეთით
დასაუღეთს ზართა მარებლად,*
ორგულთა მათთა დამწველად,

*) ზართა მარ ებლად: ზმად—თ ა მ ა რ ი.

ერთგულთა დამამაგრებლად, —
დაკითხის ქნარი ვითა ვთქვნე,
სინაღზე, სიხაფეთანი!

პრიან კიდევ მრავალი სხვა გადმოცემანი და თქმულებანი
თამარის შესახებ, რომელნიც ამ დიდებული მეფის ისტორიის
სინამდვილეს მოწმობენ.

2. ერეკლე მეორე.

ა. ზამშულაი შეიკაზმა თოფითა და ჯინჯღითა:

„უნდა ქადაქსა მივადგე, ამოვხდო შიმშილით.“

ეს რომ ერეკლემ გაიგო, გადაბრუნდა სიდილითა.

ერეკლემ ხმაღსა გაიკრა, საფრები მოამზადაო,

შეგ ჩასხ. მარჯვე ბიჭება, ესროლა ჩქარა-ჩქარათ;

ზარბაზნება დაადგენა, თხებივით დაილადაო.

შარშან შემძვარანი ჩირგვებში, დღესაც არ გამოძვრანაო.

ლექსში ერი გადმოგვეცემს ერეკლე მეფის ბრძოლის ამ-
ბავს აბღულაბეგთან 17-18 წ. (საქართ. ისტ., გვ. 439).

ბ. ერეკლე ბატონიშვიდი

განა უბრალო კახია?!

საკურამოს ღვეის ჟარი

მარტომან შუა კახია!

მის დაუხსოვნია გმირული ბრძოლა ჯერ ისევ ყრმა
ერეკლესი ლეკებთან, საკურამოს, 1733 წელს, როდესაც
მან, მართლაც, ლეკის ჯარი არა თუ შუაზე გახია, არამედ,
თითქმის, მთლიანად ამოსწყვიტა.

3. ღვეის ერეკლეს მე.

ხმაღი სჭრის ბაკრატოენისა

შევისა ერეკლესიო...

ნეტავი გამაგნობინა,

ლევანს უქებენ შვიდსაო:
 აჯობა თავის მამა!
 სანამ იცვლიდა კბილსაო,
 ურჯულო გამოამტერია,
 როგორც ნაპირი ტუისაო!
 თუ ლევან იქით მიბრუნდა,
 საქმე სჭირს დიდსტინისაო!

ლევანი სამხედრო საქმის კარგი მკოდნე იყო. რუსეთი-
 დან რომ დაბრუნდა, მორიგე ჯარი დააწესებინა. მამას. ბუტ-
 კოვი ამბობს (1, გვ. 288): «გულოვანმა ბატონიშვილ ლე-
 ვანმა, ერეკლეს უფროსმა ძემ, ამ მორიგე ჯარით თითქმის
 მთლად მოსპო ძარცვა შთიეღთაგან. გარნა ლევანი რომ გარ-
 დაიცვალა 1781 წელს..., ყოველივე მოიშალა.» მანამდის კი
 ფშავლებიც ასრე იხვეწებოდნენ:

გვიშედე, ჩვენო ლევანო,
 ბეჭნებით უნჯნა უმანიაო.
 მოუდა ძადლი მუცადი,*)
 ბეგრად მოგვთხოვა ქადიაო...

ზ. თორღა და თორღაისქენა.

ზმირის თორღას ძენი ფრიად განთქმულ იყვნენ თამარ
 მეფის ეამს და „კახეთის თავად“ ითვლებოდნენ (ქ. ცხ., 297).

რომ მართლაც თორღას დიდი სახელი და გავლენა ჰქო-
 ნია კახეთში, ეს მტკიცდება მრავალის შენობის ნაშთებით,
 რომელთაც თორღას სახელი ჰქვიან. ვადმოცემით, სოფელი
 კაკი წინად ქალაქი ყოფილა და სახელიად რქმევია „ათას და ერთ
 კომლოვანი თორღა“. ლაგოდების თავს, აგრედ-წოდებულ
 „დარუბანდის კედლის“ დასაწყვედს, არის ძველი ციხე—თორ-
 ღა. ამავე სახელის ციხე არის ალაზნის ტოტს ლოპოტის თავს,
 მალალს გორაზე, და აგრეთვე ხევსურთა სოფელს მუცუში.

*) ლექთა ზელადი.

ფშავ ხევსურთა გაღმორცემით, თორღა ყოფილა ბაგრატი-
ოვანთ ნაბიჭვარი, ხევსურეთში აღზრდილი და ხევსურის ქალის
შვილი. ბეგარა მას ულია, სხვათა შორის, ფშავ-ხევსურებისა-
განაც, ამიტომ ესენი გადამტერებიან და მოუკლავთ. აი, სა-
ხალხო ლექსი როგორ მოგვითხრობს ამ ამბავს:

ანდაკით ამოემართნეს
მონადირეხა თორღო...
მთბუბუნებდა თორღვაი
როგორც მანძილა ხარო.
—სადა რა იყავ, თორღვაო,
სადა რა აუშვი აღიო?
— ემანდა სამ ვაყავ მუცუსა,
ბეგარას მუშატიკო;
თქვენც უნდა მამცეთ, ფშავლებო,
თათო შიშქი ცხკარიო...

მითამა მონადირემ ჰკრა ისარი და მოკლა თორღვა.

ძარტ. ცხოვრებით (გვ. 384) თორღვას ბოლო ასრეთი
იყო: ბითო ყანმა დაიბარა დავით ლაშასძე (1243—1269).
მან სახლის გამგებლად დაუტევა თავისი ცოლი ჯიგთუ ხათუნ
და მესტუმრე ჯიჭური და თითოეული თემი ჩააბარა თავის
დიდებულებს. კახეთი მისცა პანკელს (პანკისელს) თორღ-
ლუას. უბრძანა ყველას: დედოფლის ბრძანებას დაემორჩი-
ლენითო. მეფე წავიდა. თორღვამ იფიქრა, მეფეს ბითო აღარ
გამოუშვებსო, უკუდგა პანკისს და კახეთი თავისთვის დაიჭირა
და აღარა მორჩილებდა დედოფალსა და არცა მესტუმრუს ჯი-
ჭურსა. ბითომ შეიწყალა დავით მეფე და უკანვე გამოისტუ-
მრა. დავით ცერეთს რომ მოვიდა, ყველა დიდებლნი მიეგე-
ბნენ, გარდა თორღვასი. მეფე ტფილისს მოვიდა და აქედგან
მრავალგზის მოუწოდა თორღვას. არ მოვიდა. მაშინ გაუგზავ-
ნა ბერი ხორნაბუჯელი. თორღვამ აღავერდს წაიყვანა და ასრე
დაათქვა: „ამოვსწყდე უშვილოდ, თუ გვენოს რამეო“. თორღ-
ღვა უშვილო იყო და ხორნაბუჯელს ჰყვანდა ძე, შალვა,

მრავალშვილიერი. ამის შემდეგ წამოაყვია ხორნაბუჯელს. ტაბაბ-მელას რომ მოვიდნენ, თორღუა შეიპყრა ჯიქურმა, კლდედოფლის ბრძანებით კლდეკარის უფსკრულში გადაიჩეხეს. ფიცის გატეხისათვის ალავერდის წმ. გიორგიმ ბერის ხორნაბუჯელის თესლი ამოწყვიტაო ისრე, რომ გადარჩა მხოლოდ ერთი სული, შალვა.

მ. ნუგზარ († 1619 წ.) და ზურაბ († 1629 წ.)
ერისთავნი.

ძართლის ცხოვრება ამ მტარვლების შესახებ ისე დაწვრილებით არ ლაპარაკობს, **) როგორც თვით ხალხი. ფშავხევსურთ ზეპირ გადმოცემა საესეა ამ მამულისა და სამშობლოს მოღალატე კაცების ამბებით.

ხევსურეთშია, ზურაბო,
ვერ იქამ ერისთავბას :
გაკიწვრილდება კისერი,
ვერ შესიღებ ქვეითობასა.
ხევსური კაცი უტია,
ქაღუნდაურის ფრანგულმა
ხმალ შუქი გამოუტია...
ზურაბო, დაჯე, დაგვეხსენ,
ნარჩომნ ვართ შენის ხმლისანი,
თორ ჩვენც შამოგეცდებით...
ღუღის ძირს წისქვილნ დაბრუნდეს
ზურაბის სისხლის წელისანი...

ამ ზურაბის წინად მტარვლობდა ნუგზარ ერისთავი, მამა ზურაბისა. ხალხს მისი ერისთავობის დრო ასრე დაუხასიათებია:

ნუგზარ ერისთვის დროსაო,—
სისხლის წვიმების დროსაო!

*) კ. ცხ., 39.

**) იქვე, 40.

ამ ერისთავების შესახებ შევნიერი გამოკვლევა ნ. ბიბაძის
ნაშეილისა იხ. „ივერიაში“ (1888, №№ 238 და სხ.)

თ. ასტორაული თქმულება.

ეორდანასძე ქარაფრინდა,
ხელი რომ ჰკრეს, კარდაფრინდა.

მს თქმულება დაშთენილა ხალხში მას შემდეგ, რაც ყორ-
ლანასძემ ვასცა მეფე სვიმონი (1558—1600 წ.)

ამ მეფის ერთგული სპასპეტი საჩინო ბარათაშვილი მო-
დიოდა კოყრიდგან, გზაზე შემოეყარა კახაბერ ყორლანაშვილი,
მეფის გამცემი. საჩინომ შეიპყრა, ხელი ჰკრა და გელიყარის
კლდეზე გადაჩეხა და მიამახა: „უკეთუ კეთილ არს განცემა მე-
ფისა და ქვეყნისა, იხილე აწ შენცა“. ამის შემდეგ კახაბერ
ყორლანაშვილი საანდაზოდ გახდა და მის მაგვარ მოლაღატის
და უქკუო კაცის შესახებ ერი იმეორებდა (და იმეორებს)
ზემორე მოყვანილს ლექსს (იხ. ქ. ცხ., გვ. 28).

ი. მგზავრ-შეომრის ნაწერა:

„ქნსა საგ (=1528) მიიკვალა იმერელი ბატონიშვი-
ლი ვახტანგის კოლი კახთა მეფის ასული ხვარამზე. ქნსა საგ
(1529) მიიკვალა ქუთათელი გერასიმე, იანვარს ი. ამასვე
წელიწადსა დაჯდა მათი ძმისწული სვიმონ და წარვიდა და
ეკურთხა საყდარსა ბიჭვინტისა. ამასვე ქნსა მეფეთ ძეფემან
ბაგრატ განყო ლიხთ იმერი სამ საეპისკოპოსოდ. ბრძანებითა
აფხაზეთისა კათალიკოზისა აბაშიძისათა. ინება ღვთივ გვირგვი-
ნოსანმან მეფემან მეფეთამან ბაგრატ და დედოფალთ დედო-
ფალმან ელენე, დიდისა და ცათა მობაძავისა საყდრისა, ახმა-
ლისა იერუსალიმისა, გენათისა ეპისკოპოსისა მელქისედეკისა
საყვარელისძისა (საუკუნოდმცა არს ხსენება მათი!). ამასვე
დროსა იმავე პატრონმან გაიჩინა ხონელ ეპისკოპოსად ჩხეტის-
ძე მანოელ, იმასვე აფხაზეთისა კათალიკოზისა ხელითა საყდარ-

თა შიგან ბიკვინტისათა. ქნკონი იყო საზ (1529), წარვე-
დათ აფხაზეთს საკურთხეველად იენისსა კ. ამას ეამსა მონაზონ
იქმნა გიორგი, ძმა დავით მეფისა და უწოდეს სახელად გერა-
სიმე, და ბაგრატცა, ძმა მეფის დავითისა და გიორგისა, რო-
მელი უფლებდა მუხრანს, იგიცა მონაზონ იქმნა და უწოდეს
სახელად ბარნაბე. ხოლო რა ეამს მონაზონ იქმნა ბაგრატ,
მპყრობელი მუხრანისა, და ესხნეს ძენი ოთხნი—ერეკლე, არ-
ჩილ, აშოთან და ვახტანგ, მაშინ მტკიცედ ეპყრა ქართლი
მეფესა ლუარსაბს. ხოლო კათალიკოზი მელქისედეკ პირველვე
განძებულ იყო და იდგა მონასტერსა არმაზისასა და იყო კათა-
ლიკოზად გერმანე და ტფილელად დომენტი და მროველად—
გედეონ. ქნსა სათ (=1531) ივლისსა აა შიიცვალა მხეცისძე
სარგის. ხოლო ოდეს დაიპყრა ქვეყანა სპარსეთისა შაჰისმაილ,
მაშინ წარმოემართა და განიგულა დაპყრობა საქართველოსი.
მოვიდა ძალითა დიდითა და სპითა ურიცხვითა და დაიბანაკა
აღჯაყალას... (ქ. ცხ., გვ. 271)... დაიწყო ჩვენმა ლაშქარ-
მა მოდენა... მივედით ზედათმოგვეს და თმოგვის ქალაქი მო-
ვარბივეთ და ისევ ზედა-თმოგვეს ამოვედით, და პატრონი დე-
დისიძედი იქ მოვიდა და ორშაბათს ვანის ქვაბს მოვადექით და
იერიშით ავიღვეით და პარასკევს დღეს ავიყარენით, ჩაუდე-
გით, რჩეულიანი შემოვიწყვენით, კვირას დღეს ოლადის ქვა-
ბი ავიღვეით. ამოვედით კარწახს, დავდგვით ივლისსა ით დღე-
სა... (ქ. ცხ., 290).

ესრეთი ძვირფასი ცნობები შემატყნეს მესხურ ამოღწე-
რია დავითანის ქრონიკილამ, რომელიც სრულად გამოსცა ე-
თაყაიშვილმა.

2. მნა ქართლის ცხოვრებისა

რახან გავიცანით ქრონიკები, რომელნიც შეადგენენ ერთე-
ულს დიდს კრებულს, ქართლის-ცხოვრებად წოდებულს, საჭირო
აღარც კი იყო ამ კრებულის ვითარცა ისტორიულის ძეგლის,
სინამდვილის აღსანიშნავად შევხებოდით მისს ენასაც. გარნა
ჩვენ მაინც რაოდენიმე სიტყვას ვიტყვით ამ საგნის შესახებაც.

შწინარეს ყოვლისა უნდა შევნიშნოთ, რომ როდესაც ქართველები ამბობენ, ესა და ეს თხზულება დაწერილია ტონის ენითა, „რუსთაველის ენითა“, „ათონის მამათა ენითა“ ანუ „პეტრიწონულით“, „ჩახრუხაულით“, „არჩილურაით“ და სხ., ამით იმ აზრს ჰხატავენ,—ამა თუ იმ წიგნის დამწერი ვის ჰბაძავდა, ვისი „ენით“ სწერდა, ჰბაძავდა იგი ანტონი კათალიკოზის წაბლალულს და მოუხეშავს ენას, თუ სწერდა მოკაზმულის და ძლიერის ენით რუსთაველისა ანუ ღვთიურ ენით შავთელისა, ფილოსოფოს პეტრიწონელისა ანუ მეთათე საუკუნის მრავალ მოღვაწე მამებისა.

რადგან ქართლის ცხოვრების შემადგენელი ქრონიკები და წყაროები დაწერილა სხვა და სხვა დროს სხვა და სხვა პირთაგან, ამის გამო ამ ქრონიკებისა და წყაროების ენა ერთნაირი არ არის. და ამიტომაც ენის მხრივ ქართლის ცხოვრებას ჩვენ ვყოფთ შემდეგ ნაწილებად, სახელდობრ:

1. არაბთა მულაბულაბამდე
2. აქროს საუკუნის დასასრულამდე
3. მონგოლთა ხანას დასასრულამდე
5. ანტონის ეპოქის დასასრულამდე.

ქართლის-ცხოვრების ამგვარად განაწილების მიზეზს გვაძლევს თვით ჩვენის მატეანისვე ენა.

ა. წარმართულ დროინდელი სახელები თვეებისა გვხვდება მხოლოდ პირველს ხანაში.

ბ. არაბული და მონგოლური სიტყვები პირველს ხანაში არ არის; თუ სადმე გვხვდება ამგვარი სიტყვა, იგი უსათუოდ შეტანილია მერმენდელ გადამწერლებისაგან.

გ. ძველი სიტყვები თანდათან იცვლებიან:

- ზოგჯე წირვად
- პატიატა ბიჭინტად
- ეგურა ეგრისად, საეგროდ, ჰეონდიდად, ოდიშად.
- ავსეთა ოსეთად
- დარუბაჟ (დარღალან) დარიღალად

აფშალი აფხაზეთად
სეფეწული ბატონიშვილად
მამას-მამა ჰაჰად, ბაბუად
დეჯის-დეჯა დიდედად, ბებიად
მამის ქმა ბიძად
ჭყორა მუხად*)

დ. მამფალი, მუქუსმტე, მამამუქე, ბღვარა... გვხვდება დაახლოვებით მე-X საუკუნემდე.

ე. არაბთა მფლოზბელობის ეამს შემოდის სიტყვები დურ-სმანი, ძაღრ-ბა, მამრაჟი, ამირა, აქამა...

ვ. ერისთავთ - ერისთავთა შემოდის, დაახლოვებით, მე VIII—XI საუკ. და მალე ისპობა.

ზ. მე XI საუკუნითგან, დაახლოვებით, არსებითი ზმნის imperfectum - ი იცვლება ვნებითი ზმნის ყოფა-ს imperfectum -ად-

წარსული უსრული (imperfectum):

სგანურად	მკერულად	მკელ ქართულად	შემდეგ.
სე-არდ	ვ-ორდი	ვ-არიედ	ვაუვ
ს-არდ	ორდი	ს-არიედ	იუ'ვ
არდ-ა	ორდ-უ	არიედ	იუთ

ც. ზენა სოფელად უწინ იწოდებოდა ქართლი და მერმე მესხეთა. ნეკრესს ძველად ერქვა ნელქარა, ნენქარა.

თ. თანდათან სრულიად გადის ხმარებიდამ ასრეთი ფორმები:

*) ტყორი დღეს მეგრულში ტყონ-აჟ იხმარება. დავით და კოსტან-ტ ნეს ცხოვრებაში, როგორც უკვე ვთქვით, საცა ქართლის-ცხოვრება ჰამარობს მუხას, იქ მამათა ცხოვრება ისევ ძველს ტყორს სტოვებს. მაგალ., „სანახებსა ტყონდიდისასა, რომელ არს მეგრულითა ენითა მუხადიდი (ქ. ცხ., 174). „სანახებსა ტყონდიდისასა, რომელ არს მეგრულითა ენითა ტყორიდიდი (მამათა ცხ., № 170, გვ. 159).

შეუკვეცს(ეთით (ქ. ცხ., 78)=უკვე შევცდით
 შემომცასრულიყო (178)=შემოსრულ მცა იყო
 ხულისა-დღე (73)=ხვალ, ხვალინდელ დღეს,
 სადაჲთმე (98)=საიდგანმე, საიდანმე.
 დაგატეობებ (111)=დაგატევებინებ
 სიტყუაჲ საეროჲ (128)=ს. ერისადმი, საეროდ, საზო-
 გადოდ სათქმელი სიტყუა.
 მიგცნე სპარსნი (129)=მოგცე სპარსნი (შენ ანუ თქვენ).
 მოკუდინ (130)=მოკედი (ინგ. მოკ).
 დიღუამით (133)=დიღომით, დიღმით
 მინებ (136) ანუ მინა=მინდა, მნებაეს.
 მტკურადმღე (150)=მტკვრამღე
 ხვასტაგი (172)=ხვადაგი,
 მაქუნდა (178)=მქონდა, მაქვნდა
 გაადგა (186)=განუღგა
 გორგასალი (188)=გორგასლანი
 ვეჟინი, უჯარმა (196)=ვეჯინი, უჯარმა
 ეყოლა (205)=ენათესავებოლა; „ეყოლა მამის ძმის წუ-
 ლის წულად“.

ი. აცვლება მართლწერა:

ავოვსტოსი—ავვსტო—ავვისტო
 ჩუცნ—ჩუენ—ჩუნ—ჩვენ (ინგილ. ჩონ, მეგრ. ჩქი)
 საბერძნეთა—საბერძნეთი
 კტოეთი—კბოეთი კახეთი
 ოვფალი—ოფალი—უფალი
 ამენ—ამინ
 თავყუანისცემა—თავყანისცემა
 ცხორებაჲ—ცხოვრება
 პატრიიქი—პატრიარქი
 ბოდი—ბუდი—ბოდბე
 საბასტანიით (ვარიან. 47)—საიდგან
 მღღელი (59)—მღუღელი — მღვღელი მღტღელი (ინგ.
 ღღელ)

დღენდღელად დღედმდღ — დღევანდღამდე
 ჰრქუა—ჰქუა—რქვა

(სვანურად)

მ-ქუა	მ-ქვა	მა-ქუ
გ-ქუა	გ-ქვა	გა-ქუ
ჰ-ქუა	ჰ-ქვა	სა-ქუ

უკუნაზარე დავრჩი (35) = უკან რო დავრჩი
 ვაჲ თავსა ჩემსა, რომელ არა წინარს მოვკუედ (34)
 ვაჲ ჩემს თავს, რომ წინათვე არ მოვკედი.

იბ. ზიროვნებათა ნაგვალისახელა მია, მია, მია:

ძველად	ძვერულად	ქართულად
მო-მე-ც(ი)	ქო-მუ-ჩი	ქვე-მო-გვე-ც(ი)
მო-მი-ტევენ	მა-პატი	მო-გვი-ტევე
ნუ შე-მი-ყვანებ	ნუ ზიშა-მიყონანქ	გვა-პატიე
მი-ხსნენ		ნუ შეგვიყვან გვიხსენ.

იბ. ფულის სახელება

ძველად:	მონგოლების დროიდან	შახაზის დროიდან
დრაჰკანი	თანგი	აბაზი
ფლური.	ყაზანური	შაური
დუკატი	მანათი	
ალექსატი	ფული	
პერპერა	გიორგული (გიორგი ბრწყ.	
თეთრი (ვერც-	ფული)	
ხლის ფული)	გროში (ოსმალ. ყურუშ)	

იბ. მონგოლური (თათრული) სიტყვები და ფრაზები

ჯილ—წელიწადი	თენგრი—ღმერთი
ყალღუნ—თავი	მანგუ—უკვდავი

უქურ—ზროხა
 ფარსინ—ავაზა
 თავლინ—კურდღელი
 ლუილ—ვეშაპი
 მოკილ—გველი
 მორილ—ცხენი
 ყონი—ცხვარი
 მერინ—ყაპუზუნა
 თალან—ქათამი
 ნოხინ—ძაღლი
 ყაყაინ—ლორი
 ქუნჯით—კერპთაყვანისმცე-
 ყურნუ—საბჰო [შელი
 ნოინ—ერისთავი, მთავარი
 შანა—ციხის მცველი

ქუჩუნ—ძალი
 ქუჩუნდურ—ძალითა
 აპლა (არაბ—ღმერთო (გვ. 363)
 ულდაჩ—მეხმლე (379)
 სუქური—საგრილობელი
 ყაფჩაჩ—მეტანისამოსე
 ბაშმაყ—ქუსლიანი ფოსტლები
 ყორჩი—მცველი
 ევჩი—ეზოს მოძღვარი
 მანლულ—თათარი (მონგოლი)
 დუმანი—ბევრი (10,000)
 ქოუნ—ბატონიშვილი
 ყარაული—დარაჯი
 დივანხანა — სამსჯავრო სახლი
 (423)

„თენგარიმეთუ ქაურქურბაჲ,
 ბელარმეთუ ბუირლაჯი“.
 „შან ქუშტემ ჩალატარ“

„ვითა ღმერთი გრგვინვიდეს
 ვითა აქლემი ბულრობდეს.“
 „მე მოვკალ ჩალატარ“

ესა და ამისთანა სიტყვები და ფრაზები მატიანის (ქართ-
 ლის-ცხოვრება) ძველს ნაწილში არ არის, არამედ მხოლოდ
 ქ. ცხოვრების 342 გვერდს ქვემოდ.

3. გაღასხვაფრება და გარყვნა მატიანის მოთხრობისა

რომ ძველი ნაწერები ხშირად ირყვნებოდა დროს განმავ-
 ლობაში, ეს ვიცით მსოფლიო ისტორიიდანაც და საღმთო წე-
 რილის მატიანიდანაც. ქართული წიგნებიც არ უნდა გამოირ-
 ჩეოდნენ ამ საზოგადო წეს-კანონიდან.

რახან გამოიცემოდა წიგნი, ე. ი. ხელნაწერი ერთად ერთ
 ცალად დაიწერებოდა, მისგან იღებდნენ პირს, ერთს, ორს თუ
 ბევრს და უგზავნიდნენ სხვა მონასტრებს, სხვა და სხვა სავა-

ნებს; ამ სავანეებსა და მონასტრებში კიდევ გადმოსწერდნენ ხოლმე პირებს და თავის მხრივ ავრცელებდნენ ხალხში და მომადამო მონასტრებსა და სავანეებში.

ბშირად, პირვანდელ ხელნაწერის მესამე, მეათე თუ მეოცე პირი დედნად ხდებოდა და მისგან ისევ გადაჰქონდათ პირი როგორც ნამდვილ დედნიდამ. საკვირველი იქნებოდა, წიგნის გამომცემლობის ამგვარ წესის გამო პირვანდელი დედნის ნაწერი მერმენდელს მისს პირებშიაც შეურყენელი ყოფილიყო.

ჩვენ გვაქვს უტყუარი ცნობები, რომ მკვლეა ქართულა წაგნება, დაწერილნი მე X საუკუნემდე, საკმაოდ შერყენილიყო და ამის გამო ათონის მამებმა მე X სა და მე XI საუკუნეში ესრეთი წიგნები ხელახლა გადაშინჯეს, შეასწორეს ანუ ახლად თარგმნეს. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ბრძენი კაცები მოწიწებით და დიდის სიფრთხილით ასრულებდნენ საქმეს, მაინც მათს ნაწერებშიაც შეპარულა არა ერთი „მრუდი“ და შეცდომა, რასაც, როგორც სჩანს ჩვენ მიერ განხილულ ხელნაწერებშიდამ, აღნიშნავენ მათივე „უცბად მჩხრეკელები“. ამ „უცბად-მჩხრეკელებს“ ანუ, ეხლანდებულად რომ ვსთქვათ, კორექტორებს მინდობილი ჰქონდათ წიგნის გადაწერის შემდეგ ახალის ნაწერის ძველთან შედარება, დედნის თანახმად გასწორება, დაკლებულის დამატება, დამატებულის გამოკლება, „მრუდის“ გამოფხეკა და „სწორით“ შევსება. უცბად-მჩხრეკელის შრომა გადამწერისაზედაც დიდი და საპასუხო იყო.

ბარნა ყველა წიგნს არა ჰყვანდა უცბად-მჩხრეკელი: ბშირად საქმე თავდებოდა გადამწერლის ხელით და მისს შეცდომებს მის დედნიდამ სხვა გადამწერლები იმეორებდნენ.

ჩვენ გაგვიკვირდებოდა, რომ ქართლის-ცხოვრებას ჩვენამდე „მრუდებ“ აცილებულს მოედწია, მით უმეტეს, რომ ეს დიდი წიგნი დაწერილია არა ერთის კაცისაგან, არა ერთს დროს, არა ერთის ენით.

ისეთი თხზულებანიც კი, როგორც „ვეფხისტყაოსანი“, „აბდულმესიანი“ და „თამარიანი“, შეურყენელად, შეუმატებლად ანუ შეუმოკლებლად ვერ გადარჩნენ.

ღიახ. ჩვენ არა თუ არ უვარ ვყოფთ, რომ ქართლის-
ცხოვრებაში არის შერყენილი ადგილები, პირიქით აღვნიშნავთ, რომ ამგვარი ადგილები ბევრია, მეტადრე მატია-
ნის ძველს ნაწილში, მე VII—IX საუკუნემდე.

მსრეთი შერყენილება მოჰხდა სხვა და სხვა პირთა წყა-
ლობით, სახელდობრ ვადაშწერლებისა, შემშუშავებლებისა, ვა-
მომცემელ დამბეჭდველებისა და სხ.

აღვნიშნავთ, ამათგან ვის რა წილი ხვდება ქართველთ
მატიანის შერყენაში.

ა. ვადამწერნა.

1. ჩვენ დღეს გვაქვს აგრეთვე ე. თაყაიშვილის-მიერ და-
ბეჭდილი ვახტანგ მეფის წინა დროის ქართლის-ცხოვრება; მი-
სი დედანი ვადაწერილია 1646 წლამდე როსტომ მეფის მეუ-
ღლის მარიამისთვის, ე. ი. მაშინ, როდესაც ვახტანგი ჯერ არ
იყო დაბადებული. გვაქვს აგრეთვე მე XII საუკუნეში სომხუ-
რად ნათარგმნი ქართლის ცხოვრება, *Chronique armenienne*-
ში შეტანილი.

პირველი ვარიანტის ვადამწერს და მეორის მთარგმნელს
საკმაოდ შეურყენიათ „ქართლის ცხოვრება“. ხუცურის კარგად
უცოდინარობისა თუ გაუფრთხილებლად წერისა და თარგმნის
გამო მათ აპრევიათ სოები და გაურყენიათ შემდეგი საკუთა-
რი სახელები:

ქ. ცხოვრებათ:	Cbron-arm.	მარაამას ვარაანტათ:
შიოშ	ბიობ	ბიობ
არშაკ	არბაკ	არბაკ
არდაშირ	არდაბირ	არდაბირ
მოზიდან	მოშიდან	მოშიდან
შაბურ	ბაბურ	ბაბურ
ჯუანშერ	ჯუანბერ	ჯუანბერ
და სხ...		

მსრეთი შეცდომა მომხდარა იმიტომ, რომ ხუცურად დაწერილს ქართლის ცხოვრებაში ვაღამწერსა თუ მთაბრუნველს შევლიათ მსგავსი ასოები,

ხუცურა	და	მხედრული
ა		ი
კ		ბ
მ		რ
ლ		ტ

ამისთანა შერყვნა და სიმახინჯე მართლწერის მხრივ მარიამის ვარიანტში ბევრია.

2. ძართ. ცხოვრებით მირიან მეფის მეუღლე დედოფალი ნანა იყო ბერძენი. ერთ ადგილას მემატიანის მიერ წერებულა რომ ამ დედოფლის ბიძა „ხუარა სნეული იყო“-ო. დროთა განმავლობაში ეს ფრაზა გადასხვაფერებულა, სნეული ხუარა ხუარასნელად (ხვარასნელად) გადაქცეულა!

მს სიყალბე გამოირკვა მხოლოდ მაშინ, როდესაც აღმოჩნდა მეათე საუკუნეში გადაწერილი შატბერდის კრებული. ამ კრებულში შეტანილი ქრონიკა მოქცევაა-ქართლისაჲ პირდაპირ ამბობს, რომ „ხუარა სნეულ იყო“*) და ნინომ გაჰკურნაო. (გვ. 36)

ბ. შემუშავებულა.

1. ძართლის ცხოვრების პირვანდელს ნაწერს გადასხვაფერებდნენ და ადგილ ადგილ განაახლებდნენ ქრისტომატიებისა და კრებულების შემადგენელნიც, რომ ადვილი გასაგები გამზადრიყო მოსწავლეთათვის და ერისა, რომელსაც ამ ძველად ნაწერებს უკითხავდნენ მღვდელნი ეკლესიებში. რომ ეს ასრე

) ძართ: ცხოვრება (გვ. 84): მოგვი იგი მთავარი სპარსი სახელით ხვარასნელი იყო“. იგივე ძართლ. მოქცევით (გვ. 36): „მოგვი მთავარი სპარსი ხუარა სნეულიყო... იყო მთავარი იგი დედის ძმანანასი დედოფლისაჲ“

იყო, ამას ცხად ჰყოფს შედარება ოთხის ვარიანტის მტკიცებულებისა შესახებ მცხეთის ჯვარის აღმართვისა.

ქარ. ცხ. (ცვ. 99)	მარ. ვარიანტი (ცვ. 103)	შატბ. კრებული (მე-X-ს)	მე-X-XI საუკ. კრებული ^{*)}
უოველმან ქართლმან დღეინ- დღელად დღელ- მღე	უოველმან ქართლმან დღეინ- დღელად დღელ- მღე	უოველმან ქართლმან ვიდრე დღენდელად დღელმღე და ვიდრე უკუნისამღე	უოველმან ქართლმან ვიდრე დღენდელად დღელმღე
და იყო რაოდენისამე დღისა შემდგომად მარტვილსა უკანისა	**)	და იყო რაოდენისამე ჟამისა შემდგომად მარტვილსა უკანა	და იყო რაოდენისამე ჟამისა შემდგომად მარტვილსა უკანა
იხილეს სასწაული დიდად საშინელი დღესა ოთხშაბათსა		იხილეს სასწაული დიდი და საშინელი დღესა ოთხშაბათსა	დღესა ოთხშაბათსა იხილეს საკარველებად დიდი და საშინელი სასწაული.
აჲ ესე რა სვეტი ერთი ნათლისა სახედ ჭურისა დგა ჭურისა მას ზედა	აჲ ესე რა სვეტი ერთი...	აჲ ესერა სვეტი ნათლისა სახედ ჭურისა და დგა ჭურისა მას	და აჲ ესერა სვეტი ნათლისა სახედ ჭურისა და დგა ჭურისა მას
და ათორშეტნი ვარსკვლავნი სახედ		და ათორშეტნი ვარსკვლავნი და გარ-	და ათორშეტნი ვარსკვლავნი და-

^{*)} „აღმართება ჯვარისა“ (ხელნაწ., № 144) და ვებეჭდეთ „ივერიაში“ (1898, № 185, 190, 191)

^{**)} ცარიელი ადგილი ნიშნავს, რომ ვარიანტში იცხადება, ვით ქ. ცხოვრებაში.

გზრგზნისა გარემო- სს შისსა	გვირგვინი- სა	გზნებული იუუნეს გარემოჲს შისა; გვრვე სხედ ათ- თრმეტნი ვარსკუ- ლავნი და გზრგზ- ნებულ იუუნეს	გზრგზნებულ იუუნეს
-------------------------------	--------------------------	---	----------------------

ხოლო ბორც იგი ჭურისა კმეოდა სსხედ სუღნელად	ხოლო ბორცუი იგი ჭურისა კმეოდა სსხედ სურნელად	ხოლო ბორც იგა ჭურისაჲ ერთსსხედ კუ- მოდა სუღნელად	ხოლო ბორც იგი ჭურისაჲ ერ- ცასდ ^{*)} კუმოდა სუღნელად
---	---	---	---

და ხედვდეს სასწაულსა ამის უოველნი და მრავალნი უდ- რშითოთაკანნი მოიქცეს და ნათელს იღეს მას დღესა შინა.	და ვითარ ქხედე- იდეს სასწაულ- სს მას, მრავალნი უდმროთაკანნი მოიქცეოდეს და ნათელს იღებდეს და აღაშენებდეს ეკლესიათა	და უოველი ხედ- ვოდეს სასწაულსა მას, მრავალნი ოღოთთა განნი მოიქცეოდეს და ნათელს იღებ- დეს და აღაშენებ- დეს ეკლესიათა
--	--	--

ხოლო ქრისტეანენი უფროს მორწმუნე იქმნებოდეს და ადი- ებდეს ღმერთსა	ხოლო მორწმუ- ნენი უფროს გა- ნმტკიცნებოდეს და ადიებდეს ღმერთსა	ხოლო მორწმუ- ნენი უფროს გან- მტკიცნებოდეს და ადიებდეს ღმერთსა
---	---	---

მერე კვლად იხილეს სხუა სასწაული ჭუ- რისაჲ: ვითარ-	მერმე კვა- ლად იხი- ლეს სხუა . . .	და მერმე კვლად იხილეს სხუაჲ სას- წაული ზატოისნ- ისა ჭურისაჲ:	და მერმე იხილეს სხუაჲ სასწაული ზატოისნისა ჭუ- რისაჲ: ვითარცა
--	---	---	---

*) აქ ც-დ ქცეულა თ-ანი პირველი სიტყვისა (ერ-თ) და ს-ანი მეორე სიტყვისა (ს ახე). შეადარე: მამს=მადს=მაც (ვალად მამს, მაძევს, მადევს); გვერდს=ინვ. გვერც (ახლოს)=შესა. გუერც (სამი ჭრონ., 89). ამავე კანონისა გამო: ათსამმეტრი=ათცამმეტრი=ცამმეტრი (ბ-ნი ყველგან გამოტოვებულია: (ბ) თერთმეტრი, (ბ) თორმეტრი, (ბ) ცამმეტრი).

რბ ცენტრი დგა
თავსა ზედა მისსა
შვიდ წილად მზისა
უბრწყინვალება

. . .

ვითარცა ცენტრი
დგა და ვითარცა
ალი ეგზეზობდა
ზედა თავსა ჟუა-
რისასა სამკზის
მზისა უბრწყინ-
ვალება

ცენტრი
ვითარცა
გზეზობდა ზედა
თავსა ჟუარისასა
შვიდკებოდა მზისა
უბრწყინვალება

ვითარცა სახმილისა
ხაბურწყალი ადუ-
ღენ, ეგრე სახედ
ანგელოსნი დეთი-
სანი აღვიდოდეს
და გარდამოვიდო-
დეს მას ზედა

ზედა დად-
გრამას ვით-
არცა სახმი-
ლისა

. . . .

და ვითარცა სა-
კუშიდსა რაა
ხაბურწყალი ად-
ვადნ ძლიერად,
ეგრე სახედ იყო:
აღვიდოდეს ანგე-
ლოზნი და გარ-
დამოვიდოდეს ზე-
და მარტოისასა
ჟუარისა

და ვითარცა საკუ-
შიდისა რაა ხაბურ-
წყალი ადვადნ ძლი-
ერად, ეგრე სა-
ხედ ანგელოზნი
აღვიდოდეს და გარ-
დამოვიდოდეს
მარტოისასა ჟუარ-
ისა

ხოლო ბორცვ იგი
ჟუარისა იძვროდა
ძლიერად და ვი-
თარცა სასწაული
იგი დასცხრებოდა,
ეგრეთვე ძრვა იგი
დასცხრებოდა

ხოლო ბო-
რცუი

. . . .

ხოლო ბარცვ იგი
ჟუარისა იხარებ
და ძლიერად და
უოველი ქუეყანა
იბრძოდა და შთა-
თა და ბორცუთა და
დუღეთა არმური
სუფხელებისა
აღვიდოდა ცამდე
და კლდენი შუა-
მუსრეთდეს და სუ-
ფხელებმა დიდმა-
ლი მიუფინებოდა
უოველსა ქუეყანასა
და ესე არა ზედა-
მოაღო იყო და არ-
ცათანა წარსუდით,
არამედ შეუვარ ჟმ
და კიანი დიდნი

ხოლო ბორცვ იგი
ჟუარისა იხილუ-
ებდა ძლიერად და
უოველი ქუეყანა
იბრძოდა და შთა-
თა და ბორცუთა
და დუღეთა არ-
მუდი ხიარდისა
სუფხელებისა აღ-
ვიდოდა, კლდენი
შუამუსრეთდეს და
სუფხელებმა დი-
დი მიუფინებოდა
უოველსა ზედა
ქუეყანასა და ესე
არა ზედამოაღო
იყო, არცა თანა
წარტაცებით, არა-
შედ შეუვარ ჟამ

(აკლდა)

ისმოდეს და ეო-
ველი იგი კრი-
ჭხედვიდა მას და
ესმოდა ოხრად იგი
კალობისაჲ

კმანი დიდნი ეს-
რიდეს და ეოველი
იგი კრი სედვიდა
ამას და ესმოდა
ოხრად იგი კალო-
ბისაჲ მას

ვითარცა იხილეს
სასწაული იგი,
დაუკრდა ეოველ-
თა უფროსად და
უმეტესად ადიდ-
ებდეს ღმერთსა

შეშინდეს და დაუკრ-
და ფრად, შიშით და
ძრწოლით თაუვანის
სცემდეს პატოისანსა
ჟუარსა და სიხარულითა
დიდითა ადიდებდეს
ღმერთსა

შეშინდეს და უკრდა
ფრად. ხიფვად იგი
კახუკრდებოდა, შიშით
და ძწულით თაუვანის
სცემდეს პატოისანს,
ჟუარსა და სიხარულითა
დიდითა აკურთხევდეს
და ადიდებდეს ღმერთსა

და ვითარცა
იქმნებოდეს სა-
სწაულნი იგი
წლითი წლად და
ეოველი იგი კრი
ხედვდეს, შიშით
და ძრწოლით მო-
ვიდოდეს თაუვ-
ანისცემად გულს-
მოდგინედ

და ეო რადენისაჲ
ჟამისა შემდგომად ვითა-
რცა სასწაულნი და ხილ-
ვანი დასცხრებოდეს კე-
რვე ძრვანი იგი დიდ
დიდნი და საშინელი
დაეესცხრეს და შემდგ-
ომად ამისა სხუანი მრ-
ავანი სასწაულნი და ნი-
შნი იქმნებოდეს ზედა
პატოისანსა ჟუარსა ზე-
ციით კარდამო და ჭხედ-
ვიდა ეოველი კრი და
შიშით და ძრწოლით
მივლენედ თაუვანისცე-
მად გულსმოდგინედ პა-
ტოისანსა ჟუარსა და
სიხარულით ადიდებედ
ღმერთსა

და ეო რადენისაჲ ჟა-
მისა შემდგომად, ვითა-
რცა სასწაულნი იგი და
ხილვანი დასცხრებო-
დეს, კერეცა ძრვად იგი
დიდი და საშინელი და-
ვესცხრებოდა და შემ-
დგომად ამისა სხუანი
მრავალნი სასწაულნი იქ-
მნებოდეს პატოისანსა
ჟუარისა ზედა ზეციით
კარდამო და ხედვენ მას
ეოველი იგი კრი და
შიშით და ძრწოლით
მივლენედ და თაუვანის
ცემედ გულსმოდგინედ
პატოისანსა ჟუარსა და
წარვიდიან სიხარულით
და ადიდებედ ღმერთსა.

მას ჟამსა რევის ძესა
მეფისასა ესე ურმა
მცირე წული, და
იყო სნეულ და მიწვე-
ნულ იყო სიკუდილად,
და იგი ოდენ მხოლოდ
ესეა მათ

მ.ს ჟამსა იყო ვინმე
კაცი ერთი მოშაში
ლუთისაჲ, რომელსა
ერქუა რევ, ძმ შეფი-
საჲ, და იყო ძმ რე-
ვისა სნეულ და მი-
წვენულ სიკუდილ

მას ჟამსა იყო ვინმე
კაცი ერთი მოშაში
მღვთისაჲ და მისუ-
რი ქრისტესი, რომ-
ელსა სახელი ერქუა
რევ, ძე შეფისაჲ და
იყო ძე რევისი სნე-
ულ და მიწვენულ იყო
იგი სიკუდილ

მთილო და დადვა იგი
წინაშე ჭუარისა წმი-
დისა და ცრემლით ით-
ხოვდა

რამეთუ იგი ხოლო
მარტო ესეა: მოი-
ლო იგი და დადვა
წინაშე ჰატოისნისა
ჭუარისა და ცრემლით
ითხოვდა მისკან

რამეთუ იგი ხოლო
მარტო ესეა მას.
მთილო იგი და დადვა
ჰატოისნისა ჭუარსა
წინაშე და ცრემლით
ითხოვდა მისკან:

უკეთუ მომიბოძო
ურმა ესე ცოცხალი,
აღვაშენო კუბო
საუფლად შენდა

უკეთუ მომიბოძო
ურმაჲ ესე, კუმბადი
აღვაშენო საყოფლად
შენდა.

უკეთუ მომიბოძოს
ურმაჲ ესე ჩემი,
კუმბადი აღვაშენო
საყოფლად შენდა.

და მუნთქვესვე განი-
კურნა ურმა იგი და
განკურნებული და გან-
ცოცხლებული წარი-
უგნა

და ვათარცა იგი მწა-
რედ და უწეინოდ ტი-
როდა წინაშე ჰატოი-
სნისა ჭუარისა, მუნ-
ქვესვე განიკურნა ურმა
იგი და სიხარულითა
დიდითა წარიუგნა და
აღიღებდა ღმერთსა
და ჰატოისნისა ჭუარსა

და ვათარცა იგი მწა-
რედ და უწეინოდ
ტიროდა ჰატოისნის
ჭუარის წინაშე, მუნ-
ქვესვე განიკურნა ურმა
იგი მისი და სიხარ-
ულითა დიდითა წა-
რიუგნა ურმაჲ იგი
მისი განკურნებული
და განცოცხლებული
და აღიღებდა ღმერთ-
სა.

...მიერთგან უფრო
მოვიდოდეს უოველნი
უძღურნი და სნეულ-

...და მიერთგან უფ-
როჲს და და უმეტეს
მოვიდოდეს სნეულნი

... მიერ ჟამითგან
უფროს ხოლო და
უმეტეს მოვიდოდეს

ნა, განიკურნებოდეს დასიხარულით ადიდებდეს ჟუარსა წმიდასა ქრისტესსა

მრავალნი და უძღურნი და განიკურნებოდეს და სიხარულითა ადიდებდეს ღმერთსა და მატეოსსსა ჟუარსა

სწეულნი მრავალნი და უძღურნი და განიკურნებოდეს და სიხარულით ადიდებდეს მატეოსსსა ჟუარსა

მს შედარება გვიჩვენებს, რომ თუმცა ვარინტი № 144 გადაწერილია მე X—XI საუკუნეში, გარნა მას უფრო ძველი ფორმები დაუცავს, ვიდრე დანაშთენს ვარიანტებს, მისი ძველი ფორმები გაუმარტივებით, შეუმოკლებით. მაგალითები:

№ 144

მატბ. კრებ.

მორააიქცა
მასწავეს
ხედაენ
თაყუანისცემელ
და მეყსულად აღღვა
მეფე იგი სიხარულით და
ყოველი ერი მისთანა,
მივიდეს ხილვად ნიშისა მის
ჯუარისა და ჰა იხილს
სახს იგი ჯუარისაჲ
მის უკვრდა ფრიად

რათამს მოიქცა
გუასწავეს (მა=გუა)
ხედვიდა
თაყუანისცემელ
და მეყს აღღვა მეფე
იგი და ყოველმან ერმან
იხილეს სახს იგი
ჯუარისაჲ მის და
უკვრდა ფრიად

ხედაენ, მაგლენუად, თაყუანისცემედ... ქართ. ცხოვრებაში გადაქცეულა ხედვდეს-ად, მივიდოდეს-ად, თაყვანისცემად და სხვ.

2. ბი კიდევ ერთი ადგილი როგორ შეურყენია მატეოსის შემსუშაებელს, ადგილი, რომელიც ყოფილა დამყარებული ერის გადმოცემაზე, რომ ქვეყანა ვეშაზსუა დაქუდნობაჲ და მისი განძრევა მიწის ძვრას მოავლენსო.

...იძვრინ ქვეყანაჲ სიმძაფრითა და ჰრბინ მებხიტებანი და ყოველსა მთასა (?) ეგზეზბინ გულისწყრომითა მათითა; ანუ ოდეს შეიძრას ყოველი ქვეყანაჲ ვიდრემდის დაირღვიონ მთანი და მყარნი კლდენი და ქვანი.

იძვრინ ქუეყანაჲ სიმძაფრითა მისითა და რბიოლიან მებხიტებანი კულსა მისსა, ეგზეზბინ ცეცხლნი გულისწყრომითა მისითა, ანუ ოდეს შეამრას გეშაჲ იგი დიდი, რომელ არს ზლუასა შინა და შემრას ყოველი ქუეყანაჲ ვიდრემდის დაირღვან მთანი მყარნი ზ კლდენი.

როგორც ვხედავთ, კეთილმსახურ შემწეშავებელს მატიანიდგან გამოუღვენია ყოველივე, რაც ბუნების ძალით ხდება და არა ღვთის ბრძანებითა და ძლიერებით.

ბ. „ცხოვრებათა“ წეს-რეგის შემცვლენა.

ძართლის ცხოვრების ძველს ნაწილში, ზოგიერთგან, მეფობა ამა თუ იმ ხელმწიფისა არეულია, წინა-უკმო გადატანილ—გადმოტანილია. ვის შეეძლო მოებდინა ასეთი არევე-დარევა, თუ არა მკაზმავს და ანუ ვისმე წინდაუხედავს გადამწერს?! მავალითებიც გვაქვს. შატბერდის კრებული და მეთვე საუკუნის საგალობელი მკაზმავს რვეულების არევით აუკინძავს. გამოუცდელს კაცს რომ ამ ძეგლებიდამ გადაელო პირი ისე, როგორც აკინძულია, ახალს წიგნში და მისგან გადაწერილებში დიდი ანახრონიზმები იქნებოდა. შეიძლება ესრე მოსელოდეს ქართლის-ცხოვრების ძველს ნაწილსაც, რომლის სათანადოდ შესწორება დღეს ძნელი აღარ არის, რადგან, ჩვენს წყაროებს გარდა, ხელთ-გვაქვს ბერძენ-რომაელ მწერლების ნაამბობიც ჩვენის მეფეების შესახებ.

1. მეფე არტაგა (ქართ. მოქცევით არაგა) ქართლის ცხოვრებითაც ცხოვრობს იმ ჟამს, როდესაც პონტოს მეფე მიტრიდატ დიდი ებრძოდა რომაელებს (120—63 ქრ. წ.) და

როდესაც პლუტარხისა, აპიანისა და ფლორის მეფეობების ივერიაში მეფობდა Ἀρθώης Arthoces.

პრიკი შეიძლება იყოს იმავე დროის რომელიმე მეფე ქართველთ თემისა, კოლხიდისა ანუ ალბანიის. ამ ალბანიის მაშინდელ მეფეებს ერქვათ: არისტაარქოს (გან, 166), Orhozes (იქვე, 172), Ὀρσιζης (იქვე, 165), Horoses (იქვე, 172), Orodes (იქვე, 192).

2. ძრისტეს დაბადების საუკუნის შეფობანა არეულია, თუმცა და ამ საუკუნის ქართველთ ისტორია ჩვენს წყაროებშია და ბერძნულ—რომაულლებშია, საზოგადოდ, ერთნაირია. მოგვყავს მოკლედ ესეცა და ის მოთხრობაც.

2. პარგელა საუკუნე

ქართლას-გზოგრაფიით

ასტყდა ომი პართელთა, ქართველთა და სომეხთა შორის. სპასალარმა სუმბატ ბივრიტიანმა მოჰკლა სომეხთ მეფე იარვანდი და მოკლულის ძმა არტაშატი (არტაშანი) გაამეფა. ქართველებმა მოიწვიეს ოვსნი, ლეკნი, პაქანიკნი, ძურძუკნი, დიდონი და ჯიქნი, შეესივნენ სომხეთს, დაარბიეს შირაკაუნი და ვანანდი შაჰრევანამდე და ბასიანამდე და დიდის ნაშოვრით დაბრუნდნენ კამბეჩანს.*) მარდი სუმბატ დაეწიათ და დაამარცხათ. ქართველები ამის შემდეგაც არ ეხსნენ

პარგელა საუკუნე

ტატიით (გან 115-123 173 დასს)

ძართველთა და სომეხთ ურთიერთ შორის ბრძოლამ გამოიწვია დიდი ღელვა პართელთა და რომაელთ შორის. იმპერატორი ტიბერიუს (14—37) ივერთა და ალბანელთ მეფეებს აქეზებდა პართის მეფე არტაბანისთვის აეტეხნათ ომი. ივერიაში მეფობდნენ მიტრიდატი და ფარსმანი, ძენი მიტრიდატისა. ამათ შეისმინეს ტიბერიუსის სიტყვა. გააღეს კასპიის კარები, მოიწვიეს სკვითნი და მიესივნენ არტაბანს, რომელსაც სომხეთი დაეჭირა. სკვითებმა გააოხრეს ეს მხარე და დაბრუნდნენ. იმპერატორმა ხელახლა მიუსია-

*) კამბეჩანი=კამბეჩიანი=სტრაბონის Καμψατηγή

სომხეთს: არბევდნენ მას მარადის და აოხრებდნენ.

ძართველები წინააღმდეგ აზნერდნენ პართის მეფე არტაბანი და სუმბატი, გარნა იგინი არც კი შემოსულიყვნენ საქართველოში, რომ ასტყდა ომი საბერძნეთსა (რომსა) და სპარსეთს შორის და არტაბანი, რომელსაც ქართველებმა აღუთქვეს მშვიდობა, დაბრუნდა, რომ მიემხროს სპარსელებს.

ქართველები მალე ისევ შეებრძოლნენ არტაბანს, რომელმაც მტრების წინააღმდეგ თავისი შეილი ზარენი გამოაღაშქრა. ქართველებმა დაამარცხეს პართელნი, ზარენი შეიპყრეს და დარიალანში დაამწყვდიეს. ოსები ქართველების მომხრენი იყვნენ.

ამის შემდეგ მესამე წელს გამოილაშქრეს სუმბატმა და ბატონი შეილებმა არტავაზმა და ტიგრანმა. ქართველებმა და ოსებმა ზარენი მისცეს და იგინი დაბრუნდნენ. გამეფდნენ არმაზს ფარსმან-ქველი და მცხეთას შირდატ, ძენი ამაზასპისა და დეროკისა. შირდატი ბოროტი კაცი იყო და სპარსელებს მიემხრო, ფარსმანი ქველი იყო, ახოვანი, ძლიერი, კეთილი, და დაამარცხა შირდატი. ფარსმანის მშველელი და მწე იყო მისი ახოვანი სპასპეტი ფარ-

მიტრიდატი სომხეთს. ფარსმანიც მისი შემწე იყო. არტავაზი მოჰკლეს მან წელს, ქართველებმა აიღეს არტაქშატი.

პართის მეფე არტაბანმა ქართველების წინააღმდეგ გაგზავნათავისი შეილი ოროდი. ფარსმანმა მოიწვია სარმატნი და მოემზადა საბრძოლად. „აქ გმირები, იქ დაელოა“, ეუბნებოდალაშქარს მეფე. რაწამს გამოჩნდა ოროდი, მეფე ელვასავით მიუხდა, ცხენი დაატაკა, პართელნი იძლივნენ. ამის შემდეგ გამოილაშქრა თვით არტაბანმა, გარნა შეიტყუა-რა, რომ რომაელნი შეესივნენ შუამდინარესო, დასტოვა სომხეთი, საცა გამეფდა მიტრიდატო, ძმა ფარსმანისა.

პართელთ მიიწვიეს ვარდანი, კაცი გამჭირიანი. მიტრიდატს შეგელოდნენ რომაელნი და მის ძმას მეფე ფარსმანს რადამისტი, კაცი ფრიალ მოხერხებული.

რადამისტი შეებრძოლა თავის ბიძას მიტრიდატს, დაამარცხა, წაახრჩო და გამეფდა სომხეთში, გარნა რომაელებმა მოსთხოვეს ფარსმანს გამოეყვანა სომხეთიდან რადამისტი.

52 წელს პართის მეფემ მოინდომა სომხეთის ტახტზე დაესო თავისი ძმა ტირიდატი. გარნა ეს ვერ შესძლო. სომხეთ გამოაძევეს რადამისტი, რომელიც მოჰკლა (59 წ.) მისმავე მამამ ფარსმანმა.

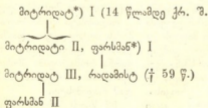
ნავაზი. სპარსელებმა მიიბი-
რეს შეფის შზარეული და მოა-
წამელინეს. ფარსმანი რომ
მოკვდა, მირდატმა ისევ დაი-
ჭირა თავისი წილი სამეფო.

ფარსმანის ძე ადამი წავი-
და სომხეთს. რომაელნი და
სომეხნი დაეცნენ მირდატს
და მოჰკლეს ადამის შემდეგ
გამეფდა მისი ძმა ფარსმან
(ქართლის მოქცევით: მირ-
დატ)

75 წელს ვესპასიანე ივერთ
მეფე მიტრიდატს, ფარსმანისა
და იამაზდის ძეს, რომაელთა
ერის მეგობარს, უშენებს ციხეს.

მსგავსება მოთხრობათა, ზოგიერთ წვრიმალეებს გარდა,
შესამჩნევია. შესანიშნავი აქ ის არის, რომ, როგორც ჩვენი
მარტივად მოგვითხრობს, მაშინ საქართველო მართლაც ორ
სამეფოდ ყოფილა გაყოფილი და არმაზის შტრისას სომხეთიც
სჭერია.

ამ სახით, ვხედავთ, რომ ჩვენს მეფეებს 1-ლს საუკუნეში
უშეფნიათ ამ რიგად:

*) მიტრიდატი ანუ მითრადატ სპარსულადა და ქართულად იგივე
მირდატია.

*) ტიბერიოს თანამედროვენი იყვნენ დიონ-კასიუსით (გან, 178).
ტიბერიოს 14-დამ 37 წლამდე მეფობდა.

დ. ფარსმან II და ქე მასა ამზახს

მთილამ ჩამოვიდა დიდი ჯარი ოსთა. მცხეთილამ მათ წინააღმდეგ გავიდა 30,000 მეომარი. ოვსნი წარიქციეს. ფარსმანის ქე ამზახსი წაეჩხუბა თავის დიდებულებს და სომხებს. წაედავენენ მას მეგრელი, კლარჯეთის ხუთნი მთავარნი და სომეხნი. ამათ შემწედ მოიწვიეს რომაელნიც. ამზახსი დაამარცხეს, მოჰკლეს.

ფარსმანი, მეფე ივერთა, დიონ კასიუს თქმით (გან, 173), იწვევს ალანებს ანუ მასაგეტებს და უსევს პართელებს. რომაელთა შიშისა გამო ვერ შეესივნენ სომხეთსა და კათბადუკას. პართელებმა, სცენს-რა ვერაგობა ფარსმანისა, რომს წარგზავნეს ელჩები და უჩივლეს მას; გარნა ფარსმანი თვით წავიდა რომს თავის ცოლითურთ. იქ გაიმართლა თავი იმპერატორ არრიანესა და სენატის წინაშე; მას მამულები მოუმატეს და დიდი პატივი სცეს რომში და ნება დართეს კაპიტოლიაში მსხვერპლი შეეწირა; ბელლონის ტაძარში აღუმართეს ანდალმა 138 წელს.

იმპერატორი აღრიანე (117 — 138 არც ერთს შეფეს ისეთს პატივს არა სცემდა, ვითარცა ივერთა მეფეს და არც არავის იმდენს საჩუქრებს აძლევდა, რამდენსაც ამ მეფეს. ქართველ მეფეს მრავალ სხვა საჩუქართა გარდა, გამოუგზავნა სპილო და 500 კაცი მცველად. ფარსმანისაგანაც მიიღო ძღვენები და, სხვათა შორის, ქლამიდი.

ფარსმანი რომ მივიდა რომს უფრო ანტონინე პის ულოლია ვებდა, ვიდრე აღრიანეს. ანტონინე პიმ ლაზთა მეფედ დანიშნა პაკორი (ბაკური?)

საქართველოში იყო რამდენიმე მეფე, რომელთაც ბაგურ-
რი ერქვათ. პაკორი, დანიშნული ლაზთა მეფედ ანტონინუსის^{*)}
ოს მიერ (138—161), ალბად, იყო ბაგური, რომელმაც ვა-
ხუშტის ქორონიკონით მეფობდა 231-დამ 246 წლამდე.

1. მე-23-ე მეფედ ითვლება ასპაგური, ძე მირდატისა, და
ვახუშტის გამოთვლით მისი მეფობა ხვდება 262—265 წლებს.
მატიანეს თქმით, სპარსეთში ამ დროს მეფობდა ქასრე არდა-
შირიო.

მს სულ ანახრონიზმებია. ამ დროს სპარსეთში მეფობდა
საფორ I (240—271).

ბერძენთა მწერლები ამბობენ, რომ ივერიაში ასპაგური
და მასთან ერთად სავრომაკი მეფობდნენო საფორ II დიდის ეამს
(309—380) და იგინი საქართველოში ხელმწიფებდნენო 368—
374 წლებში.*)

შეკველია, გადამწერსა და შემუშავებელს საფორ I და
საფორ II აურეგია და რადგან ასპაგური საფორის ეამს იყო,
ამიტომ აღარ გამოურკვევია, თუ რომელის საფორის დროს
მეფობდა და საფორ I-ის თანამედროვედ ჩაუთვლია.

რომ ეს ასრე უნდა ყოფილიყო, მტკიცდება იმავე ვა-
ხუშტის მოწმობით, რომელიც მე-23-ე მეფედ სთვლის ასპა-
გურის თანა-მეფობს სავრომაკს=საურმაგს (გეოგრაფია, გვ-
292) და მითაც, რომ ქართლის მოქცევაჲ მირიან მეფეს,
ვითომდა ასფაგურის სიძეს, სთვლის ლევისძედ და არა სპარსთა
მეფისა.

2. ლეგა, მამა მირიანისა, ალბად, იყო რევი, რომლის
მეფობა ვახუშტით ხვდება 186—213 წლებს.

ამ შემთხვევაში, მირიანი ქრისტიანულს აზრებს საკმაოდ
შეითვისებდა თავის მამის ლევისაგანაც (რევისაგან), რადგან
ამას „მცირედ რაჲმე სახარება უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი
სმენოდა და აქუნდა რაჲმე სიყვარული ქრისტესი“.

3. მირიანის მემკვიდრეა ბაკურა, ზოლო რუფინი, მწე-
რალი მე-IV საუკ. დასაწყისისა, ამბობს, რომ საქართველოს

*) გან, 185, 187.

მოქცევის ამბავი მიამბო ივერთ მეფისძემ ბაკურმაო, ფრიად სანდო
 კაცმაო.

ბაკურის შემდეგ ტახტზე აღვიდა მისი შვილი მირდატ
 (=მერიბან ბერძენ-რომაელ მწერლებისა). მერიბან ცოცხალი
 იყო 361 წელსაც (გან, 181).

4. შემდგომ მირდატისა (მერიბანისა?) მეფობდა ვარაზ-
 ბაკურა (379—393 წ. ვახუშტის ქორონიკონით). გარნა ესრეთი
 ქრონოლოგია რომ შეუფერებელია ვარაზ ბაკურის მეფობის-
 თვის, სიანს ამავე მეფის და მის ძის მურვანოზის ცხოვრებით.

ამათი „ცხოვრება“ გვეუბნება (ქ. ცხ., 103): „იმპერატ.
 თეოდოსი მცირე (414—450) და სპარსთა ყაენი წაიჩხუნენ
 სომხეთის გულისთვის და ომის დაწყების წინად იმპერატორმა
 მოსთხოვა ვ.-ბაკურს მისი მოკავშირე ყოფილიყო და მზგვლად
 გაეგზავნა მისთვის საკუთარი ძე, მურვანოზი. და მეფემაც გა-
 უგზავნა იმპერატორს თავის 12 წლის ვაჟი, მურვანოზი და
 მასთან მრავალი სეფეწულნი. მეფის ძე დიდის დიდებით მიი-
 დეს კოსტანტინებოლში თეოდოსიმ და მისმა მეუღლემ ვედუ-
 კიამ. მურვანოზი იქვე აღიზარდა, მერე წავიდა იერუსალიმს,
 ბევრი იღვაწა და შეიქმნა მთიუმის ეპისკოპოსად.*)

შოველივე ეს მსოფლიო ისტორიით იყო 414—431 წლებ-
 ში, ვინაითგან ომი თეოდოსისა და ყაენს ბარამს შორის დას-
 რულდა დაახლოვებით 431 წელს.**)

ჩვენს ავტორებს კი თეოდოსი მცირე თეოდოსი დადას-
 ტამს გადუყვანიათ და მისი მეფობის წლები ვ.-ბაკურის მეფო-
 ბის წლებადაც ჩაუთვლიათ:

თეოდოსი დიდი 379—395.

ვარაზ-ბაკურ 379—393 (?)

5. მე-30-ე მეფედ სწერია მარდატა,***) გარნა ქართლის-
 მოქცევით ეს მე-30-ე მეფობა უკავია თრდატს გარდა ამისა,

*) Н. Марръ. Житіе Петра ивера (правосл. пал сбор.,
 т. XII, გამოც. 2)

***) ვ. გიბბონი, 531—533.

***) ვახუშტით მეფობდა 408 დამ 410 წლამდე.

ამ მირდატის ცხოვრებაში გვხვდება არაბული სახელები — უბარაბ, ბალდადი; მირდატი ამ ბალდადში ტყვედ წაიყვანეს და აწამესო.

ბალდადი გააშენა ალ-მანსურმა 750 წელს. მაშასადამე, ამ წლამდის მირდატს ვერ წაიყვანდნენ „არაბნი“ „ბალდადს“.

მირდატის ცხოვრებაში მოხსენებული უბ-არაბი, ვინ იცის, იყო ის აბუ-არაბი, რომელიც ერია არაბთა პირველს გამოლაშქრებაში მეფის მირისა და იმპერატ. კოსტანტინე პოლონატის (668—685) ეამს. „მირდატი“, იქნება, თვით მირია, რომელიც სასიკვდილოდ დასჯრეს არაბებმა ბრძოლის დროს.

რომ ყველა ამათ მეფობის ეამი არეულია, ეს სჩანს იქილამაც, რომ მირიანის წინადაც მეფობენ ბაკური, მირდატი და ასფაგურ და შემდეგაც კიდევ ბაკურ, მირდაც და ბაკურ (ვარაზბაკურ). ვარაზბაკურად ჩვენ მიგვაჩნია ასფაგური*), ხოლო ყველა ამათ მეფობის რიგი ასრუთა უნდა ყოფილიყო: ბაკური (პაკორი)—რევ (ლევ) მართალი, მირიანი, ბაკური, მირდატი, ასფაგური და სავრომაკი ერთად; ფარსმან, მირდატ.

ი. ვახტანგ გორგასალი (446—499 ვახუშტით).

რომ ვახტანგს ამ დროს (446—499) არ უმეფენია, ცხადად სჩანს თვით ამავე მეფის „ცხოვრებიდან“ და აგრეთვე სხვა და სხვა წყაროებიდან.

1. ვახტანგ გორგასალი იყო, საბერძნეთზედ გალაშქრების წინად, 22 წლისა (ქ. ცხ., 121)... და მირიანის აქეთ გასულიყო 157 წელიწადი. რახან მირიანი † 342 წელს და 342 † 157 შეადგენს 499 წელს, ამიტომ ვახტანგი ამ დროს მომკვდარი კი არა, როგორც ამტკიცებს ვახუშტი, არამედ ჯერ ისევ 22 წლის ვაშკაცი ყოფილა.

2. 499 წელს ვახტანგი ყოფილა 22 წლისა, მაშასადამე დაბადებულია 477 წელს (499—22).

*) ვარაზ-ბაკური — (ვარაზ) — დაგური (იხ. ქვემო მნიშვნელობა სიტყვისა „ბაკური“).

3. როდესაც ვახტანგი 60 წლისა სრულდებოდა, ქალაქ ტფილისის შენება იყო წინანდელ სოფლის ტფილისის ადგილას. ამ შენებაში იყო გართული მეფე, როდესაც ყაენმა ხოსრომ ელჩი გამოუგზავნა და შემოუთვალა, მამა მომიკვდაო, ტახტზე მე ავედიო, საბერძნეთზედ ლაშქრობას ვაპირებ, უნდა დამეხმარო. მეფემ უფარი შეუთვალა. ხოსრო საქართველოს დასარბევად წამოვიდა. უჯარმის ბრძოლაში ვახტანგი დასჭრეს და ამ კრილობით მოკვდა.

რომელი იყო ეს ხოსრო?

მსეთზედ გალაშქრების შემდეგ ვახტანგის «ცხოვრებაში» მოხსენებულია ოთხი გარდაცვლილი ყაენი და ერთიც ახლად გამეფებული (ქ. ცხ., 133—146). ესენი იყვნენ:

მრმულ III და მისი ძმა ფირუზი († 488)

ბალატი ანუ ბალაში (488—491)

პობად I (491—531)

ხოსრო I (531 13 სექტ.—579)

შველა ამ ცნობებით სჩანს, რომ ვახტანგი მოკვდა ხოსრო I-ის ეაშს, დაახლოვებით 537 წელს ($477 + 60 = 537$).

4. რომ მართლაც ვახტანგი მკვდარი არ ყოფილა 499 წელს, ეს მტკიცდება კიდევ მით, რომ კათალიკოსი მან დაადგინა „მარაანასაგან 170 წელს“ ($342 + 170 = 512$).

ვახტანგ გორგასალი ანუ გურგასალი არის, რასაკვირველია იგივე ბერძენ-რომაელ მწერლების ივერთა მეფე გურგენა, რაც ცხადდება ქართლის-ცხოვრების ქორონიკონითაც და ხსენებულ უცხოელ მწერალთა ცნობებითაც.

შედარებათა.

გურგენა

გურგენი სპარსების შიშით შიღის საბერძნეთს და იქ შთება 8 წელიწადი (521—527).

გურგასალი

გორგასალი 8 წელიწადი საბერძნეთის და „ინდოეთის“ ომშია და ამ დროს საქართველოში მეფობს მისი შვილი დანი (შეად. *Ἰζამიდა*).

როდესაც ივერთა დიდებულნი და მათი მეფე გურგენ რომაელებს მიემხრნენ, სპარსელებმა ამდროდგან უფლებანა მოართვეს ამოერთიანთ თავისთვის მეფე (გან, II, 17).

ამ დროს (იუსტინიანეს ეპის) ევროპა შეადრწუნა ღელეამ, რომელმაც გააცნო დასავლეთი თურქთა სახელს. ამით დაიპყრეს ბევრი ქვეყნები და სპარსეთსაც მუქარა შესთვალეს... (გიბბონ, 18, 481). ამ ბარბაროზთა გამოჩენამ მეგობრობა ჩამოაგდო იუსტინიანესა და ხოსროს შორის („საუკუნო ზავი“ დასდეს ურთი ერთ შორის).

ბერძენ—რომაელების კოლხიდის თემი კახლანძენე (იხ. კიპერტის რუკები) არის იგივე ქართველთ კლარჯეთი; აქედგან მოვიდა გვარამი ბაგრატიონი (570—600) და, აღზად, ამავე გვარს ეკუთვნოდნენ ცნობილი გუბაძეები **Γοβάρης**

ამ ბაგრატიონ „ერისთავების“ (ბიზანტიურ წყაროებით—მეფე გუბაძეების), კლარჯეთის მმართველების, ძალა დიდი იყო და დიდს შემწევობასაც აძლევდნენ იმპერიას, როდესაც

„მინადგან მოაკლდა მეფობა შეილთა გორგასლისაჲს ეამითგან უფლება ემკრა თლისა აზნაურთა, არამედ დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათთაგან. მას ეამსა მცხეთა ათხელდებოდა და ტფილისი აღშენდებოდა, არმანი შემციოდებოდა და კალა განდიდდებოდა. სპარსთა დაეპყრა სომხითი, ქართლი და ასფურაგანი“ (ქ. ცხ., 163). ქართველნი მეფეს ითხოვედნენ ბერძენთა ხელშეწყობისაგან (იქვე).

სპარსეთში მოჰხდა დიდი ღელეა, ვინაითგან მას შეესია თურქთა მეფე. ხოსრომ დასტოვა საქართველო და რანი და სწრაფად წავიდა სპარსეთსა მაშინ ზემო ქართლისა და ქვემო ქართლის ერისთავეებში იმპერატორისაგან ითხოვეს მეფე და მან გამოგზავნა კლარჯეთ-ჯავახეთის მმართველი გურამი, გორგასლის ძის შირდატის დის წული. იგი აღიარეს მეფედ 575 წელს (ქ ცხ., 161).

ეს სახელმწიფო ეომებოდა სპარსეთს და არა თუ 570 წლამდე, არამედ შემდეგაც, როდესაც არაბნი გამოჩნდნენ.

რომ ვახტანგი დიდის ქულის მეფე იყო, ექვს გარეშეა, აბოზოქრებულ დიდ ბუმბერაზებს, ბიზანტიასა და სპარსეთს, სამეფო არ ჩააყლაპინა, სცილლასა და ხარბდას შორის მშვიდობიანად გამოატარა და ნება არ მისცა მტრებს გაეყოთ საქართველოც ისე, როგორც ამის წინად ბიზანტიამა და სპარსეთმა გაიყვეს სომხეთი.

ბქ ვათავებთ ანახრონიზმებ-ს შესახებ ლაპარაკს. შემდეგი დროის მეფეების „ცხოვრებას“ ემოწმებიან ამ მეფეების მიერ მოქრილი ფული, ცნობები ბიზანტიური, არაბული, სომხური და ქართული.

დ. ქართლის ცხოვრებას დაბეჭდვუნა

პირველი ნაწილი „ქართლის ცხოვრებისა“, როგორც თავშივე ვთქვით, გამოუცია მ. ბროსეს, მეორეკი დაუბეჭდია დ. ჩუბინაშვილს

ქართლის ცხოვრებაში მის გამომცემლებს შეუტანიათ ვახუშტის შრომის ისტორიული ნაწილიც. ჩვენ უკვე ვიცით („მოამბე“, 1902, № III), რანაირის შეცდომებით და დამახინჯებით დაუბეჭდიათ ეს შესანიშნავი შრომა ვახუშტისა, რანაირად აურევიათ ქორონიკონები, გადაუსხვაფერებიათ ავტორის აზრი აქა იქ და სხ.

თუმცა ჩვენ ხელთ არა გვაქვს დაბეჭდილის „ქართლის ცხოვრების“ პირველის ნაწილის დედახა—ხელთაწერა, გარნა თვით დაბეჭდილის საზოგადო განზილვაც ნებას გვაძლევს განვსაჯოთ, რა ნაირად გამოცემულია ქართველთ მატთანის ეს ნაწილიც.

დედანშიაც რომ ყოფილიყო ისეთი შეცდომები, ვით გუდგოდაბუღა გულგდებულის მაგიერ, ხეარასხედა „ხეარასხეულ იყო“-ს მაგიერ, მათი შემჩნევა არ უნდა გასძნელობო-

და გამომცემელს და იგინი უნდა აღენიშნა შენიშვნებში ჩვენს აქ ამისთანა შეცდომების აღწერას ვაზედ არ შეგვირღებდით

დღეს ჩვენს ხელში მყოფ წყაროების შემწეობით წავაწყდით იმისთანა შეცდომებს, რომელთაც მხოლოდ გამომცემლის დაუდევრობით თუ გაუგებრობით გაურყვნიათ შემატანის ნაწერი.

1. ქართ. ცხოვრების 190 გვერდზე და Hist. de la géorg.-ის 265 გვერდზე ბროსეს დაუბეჭდია ქორონიკონი ზღ და მას უძღვნის შემდეგ შენიშვნას: „თარიღი უცნაურია, ვინაიდან შესდგება ორის ციფრისაგან—80 და 30, გარნარაიმე მნიშვნელობა მაინც ექნება.“

მარიამის ვარიანტში ზღ-ს მაგიერ ზის ყღ, რომელიც უღრის 830 წელს.

2. ქართ. ცხოვრების 176 გვ. და Hist....-ის 241 გვ. ბროსე ბეჭდავს უაზრო სიტყვას ფაყაღთა ანუ ყაყაღთა და სცდილობს მის ახსნას (შენიშ. 4). გარნა შეცდომა მარტივია. დავით და კოსტანტინე მთავრების „ცხოვრებაში“ ფიყალოთას მაგიერ წყაღთა სწერია, და რომ ასეთი ვარიანტებიც არ გვექონოდა, მაინც შეგვეძლო, თვით ქ ცხოვრების ნაწერის აზრით, მიმხედარ ვიყავით, რა უნდა წერებულ იყო დედანში—ფიყალოთათუ წყალოთა.

მომყავს აქ ის ნაწყვეტი, საცა „ფიყალოთა“ გვხვდება, მით უმეტეს, რომ ესევე ნაწყვეტი ჩაითვლება ნიმუშადაც უუძველეს დროის ქართულ ენისა.

ქ. ცხოვრება (გვ. 176)

დავითის და კოსტანტინეს ცხოვრება (სამოთხე, გვ. 328)

...უნები და ეტლები მდინარისა კიდესა, რომელსა ჰქვიან ცხენის წყალი. და იქმნეს სასწაულნი ზეგარდამო,

ჰუნები და ეტლები მდინარის კიდესა, რომელსა ჰქვან ცხენის წყალი. და იქმნეს სასწაულნი ზეგარდამო ქუხილნი ელვანი და

ქუხილნი და ელფანი და ხარ-
შაკი ბლუარისა*), წვმანი მრ-
გაღნი და სასტიკნი და გვემ-
ნა იგინი სატლითა სისხლი-
სათა. განალო პირი ქვეყანა-
მან და აღმოაცენნა სიმრავ-
ლენი ფეუბათანი და ზღვა
იქმნა ქვეყანა კემელი.

სეტყუანი და წვმანი მძაფრნი და
სასტიკნი და განალო პირი ქვე-
ყანამან და აღმოაცენნა სიმრავ-
ლენი წყაღათანი და ზღვა იქმნა
ქუეყანა კემელი.

რომ ბროსემ გლახად იცოდა ქართული ენა და, საზო-
გადოდ, უხამსოდ თარგმნა ქართული მატიანე, ეს ექვს გარე
შეა, თუ Hist. de la Géorgienne-ს შედარებით მის დედანთან.
აი კიდევ ერთი მაგალითი:

ქართლის ცხოვრება

თარგმანი ბროსესა

(გვ. 260)

(Hist. de la G., p. 377)

და თუარა, ქართუღლითა სპი-
თა ვერცარა აღექსანდრე იქმო-
და კარგსა, და თუმცა დავითს
სპარსთა მეფობა ჰქონებოდა ანუ
ბერძენთა და ჰრომთა ძალი ანუ
სხუათა დიდთა სამეფოთა, მა
შინმცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი
და სხვათა ქებულთანი!

Or, tout Alexandre qu'il
était, sans ses soldats Géor-
giens, il n'eût rien fait de bon.
Maitre de la monarchie per-
sane, disposant des forces
de la Grece, de Rome ou des
autres grands empires, on eût
vu ce qu'auraient accompli
David et ses héros.

ბროსეს თარგმანის თარგმანი: თვით აღექსანდრეც (მაკე-
ლონელი) უქართველთ მეომრებოდ ვერას კარგს იზამდა...

თარგმანი სულ სხვაა და მისი ქართული დედანი სხეა!

მემატიანეს ამის თქმა უნდა (ქ. ც., 260): აღექსანდრე
მაკედონელმა შეიერთა ძალნი ბერძენთა, იტალიელთა და ევ-

*) ბლუარისა: უ-ბრჯგუ გამომცემელს დაუსომს, თორემ მე-VII
XVIII საუკუნემდე უბრჯალთი დაწერილი წიგნები ჩვენ არ გვინახავს.

როპელთა და მხოლოდ ამგვარად გაძლიერებულმა დაიპყრა ეგვიპტე, დაამარცხა დარიოზი და ინდოეთის მეფე პიროსი. ვინა თუ ამ მაკილონელს, ვითარცა დაევით აღმაშენებელს, ებრძოლა მარტო ქართველთა ლაშქრით, ისიც დიდს ვერას იზამდაო; გარნა თუ დაევითსაც, ქართველ ლაშქრის გარდა, დაეჭირა სპარსეთი, ჰქონებოდა ძალა ბერძენთა, რომელთა და სხვა სახელმწიფოთა, შაშინ ნახავდით, რა დიდს სეჰმეებს შეასრულებდა ეს ჩვენი გმირი დაევითიცა და რაგვარად სახელს მოიხვეჭდა ესეცაო.

ბროსეს ვერ გაურჩევია სიტყვა თუზანა (თუარემ—თორემ—თუარა) სიტყვისაგან „თუ აზან“ და უთარგმნია ფრაზა: „და თუ არა ქართველითა სპითა, ვერცარა ალექსანდრე იქმოდა კარგსა“... და უნდა კი ეთარგმნა ფრაზა: „და თუარა, ქართველითა სპითა ვერცარა ალექსანდრე იქმოდა კარგსა...“

მ. ყაღბა ჩანამატო

მომყავს აქ ყალბი ჩანამატი „ქართლის ცხოვრების“ სათაურს; ამ ჩანამატში, უშთავრესად, სახელი გაუტეხა ჩვენს მართანეს, რომელიც მეცნიერებმა მიიჩნიეს ბუნდოვან ქმნილებად ვახტანგ VI-ისა.

აი, რას ამბობს ეს ჩანამატო (ქ. ცხ., 1, გვ. 15):

„მატიასანსო და დიდებულხო ქართველხო, ჟამთა ვითარებისაგან ქართლის ცხოვრება განუენიდეო: რომელიმე—მწერადთა მიერ და რომელიმე—ჟამთა ვითარებისაგან არღარა წერებუდეო; ხოლო მუხუთუჟან(?) ვახტანგ, ძემან დეონისამან და ძმისწულმან სასულთენის გიორგისამან, შეკრიბნა მეცნიერნი კანთა და მოიკვან საცა რამ ქართლის ცხოვრებები ზონან და კუ ლად გუჯარნი მცხეთისანი, კელათისანი და მრავადთა ეკლესიათა და დიდებულთანი, და შეამოწმეს და რომელი განრეჯნაღ იეო, განმართეს, და სხუტაცა წერილნი მოისტუნეს, რომელიმე სომეხთა და სპარსთა ცხოვრებისაგან გამოახუნეს, და ესრეთ აღაწერიეს.“

მს ჩანამატი, როგორც მოწმობს თვით ბროსე (ქ. ცხ., გვ. 15, შენიშ. 1) წარწერილია აქ არა მატიანის რისაგან, არამედ სხვა ხელით და სხვა შეღნით. გარდა ამისა, ჩანამატის შინაარსიდან სჩანს, რომ თვით ვახტანგს არავითარი მონაწილეობა არ მიუღია მატიანის გასწორებაში; ეს ცოტაა კიდევ, ჩვენ ვიცით ისიც, რაც კი ვახტანგ მე VI-ეს და არა მეხუთეს, როგორც ჩანამატშია, შეუქმნა და შეუსრულებან მთელს თავის სიცოცხლეში.

ჩვენ ხელთ გვაქვს ისეთი ძეგლი, რომელსაც, გინდა თუ არა, უნდა დავუჯეროთ, რადგან ეს ძეგლი შექმნილია თვით ვახტანგ მეფისაგან. ჩვენ ვამბობთ მის მიერ შედგენილ ძეგლწერის შესახებ, რომელშიაც მას ჩამოუთვლია და აუნუსხავს ყველა ის, რაც გაუყეთებია და მოუღვაწია ამ ქვეყნად.

აი, თვით ეს ძეგლწერა (ეპიტაფია), რომელიც მას, უეჭველია, დაუწერია უბრწყინვალეს მეფეების—დავით აღმაშენებლის, თამარ მეფის და სხ. სახსოვრის მიბაძვით.

მე, უმცირესმან ძმათაგან,
 ვახტანგმან სახელდებულად,
 ვქმენ ოთხწელ შცხეთა, ურბნისი
 სადგურ-კამარა კაბუღად,
 ტფიდასს სიონი ზელახდა
 შვეძერწე ქანდაკებულად,
 ჩემთვისა სახლი სარკისა,
 შიგ ლხინი მოწონებულად;
 სტაჰბა მოვიღე ვლახეთით,
 ვამრავლე წიგნთა შეღანი;
 ქციის რუ ხუნანს წავიღე,
 გაღმითად მოვწვეე ვეღანი,
 მაშაერის რუ ხომ ტბას შევრთე,
 შიგ თვეზი ჩაქსსი უვეღანი;
 ესე მთა მოვინადირე,
 ვხორცე ირემი, მკეღანი.

სამართლის წიგნი დავწერე—
 შიჯუღს არ უნდა ცილობა,
 ვეფხის ტყაოსნის თარგმნობა,
 სხვა წერაღთ არ ვსთქვა ცილობა,
 ჩემთანა შეოფთა ჭაბუკთა
 უქმნია კარგა ზრდილობა.
 ბოლოს მიმიღო სოფელმან
 სიშვიდრე, შეფეთ შეიღობა.

მეფე, რომელიც ღვაწლად ითვლის „სარკის სახლში
 ლხინს“, „მთაზე ნადირობას და მგელთა და ირემთა ხოცას“,
 ნუ თუ არ მოიხსენებდა ძველის წერაში იმისთანა დიდს, პირ-
 ველ ხარისხოვანს საქმეს, ვითარც არის მთელის ქართველთა
 მოღვმის მატრიანის შედგენა, თუ გინდ მისი შემოკრება, შეს-
 წარება, აღწერანება?!

მაშინდელს დროს ყველა ჩია და ქონდრის კაცი დაზი-
 ნებულს კედელზე თუ ერთ-ორ ქვეს მოამაგრებდა, დიდებულ
 ტაძრის კედელს თუ გალესავდა ან კარებს შეაბამდა, თავის
 თავს აღმაშენებულად აცხადებდა. თუ ვინმე, გინდ ყოფილიყო
 მამულისა და ერის მოღალატე, ვითარცა შაჰყული და აღე-
 ქსანდრე ამილახორები, თუ ერთს, ორს სადმე შორი — შორ
 იტყოდა და შეაწყობდა, თავი დიდად მოჰქონდა და
 შთამომავლობას ავალებდა „ლოცვისა შინა მომიხსენებდეთ ამის
 დამწერსო“.

მამობთ, თუ ქართლის ცხოვრების, „შედგენაში“ ან „შე-
 სწარებაში“ ვისმე მონაწილეობა მიეღო, ან თუ ვისმე თავს
 შეეღო საქართველოს ქრონიკების შეკრება, ქართლის ცხოვ-
 რების შევსება, უეჭველად მოიხსენებდა ამას სადმე და თუ
 თვითონ არა, სხვები მაინც აღნიშნავენ, მავანმა და მავან
 მეცნიერებმა ჩვენი მატრიანე შეავსეს, შეაკეთესო.

ჩვენ გვაქვს სრული შეძლება დავრწმუნდეთ, რომ ვახ-
 ტანგს არ შეუდგენია ქართლის ცხოვრება.

მახტანგის მეგობარი, ისტორიკოსი სეზნია ჩხეიძე გვაძლევს ყველა წვლილს ამ შეფის ცხოვრებიდან და ხმას იღებს ქართლის ცხოვრების შესახებ.

ღღეს ჩვენ გვაქვს ქართ. ცხოვრების ვარიანტი, მარამას ქართ. ცხოვრება, გადაწერილი ვინმე გიორგის მიერ 1646 წლამდე. ე. ი. იმ დროს, როცა ვახტანგი ჯერ არ გაჩენილიყო.

თვით ბროსემაკ კი ბოლოს გამოაცხადა (როდესაც შეაღწა ერთმანეთს ქ. ცხოვრების ვარიანტები), რომ ქართლის ცხოვრებას ამაერთებან ვახტანგს აღარ მავაწერა.

შერ წამოვიდგენია, ან კი როგორ უნდა შეეწრათ ერთის კაცისთვის, გინდ მთელის კრებულისთვის, შედგენა დიდის მატიანისა, რომელიც შეიცავდა მრავალს ქრონიკებს, დაწერილს, სხვა და სხვა დროს, ხან ძველის და ხან, შედარებით ახალის ენით!

ასრე რომ ვამბობთ, ამით სრულიადაც უფარს არ ვყოფთ, რომ ზემორე მოყვანილი ყალბი ჩანამტი ვერ გაჩნდებოდა იმ დედანში, რომელზედაც დამყარდა დამტკიცებული ქართული მატიანეო.

შახლოეს მიზეზად ყალბის ჩანამატის ჩაწერისა იმ დედნის სათაურს იქნებოდა ვახუშტის სიტყვები, რომლის აზრი სათანადოდ ვერ გაუგია ყალბ მქნელს.

ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ ქართული მატიანე იყოფება ორ დიდ ნაწილად, რომ პირველი ნაწილი შეიცავს საქართველოს ისტორიას 1469 წლამდე და მეორე 1469 წლითგან 1800 წლამდე. ეს მეორე ნაწილი იწყობა ვახუშტის მიერ შედგენილ ვრცელ ქრონიკით და ამ ქრონიკას წინ მიუძღვის იმავე ავტორის წინასიტყვაობა, რომელშიაც იგი იძიებს ქორონიკონებს გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ დროისას.

პრეულ-დარეულ ქორონიკონების განმარტვის და განჩევისთვის წარმოვსთქვათ გიორგი ბრწყინვალის ვიღრე ჩვენამდეო, ამბობს ვახუშტი და შემდეგ განაგრძობს:

„ხოლო აღუწერათ ცხოვრებას სხელათ ღვინას ძის მუჟის ვახტანგისათა, რომელა არა საგონებელ არს მის მიერ, განაღმნა ბრძანებითა მისითა არს, არამედ მას თვით არღარა განუხილავს ვითარება მისი. ვინათგან სწერს ბაგრატიონთ ნათესაობა შთამომავლობასა შინა სხვას ქორთიკონებსა, რომელნი ჩვენი აქ წერილის ქორთიკონებისაგან არიან. ხოლო ცხოვრებასა შინა წერს ბრწყინვალეს გიორგის თავდადებულის ძედ (ქ.-ცხ., გვ. 2)

„ჩვენი ესე ქმნული და აღწერილი უოველნი ქორთიკონითა ქმნულ არიან, რომელნია დღესაც იპოების და იხილებინს მკაცბედისაგან, და ვითარცა გვიხილავს, ვერეთც ჩავიართავს ქრისტეს აქეთი და ქართუდი, რომელი არს ხუთასიანი (ესე იგი 532 წელი = კვიცილოსი) ბრწყინვალის გიორგიდამ ვიდრე ქრისტესა ჩამო-მდე.

„ხოლო უკეთე უმუთბესი და უწესმართესი კმაოვს ვინმე გონიერმან და განიხილოს ესეცა და იგიცა და იგი უკეთადესად აღწინდეს, არა არს ქმნილი ესე ჩვენი დამუენებელი უმუთბესისა თქვენისა. გარნა ისმინე და გულისხმევე აღმოჩენა, უწებულეპანი და შემგზავსებულად მისა ჯერ იყავნ ქმნულნი თქვენნი. ხოლო ჩვენი შრომა ესე ამისთვის იყო: ვინადგან მუჟის ვახტანგის სახელით აღწერათ და ვინაღუთ ესეოდენი წინააღმდეგნი და უსწორებლობანი, ესენი განკასწორეთ და განკამართლეთ მოწმობითა ზეთი თქმულითა, რათა არა ვინ თქვას მხალეველმან ამისმან შეურაცხება რაჲმ, რამეთუ მუჟის განზრახვას ვგონებ ესრეთ, ვითარცა აღესწერეთ: ვინათგან ნათესაობის ქორთიკონსა სწორესა სწერა, გარნა შემწყობი ამისი შეგთომილ არს“ (გვ. 10).

მახუშტის აზრი ცხადია. მეფეს განზრახვა ჰქონდა გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ დროის და ბაგრატიონების ცხოვრებათა ქორთიკონები გაეწყობო, გააწყეს კიდეცაო მის სახელით, გარნა ჩვენ რომ განვიხილეთ, ეს გაწყობილი უმართლო აღმოჩნდაო და ამიტომ ვიკისრეთ ეს შრომაო, ვისაც არ მოგეწონებათ, თვითონ შეადგინეთო, რადგან წყაროები ყველგან იპოება და იხილებათ.

შალბის მქნელს ყოველივე ეს ვერ გაუგია და თვით დიდის მატრიანის სათაურს ჩაუკოსებია ცნობილი ჩანამატი. თუ

ვახტანგს მართლაც მატთანე ესწორებინა, მასში ქორონიკონ-
ნებსაც, რომლის გაწყობა მას სურდა, შეიტანდა, გარნაქსა და
გაწყობილობას ქორონიკონებისას ამ მატთანეში ჩვენ ვერ ვხე-
დავთ ვერსად.

მართლის ცხოვრების (1 ლის ნაწილის) სხვა და სხვა ადგილს
ატყვია ვილასიკ მუშაობა, გარნა არა სჩანს, რომ ამგვარ მუ-
შაკად ყოფილიყოს ან ვახტანგი ან ვინმე მისი დროის „მეც-
ნიერთაგანი“. ეს რომ ასრე ყოფილიყო, ძველი მატთანის ენას
უმკველად დაეტყობოდა ნიშან-წყალი მე XVIII საუკუნის და-
საწყისის ენისა, თუნდა მაგალ., სქესების გასარჩევად შენოლე-
ბულ ფორმებისა, რომელმაც მკვიდრი ბინა მოიპოვა თვით
სულხან საბას ლექსიკონში. უფრო სარწმუნოა, ამგვარ მუშა-
კებად იქნებოდნენ ძველი დროისვე შემმუშავებელნი, გადამ-
წერნი და შემომკრებნი ქართლის - ცხოვრების წყაროებისა,
მაგალ. ანტონი მროველი, ბერაი, არსენი, ნინოს ცხოვრების
აქსონნი და სხვა.

ჩანამატის ავტორი მართალია მხოლოდ იქ, საცა ამბობს,
რომ დროთა განმავლობაში ქართლის ცხოვრება გარყვნილიყო
გადამწერთაგანო. ეს სიტყვები უმეტესად ყოელისა თვით ამ
ყალბის მქნელს შეეფერება, ვინაითგან არსად იმდენი ყალბ
ქმნილი ადგილები არ არის, რამდენიც მისსავე „ქართლის
ცხოვრებაში“. შეადარე:

ქართ. ცხოვრება
(რუმიანცევის ხელნაწერი)

პირველად ვახსენოთ
ესრეთ: რამეთუ ქართ-
ველთა და სომეხთა ჰყავ-
დათ ერთი მამა

ქართლოს იყო ყოველთა
ზედა უზუცეს ღ უმთავრეს
და ესრეთ პატივის ცემდ-
ნენ ძმანი მისნი, ვითარცა
მფლობელსა თვისსა

ვალბ მქმნელის ქ. ცხოვ.
(ბროსეს გამოცემული)

პირველად ვახსენოთ
ესრეთ: რამეთუ სომეხთა
და ქართველთა ჰყავდათ
ერთი მამა

შეიღთავე გმირთა
ზედან იყო გამგებელ
და უფალ ჰაოს და
ესე ყოველნი იყვნეს
მორჩილ ჰაოსისა

ქართლოსიანთა ენა იყო
მხოლოდ ქართული
აქამოდღე, რომელსა
ზრახვიდნეს, ხოლო ოდეს

შემოკრბეს ესე ურიცხვნი
ნათესავნი ქართლსა შინა,
მაშინ ქართველთაც გარყ-
ვნეს ენა თვისი და ამათ ყო-
ველთა ნათესავთაგან შეიქ-
მნა ენა მორთული

აქამოდღის ქართლოსიანთა
ენა იყო სომხური,
რომელსა ზრახვიდნეს,
ხოლო ოდეს შემოკრბეს

ესე ურიცხვნი ნათესავნი
ქართლსა შინა, მაშინ ქარ-
თველთაცა დაუტევეს ენა
სომხური და ამათ ყოველ
თა ნათესავთაგან შეიქმნა
ენა ქართული.

გარყვნილებანი ბროსეს მიერ გამოცემულ ქართლის ცხოვ-
რების 1-ლს ნაწილში განსაცვიფროა, თვით საქციელი ქართველთ
მატიანის ტექსტის გამრყვნელისა საგმობია და ღირსია მძულვა-
რებისა.

ერის ნატიანე არის მისი წმინდა წიგნი და ამის გამოცე-
მაც მღვდელმოქმედებასავით უნდა შესრულებულიყო...

არ შეგვიძლიან არ ვუსაყვედუროთ ბროსეს, რომ იგი,
შეუდგა რა ქართულ მატიანის გამოცემას, დაამყარა იგი გარ-
ყვნილ ვარიანტის ტექსტზე და მით დიდი ვნება მოუტანა
ქართველთა „წმინდა წიგნს“: მეცნიერთ ზურგი შეაქციეს მას,
როდესაც ჩანამატა წაიკითხეს.

გარნა, სასიხარულოდ კავკასიის წარსულ ბედ იღბლის შემ-
სწავლელთა, თან-და-თან ჩნდებიან ახალ-ახალი ძეგლები და წყა-
როები, რომელზედაც ასვენია ქართლის ცხოვრება: ჩვენი ისტო-
რია დღითი დღე იპყრობს მსოფლიო მეცნიერების ყურად ღებას.
ჯერ ამ მიმავალს წელსვე პროფეს. ნ. ი. მარმა, აღმოსავლეთის
კარგად მკოდნემ ქართველთა მატიანის შესახებ სთქვა შემდეგი
(Кавк. Вѣст., 1902, № 3): „იწერებოდა ქართული მატიანე დაა
ხლოვებით მე-VIII საუკუნეს, თუ არა აღრეც“*.

*) („მოამბე“ IV, გვ. 65, სტრ. 2 ქვე-გან): 1081—1118 უნდა
იყოს 1181—1218.

„ქართლის ცხოვრების“ ლეგენდები

საქართველოს ისტორიის დასაწყისი.

I

1. საქართველოს დამაარსებელი

(მამასახლისი).

შველა ერის ისტორიის დასაწყისს ხანას ჰფარავს გავლილ საუკუნეთა წყველიადი. ისტორია ერისა, ვიდრე გაჩნდებოდეს დაწერილი მატრიანე, ზეპირად გადმოცემის. თაობანი და მოდგმანი ამკობენ მას თავის წინაპრების საგმირო მოთხოვნიტა და ამბებით, წარმოიდგენენ მათ უძლეველ გმირებად, რომელნიც ადვილად ჰმუსრავენ დევებს, მრავალთავიან ვეშაპებს, უამრავ ალქაჯებს, ისე კისკასად ამარცხებენ დევებს, ვით ლომი კატას. როდესაც ეს გადმოცემანი და მოთხოვნიტანი ეფინება მთელს ერს და ხდება მის საერთო საკუთრებად და მასში იღვიძებს საეროვნო თვითცნობიერება, მაშინ იბადება მოთხოვნიტობა: ყველა ეს გადმოცემანი დაიწეროს, შესდგეს წერილობითი მატრიანე საგულისხმიეროდ შთამომავლობისა.

შველამ ვიციტ, გადმოცემა-ლეგენდები დაედგა საფუძველად ოპიროსისა, სეროდოტესი, ფირდაუსისა, ნესტორისა და შაგვარ მწერლების თხზულებებს. ამ გვარს ნაწარმოებში ბევრია იგავი, თხოვრა საპოლიტიკო, სარწმუნოებრივი. ქვეყნის რომელიმე მარჯვე ადგილი თანდათან სახლდება, კაც-მრავალ

ქალაქად ხდება, იქნის ძალას, ძლიერებას. ერს ეძლევა მიზანი შექმნას „მითი“ მის დამაარსებლის შესახებ, რომელიც არც კი ცხოვრობდა ამ ქალაქში და არც კი არსებობდა. ამ გვარია, მაგალ., მითები შესახებ რომის დამაარსებელ რომულუსისა და რემისა, შესახებ ელინთა წინაპრის ელინისა, შესახებ ეოლის, დორის, იონის და აქეისა, რომელთაც, ვითომ, დაეარსებინათ ქვეყნები ეოლია, დორია, იონია, აქაია.

ასრე ინასკვება ყოველი ერის ისტორია, მისი დასაწყისი, დასაბამი.

ჩვენი მატთანეც ამ საკაცობრიო წესს ვერ ასცილდა. საჭირო შეიქმნა ებოვნათ პირველი მარცვალნი, რომელიც ქართლად აღივდა, და ჰპოვეს გმირი ქართლოსი, ძე თარგამოსისა. მარტოხელა კაცი, რაც უნდა დიდი ვაშაკი იყოს, არა თუ ომში, ჭამაშიაც ბრალია, და მას, ქართლოსს, გვერდს ამოუყუნეს ძმები—ეგროსი, წინაპარი ეგრთა, ცეროსი, მოვაკანი, ბარდოსი, ლეკოსი, კავკაზოსი, ჰაოსი. ყველა ამათ, გარდა კავკაზოსისა, ჰაოსისა და ლეკოსისა, შექმნეს თითო ქალაქი—ქართლი, ეგროსი, ბარდოსი, ჰეროსი და მოვაკან—და მათში დასახლდნენ.

შემდეგ ოცნებამ შექმნა მეორე თაობა გმირებისა. ესენი იყვნენ ქართლოსძენი—მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი და გაჩიოსი. ამათაც ააშენეს თითო ქალაქი და უწოდეს თავის სახელი.

ამასობაში ქართლოსი გარდაიცვალა. იგი დაიტირეს და დამარხეს მსივე ქალაქ ქართლში; მისი საფლავი აღიარეს წმიდა ადგილად და ქართველთა საფიცრად; თვით ქვეყანას უწოდეს მისი სახელი—ქართლი, საქართლო (სვან. კართ=ქართლი).

ქმრის (ქართლოსის) გარდაცვალების შემდეგ მისმა ქრთვამ ააშენა ბოსტან-ქალაქი (მერმენდელი რუსთავი) და დედაციხე. კახოსმა ააშენა ქალაქი ბერ (ჩელეთი). გაჩიოსი დაესახლა ორბისციხეში, რომელიც ააშენა მისმა მამამ.

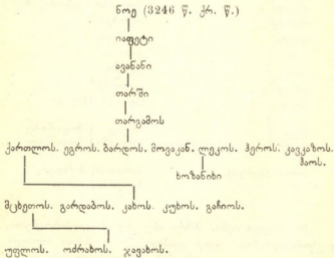

მათ მოპყევა მესამე თაობა: უფლოსი, ოძრახოსი, ჯავახოსი. ამით შექმნეს უფლოსიციხე, ოძრახე, თუხარისი, ჯავახეთი წუნდა, არტანისი. უფლოსმა ააშენა აგრეთვე ურზნისი, კასპი.

შველა ამით დაიპყრეს ქართლი, რომლის საზღვარი იყო: ზღვა სპერისა (ქოროხის მხარე შავეის ზღვისა), ალაზნის შესართავი, შდ. ბერდუჯი (დებედა) და ტავრისკენ მიმავალი მთები.

ამას გარდა, ყველა იგინი მამასახლისები იყვნენ და მათი უფროსი იყო მცხეთის მამასახლისი, რადგან თვით მცხეთა ითვლებოდა თავადად ყოველთა ქალაქთა ზედა.

ღრო, როდესაც ეს გმირები და საქართველოს დამაარსებელი ცხოვრობდნენ, შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ ამავე წინაპრების საშთამომავლო შტოთი. ასე:

განმარტება ამ სახელებისა.

ამ სახელების დაბოლებანი გვიჩვენებენ, რომ იგინი არიან ეკუთვნალებათა და არა საკუთრებათა და, ამას გარდა, თუ

ყველა ამ სახელებს დაბოლოებულ ჰქონოდათ „ოსი“, მაშინ უფლოსის ქალაქს უნდა ჰქმეოდა უფლოსის ციხე და არა უფლას ციხე, ოძრაბოს ქალაქს — ოძრაბოს ქალაქი და არა ოძრაბე და სხვ. ჩვენს ამგვარს ნათქვამს ცხადად აჩენს შემდეგი შედარება.

საკუთრებათა სახელება

ქართლი
 ეგური (აფხაზ. აგრუა)
 გარდაბანი
 ვაჩი (=ვაცი)
 უფალი
 ოძრაბე
 ჯავახი
 კუხი
 კახი
 ცხეთი
 ტერი

ვაკე |
 ვაკენი |

ბარდი (ბერდი)

კუთვნილებათა სახელება

ქართლისი
 ეგრი-სი
 გარდაბნი-სი
 ვაჩი-სი=ვაჩიანი
 უფლი-სი (უფლის-ციხე)
 ოძრაბე-სი
 ჯავახი-სი
 კუხი-სი
 კახი-სი
 ცხეთი-სი
 ტერი-სი (ტრეთი)

მოვაკე | მოვაკნი-სი
 მოვაკენი | მოვაკენი-ეთი

ბარდი-სი | ბარდავი
 ბერდი სი | ბერდა.

მის მთელი თემი, მაზრა ანუ ქალაქი გაუპიროვნებია, გაუბოროციელებია. თვით „დაბადებაშიაც“ ასრეა: თომელი (ტაბალი) ერთი კაცი კი არ არის, არამედ მთელი თემი, მთელი მოსახლეობა თომელთა, აგრეთვე მესხი, თარგამოსი, ლამერი და სხ.თითო კაცს კი არ წარმოადგენენ, არამედ მთელს მოდგმას, ტომს, გვარს, ნათესაობას.

ამავე წესით ქართველებს შეუქმნიათ ეპონიმები.

ქვეყნის სახელი

ქართ

ვეურ

კახ

ცერ

ჯავახ

ცხეთ

ეპონიმება:

ქართ-ოს

(ქართლ-ოს)

ვეურ-ოს

ვერ-ოს

კახ-ოს

ცერ-ოს

ჯავახ-ოს

ცხეთ-ოს

ხევს. ას=არს=არის = მეგრ. ორე. ამიტომ შეიძლება, სახელებში ქართლ-ოს, ვერ-ოს, კახ-ოს და სხ. ეს ოს იყოს იგივე ას არის და შემდეგ მიეღოს ნათესაობით ბრუნვის დაბოლოება (ვითარცა მამასი=მამისი).

ამათგან საკუთრებით სახელებად დღესაც იხმარებიან:

ა) უფლისა (საყვარელი სახელია მთელს იმერეთში).

ბ) შერა'ა (ასრე ერქვა, სხვათა შორის, იოანეს, წმ. ეფთვიშეს მამას)

გ) ბერდაა. ამავე სახელითგან წარმოსდგა სახელწოდება— ბერდუჯი (აწ დებედა). ბერდუჯი უდრის ბერდა; რს, ვითარცა არტანუჯი—არტანურს: მეგრ. კა=ქართ. რა: ხო-ჯი—ხა-რი, ყუ-ჯი=ყური და მრ. სხ. (არტანუჯი=არტანური, ბერდუჯი=ბერდური, ესე იგი რომელიც ეკუთვნის არტანს (არდაგანს), ბერდას (განჯას).

დ) გაჩა. ეს მიგვაჩნია სახელიად ღმერთის გაჩისა (=გაციისა), რომელიც აღმართულ იყო ქალაქ ქართლს (არმაზს). რომ ქართველები თავის ღმერთების სახელს არქმევდნენ თვით ამ ღმერთების სამფლობელოსაც, ეს მტკიცდება სახელწოდებით მთებისა— არმაზი, ზადენი (ზადენ-გორა, ზედა-ზადენი). თვით ბოცო-ხევი და აბოცი, გვეონია, სახელია ქართველთ უპირველეს ღმერთის ბოზოსი.

ე) კახა. ეს სახელი გვხვდება მე-VII საუკუნიდანვე: იხ. ზემო ჯიბისძის „დავითნი“ და აგრეთვე ნწმ წლის ატენის წარწერა და ქორენელის თქმით კი კახიას ეპირა (არამის დროს) ორ ზღვას შუა მდებარე ქვეყანა (იხ. ქვემო).

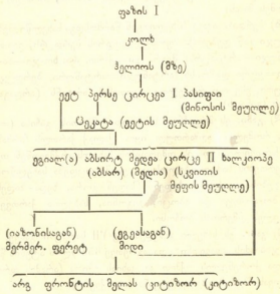

3) ოძრხეს სიხელი გვიჩვენებს, რომ ამ „გმირის“ ხელოვნება იყო მეძროხეობა, ვინაიდან ოძრხე ნიშნავს საძროხეს. ა=სა: ო-ფეთქელი=სა-ფეთქელი, ო-ღეჯე=სა-ღორე, ო-ზომალი=სა-ზომი (სა-ზომელი). გარნა ეს ო ქართულში გამაგრებულია, ფესვს მიჰყვრია: ქართული ოხითა და ოხვა იმავე ფესვისაა, რომლიდანაც წარმოსდგა მეგრ. ო-ხვამე=სვან. ლა-კვამ (საყდარი) და ძველი ქართ. ოხვამერიანი (ქუთაისში „არქელის გორა“).

ზ) მოვაციისი ეპონიმიც ვაკე ადგილისა, როგორც, მართლაც, არის განჯის ქვემოთი მტკვრის მარცხენა კიდე ბაქოსკენ. ვაკედ იწოდებოდა და იწოდება აგრეთვე იმერეთის ერთი ნაწილი, ხონიდან მოკიდებული ცხენისწყლისკენ.

თვით „ფაზიანიდების“ „საშთამომავლო შტოში“ ჩვენ ვპოვებთ ეპონიმებს, რომელთაგან ზოგიერთი დაუსახელებია ქართლის ცხოვრებას. აქვე მომყავს ეს „შტოც“.

ფაზიანიდებსა საშთამომავლო შტოა.

აფხაზები თავის თავს უწოდებენ აბსუა, ხოლო ქართლის ცხოვრებით იგინი არიან აბსაჩ-ები და აბსარი კი, რომელიც სწავნიან სწავნიან ფაზიანიდების „შტოლამ“, ყოფილა მე ეგეტი.

სახელები კვალა და ანგა უახლოვდებიან ქართლის ცხოვრების არგვეთს, ეგურ-ს (აფხაზურად აგურა—გურია, აგრუა სამეგრელო; აგრუას სტრამონი ასრევე იხსენიებს—agri). დაბოლოება ამ სახელებისა გვიჩვენებს კუთვნილებას: ეგ-ური=აგ-ური, ე. ი. ის, ვინც ეკუთვნის ეგს, აგს, ხოლო ქართლის ცხოვრებით აგ იგივეა, რაც დაბადების გოგ, და კიპერტის Atlas antiquus-ი კი გვიჩვენებს, რომ გოგარენები იყვნენ მესხეთის (ჯავახეთის) მცხოვრებნი და ის ადგილი, საცა იყო გუგარქი, გუჯარეთი და საცა ეხლაც არის გოგაშენი (შეადარე თამარაშენი და სხ.)

მს აგ-ები, აგოგ-მაგოგები ჯუანშერის ქრონიკით თვით ნებროთის მხილველნი იყვნენ და ცხოვრობდნენ ბაბილონს (ნებროთი 2716 წ. ქრ. უწინარეს).

ზოგი, მართლაც, მესხის მგზობელია „დაბადებითაც“. იეზუკიელი ამბობს:

ა) „ძეო კაცისაო, განიმტკიცე პირი შენი გოგსა ზედა და ქვეყანასა ზედა მაგოგთასა, მთავარსა როსს (=როშს), მოსოხს (=მესხს) და თობელსა“. (იეზ., 38, 1).

ბ) „აჲ, მე შენზედა გოგ, მთავარსა როსისსა (=როში-სა), მოსოხს და თობელს“ (მისივე, 39, 1).

მს სახელები მგზობლად მოსახლე ერის სახელია, აღბად—გოგარენების (გოგაშენლების), მესხის, ერუშის (ერუშეთი) და ტბელის=ტობელის (თობელს სწერენ ტაბალადაც, ხოლო ტობა, ტვიბ, ტოპი ნიშნავს ტბას, ტბორეს (შეადარე ტაბახშქლად).

ბ) დაბადება (10, 2-3) იაფეტის შვილებად იხსენიებს ლამერს, მაგოგს, მადაიშს, იოვანს, ელისას, თობელს, მოსოხს და თირასს, ხოლო თარგამოსს—შვილად ლამერისა. თარგამოსს რაიმე დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდა ქართველებთან: იმერეთში არის მთელი საზოგადოება თუ სოფელი, თარგამაული.

ამას გარდა, იეზუიტების წიგნში (ლმ, 3) მოხსენებულია: „სახლი თარგამოსი დასასრულისაგან ჩრდილოისა.“

საქართველოს ჩვენი მწერლები სულ მუდამ ჩრდილოეთის ქვეყანად უწოდებენ.

„სადაა არს ჩრდილოაჲსა იგი ქუეყანაჲ ანუ სადა არს სამოსელი იგი ოკუფლისა ჩუენისაჲ (შატბ. ქრ., 11).

„სამოსელსა ზედა წილ ითხინეს და წილით ჰხუდა ჩრდილოათა მცხეთელთა კუართი“ (იქვე 10).

„ჩრდილოაჲ (საქართველო) ბლუარსა (სამხრეთს) თანა იხარებდეს“ (იქვე, 23).

„მოხედა ლმერთმან ქუეყანასა ჩრდილოაჲსასა კაცკასიათა, რომელსა სახელი ერქუა სამართლად ჩრდილოაჲ“ (იქვე, 29).

მ. შადვა, შადი. ცეროდოტე ამბობს (VII, 62): მიდიელებს წინად არიები ერქვათო, ხოლო როდესაც იქ მივიდა კოლხიდის მეფის ასული მედეა, მაშინ ამ ქვეყანას მედა დაერქვაო. მედეასთან მისულა აგრეთვე მისი შვილი მედი, რომელსაც ბევრი ქვეყნები დაუპყრია და თვისის სამფლობელოსთვის დაურქმევია მიდია—მედია.

საქართველოს დასაწყის—ისტორიის ერთი წვერი სწვდება მიდიას. ასრე.

2. საგართიათ მიდიასა: კადუსნი, გურგანნი, კახზნი და მათნი მუზობელნი.

ა) ქართული წყაროს ცნობები.

უკვე დაიბეჭდა „დიდარიანი“, დიდი წიგნი (800 გვ. მეტი). რომლის ენა იგივე მისე სხეელის ენაა. გადაჭრით ვერ ვიტყვი, რომ იგი კვად-წმინდათ იუოს ის თხზულება, რომელიც რუსთაველის წინად დასწერა სარკის თმოგველმა, „კანმა სწავლეულმა და თელო-სოფელსმა“ (ქ. ცხ., 362), და მე-XVIII საუკ. მწერლებს ზოგი რამ თუისიც არ შეეცანათ შიგ. კანა „დიდარიანი“ ისეთი თხზულებაა

და ისეთის კნით დაწერილია, რომ მე-XVIII საუკ. ვეკლა მჭერდებო
კრთად მას ვერ დასწერდნენ.

„დიდარინი“ იგივე „შაჰნაშეა“, სოფლო იმ კანსხევაებით, რომ
ფირდუსის ქმნილებაში წარმოდგენილია ცხოვრება ფარანის შხრის გმი-
რებისა, სოფლო სარკისის თხზულებაში—მოქმედებანი აბაშეკვიპტის
მუთის დიდარისა და მის მიერ დაპურობილ მსოფლიოს მუფეებისა.
ამ უკანასკნელთა შორის უველაზე ძლიერი და შემძლებელი არის
ფარსმანი, მუფე კადუზთა, კოლხთა, საკახუნთოსი, ბრუტოსთა. ფარს-
მანი უფაღია გმირებისა, რომელნიც შიშის ზარს სცემენ აზიის მე-
ბრძოლ-გმირებს. 500,000 მუომრით ფარსმანი შეესჯა შიშის ჭაღაქს,
საცა მფელობელობის დიდარი. მათ შორის ბრძოლა თავდება ფარსმა-
ნის დამარცხებით. დაძლეულს მუფეს დიდარი სთუდის ეველაზე სი-
ხელოვან ხელმწიფედ მუფეთა შორის და დიდს ზატიეს სცემს.

პირველი ცნობა ფარსმანის ვალაშქრების შესახებ დიდს
ლეღვას ჰბადებს დილარისა და მის მიერ დაპურობილ მეფეების
ბანაკში. მომყავს ეს ადგილი „დილარინითგან“:

„აქა მოსვლისათვის განსაკვირვებელისა მის გმირისა კადუ-
ზიანელთა მეფისა ფარსმანისა და ყმათა მისთა კაცის მქამელია
ფალაღანთა: მდეს კელმწიფენი და ჩეფენი იგი ერთმანეთისა
ქვრეტითა იშვებდეს და მზიარულობდეს, მას ჟამსა მოვიდა კაცი
გრძნეულთა მეფისა ვარშარაბისა, თაყვანი ჰსცა დილარს, ტახ-
ტისა ფერკთა ქვე მიწასა აკოცა და წიგნი თვისისა მეფისა
მოართვა. რომელსა შინა ეწერა ესრეთ: დღე გრძელდინ, დი-
ლარ მეფეთა ზედა მეფე და კელმწიფე! მომლოცველი სკვი-
თელთა ზედა ძლევისა, შეუდგენ მოხსენებასა ჩემსა ესე ვითა-
რითა სახითა: აწ ჟამსა ამის მოვიდა განსადიდებელი ძლიერე-
ბითა და გმირთა გმირი დიდი იგი მეფე კადუზიანთა, ფარსმან,
უთვალავთა ფალაღანთა დასებითა და მრავალთა კელოვნება-
თა მკოდნეთა რაზმებითა, რომელთაგან გაურთხილება დიდად
სახმარ არს. ახლავან ყმანი თვისნი ბრუტოსის მთისა და მას
კერძოთა მათათა მოსახლენი გმირნი ვითარ ხუთასი ათასი,
რომელთა საბრძოლველად უპყრიათ დიდ დიდთა ძელთა მსგავ-
სნი რკინანი და თუმცა მათსა ბალბასისათა დაუშინონ, მათცა

ძირითურთ დაჰფშენეტენ, და საზრდელად მათდა არს თვეთ ცხელსა ცთავე ხორცი საქმელად. კვალად ახლავან ყმანი თვისნი უფროსნი ზიდისა კერძოსანი და საგაბუნოასანი, რომელთასა ესრეთსა მპარაობასა იტყვიან, რომე რააცა უნდესთ, ღღისით მზისით ესრეთ მოიპარენ, რომე ვერა სადა ვინ სცნასო. სიმრავლე მათი არა შეიგებოს, ყოველნივე არიან გმირნი და, თუ მსთქვა, კაცთა არად შემრაცხნი და იტყვიანცა—ჩვენდა საქმელად მოცემულ არიან ყოველნი კაცნიო. უბნობენ, რომე თვით მეფე მათი იყოს უძლიერესი ყოველთა ნამყოთა და აწყოთა ხელმწიფეთა და გმირთაგან; ყმა კაცი არს, გულ მყარი და მკლავ მტკიცე და უკეთილესისა სახისა მექონი. მე მონასა კელმწიფებისა თქვენისასა შშვიდობისა სიტყვითა მთხოვა ძლიერმან მეფემან ფარსმან გზაჲ, და ბრძანებისამებრ თქვენისა მივეც ნებაჲ. ესერა გამოვლეს ქვეყანა ჩემი და მას გვირაბისა პირსა მოვიდნენ. ესვენ ღმერთებად რასმე სახელდებულთა არმაზ და ზადენს, გატამ და გაამს და ცეცხლსაცა თაყვანის მსცემენ“ (გვ. 577—578). სხვა ადგილას (გვ. 781) ნათქვამია, რომ ფარსმანი ქართლოსის რჯულის მეფეაო.

სამხედრო საბჭოს გამოუცხადა დილარმა, გავუგზავნი კაცს და ვკითხავ, ნებავეს საქმე მეგობრულად გაათაოს და დიდის პატივით დაბრუნდეს სამშობლოში, თუ მსურს ომი (გვ. 630). აახლა თვისი სპასპეტი მარსი, სიყვარული გამოუცხადა, მიულოცა შშვიდობით მოწევნა „აქამდე“ და იკითხა მიზეზი მისის გამოლაშქრებისა. ფარსმანმა შეუთვალა, ეს ვრცელი ქვეყანა ჩემთვის უბოძებიათ ღმერთთა ღმერთებს არმაზს და ზადენს, გაიმს და გაციმს და არაეის არა აქვს ნება გამოსწიროს იგი მას, და თუ დილარ არ გავცლებდა მზის ქალაქს, მიუსიგეს მას ბრუტოსელთ და დაანგრევინებს.

დილარი მოემზადა საბრძოლად. ფარსმანმა მიუსია ბრუტოსელნი, მერე საგაბუნის ბანძელნი, მერე თვით ფარსმან მიუხტა. დილარს გაუჭირდა ბრძოლა, გარნა გაემარჯვა. ფარსმანმა გამოაცხადა იგი მსოფლიოს მეფედ. დილარმა აღიარა გმირი—მეფე თავის უპირველეს მეგობრად და სთხოვა ერწმუ-

ნა ღმერთი ცათა შინა მყოფი. ფარსმანმა გასწყვიტა ცეცხლის მსახური ღვდღეები და ირწმუნა ღმერთი დილარისა. კადუზიანთა ეცვათ რკინის ჯაჭვები და მანედ წითელი კაბა. მის შემდეგ დილარმა შეირთო ანავსია, რომლისაგან მიეცა ვაჟი, სეზოსტრისის ტახტის მემკვიდრე.

ფარსმანს გარდა დილარს ემორჩილებოდნენ მეფენი ინდოეთისა, ბაბილოვნისა, ჩინეთისა, სვეითისა, მცინვარისა, ციკლოპთა, პოლანთა, ბრიტანთა და სხ. და სულ 32 მეფე.

ძნელია სთქვას კაცმა, ვინ იყო დილარი, გარნა ის კი საგონებელია, რომ „დილარიანიში“ უნდა იყოს შემოკრებილი ძველი ლეგენდები ანუ მათი ნაწყვეტები. და რადგან მთელს ამ დიდს წიგნში არსად არ არის ხსენება სომეხთა და მათ სამეფოსი, ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ დილარისა და ფარსმან მეფის დროს ჯერ არ ყოფილა დაარსებული შაოსიანთა სამეფო.

„დილარიანის“ ჩვენებით ცხადდება, რომ კადუზიანნი იყვნენ ქართველნი არა თუ მარტო სჯულით, არამედ ტომ-მოდგმითაც. იგინი ნათესაენია კოლხთა, ზოლო ცეკატე, რომელიც სცხოვრობდა 550 წ. ქრ. უწინარეს, ამბობს, მოსხნი (=მესხნი) კოლხის ტომისანი არიანო. ცხადია, თუ კადუზიანნი არიან კოლხნი და კოლხნი კი—მესხნი, მაშ ყველა ეს თემნი ქართველნი ყოფილან.

ძადუსი ძველის მსოფლიოს უძლიერესი ერი იყო და მის სამშობლოდ ითვლებოდა ჩრდილოეთი მიდია, ე. ი. სამეფო, რომელიც დააარსეს მედეამ და მიდმა და რომელსაც ერქვა აგრეთვე საგართია. ეს საგართია კიპერტის რუკებით ჩაპყვება არეზის მარჯვენა მხარეს მატეიანის ტბის (ან ურმიის ტბა) გაყოლება თითქმის ინდოეთის ოკეანემდის, ქალაქ შარმოზიამდის, რომელიც სპარსეთის სრუტეს ყურეშია და რომლისაგან მის წყალსაქცევს დაერქვა ორმუზის-წყალსაქცევი.

ბ) ბერძენ-რომაელთა მწერლებით

1. ჭირკანია.

ჭირკანია იყო ფრიად შვენიერი და მდიდარი ქვეყანა. ალექსანდრე მაკედონელი რომ ამ მხარეს შევიდა, ნახა აქ ბევრი „ბედნიერი“ ადგილები; მოსაელის სიუხვით, ხილის სიმრავლით მას ვერც ერთი ქვეყანა ვერ შეედრებოდა. თითო ვაზი იძლეოდა 9 თუნგ ღვინოს. თითო ლეღვის ხილამ იკრიბებოდა 30 კოდამდე ლეღვი. ნამკავებში დაშთენილი მარცვალი მეორე მოსაელას იძლეოდა. აქ იყო ერთნაირი, მუხის მსგავსი, ხე, რომლის ფოთლებიდან სწვეთდა თაფლი, საყვარელი საკმელი აქაურ ვრისა. აქ იყო ერთნაირი ფუტკარი ანტრედონი; ეს ანტრედონი მთებში ჰპოულობდა უხვს მასალას, ბუდობდა კლდეებში, აკეთებდა ფიქას, თაფლს და ამ თაფლის გოლი (ტუბილი წვენი) სწვეთდა კლდეებიდან.

საზოგადოდ, ჭირკანია იყო ივერიის მომიჯნავე მხარე, ხოლო მატიანია—მესხეთისა.

კომპონი მელა, რომელიც ცხოვრობდა I ს. ქრ. წ., ამბობს, რომ კასპიის ზღვის ზედათ მოსახლეობდნენ ხომარები, მასსაგეტები, ქაჯნი, ჭირკანნი, იბერნი, და მტკვარი და კამბიზი (იორა) ჰყოფდნენ იბერიასა და ჭირკანიასო (განი, 97—98).

ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ერთს ამ სახელმწიფოში, ჭირკანიასა ანუ იბერიაში, შედიოდა საგართია, კალუსია, კასპიანა, გელნი, მარდნი. გარნა რომ კასპიანა დასახლებულ იყო ქართველებით, ამას ცხად ჰყოფს ჩვენება პლუტარხოსი, რომელიც ამბობს, კასპიანიდან მრავალნი ალბანნი და იბერნი შეუერთდნენ ტიგრანსო (იქვე, 127).

თვით საგართიას აქეთი პირი—მატიანია, იყო მომიჯნავე კუთხე მესხეთისა. ჰეკატე (ცხოვრობდა 550 წ. ქრ. წინ.) ამბობს: „მოსხი კოლხიდის ტომია და მომიჯნავეა მატეინისა“ (იქვე, 8).

ამას გარდა, ზემო ხსენებულ „ქაჯების“ სახელით ძველი დგანვე იწოდებოდა ქალაქი წუნდა (მესხეთში), არტყინის ციხის ძირი (გურიაში). ქაჯი რომ ქართული სახელია, ეს სჩანს სიტყვებიდან: ქაჯვა (გამოწურვა ღვინისა საწნებლით), ქაჯი (ავი სული), ქაჯება (კლდესავით მაგრობა).

ღონოსი პერიეგეტის კომენტარიებში ევსტათე ამბობს (გან, 140), აღმოსავლეთი იბერია არას დროს არ ემორჩილებოდა პარსეველებს და არც სპარსებს, მაკედონელთა უღელსაც გადაჩაო. ეს იბერები გადმოსახლდნენ თავიანთ დასავლეთ იბერებისაგანო, რომელნიც პირენეის (?) მთებში სცხოვრობდნენო. აქ, რასაკვირველია, ავტორს ქართველთ პერანგის მთა, რომელიც ჰყოფს ქართლისა და იმერეთს, პირენეიდ მოსჩვენებია. თვით ქართლის ცხოვრებაც აღნიშნავს ქართველების (ივერების) გადმოსახლებას, ხოლო არა პირენეიდამ და არც პერანგიდამ, არამედ ტიგრისა და ეფრატის (=ფროტოსის) ხეობიდან, სახელდობრ არარატის ქვეყნიდან. ეს ცნობა მტკიცდება არა თუ ვანის ლურსმურ წარწერებით, თვით ივერების სახელ წოდებითაც (იხ ქვემო).

რომ ჰირკანია, სავართია, კალუზია დასახლებული იყო ქართველ ტომ-მოდგმით, ამას ცხადად აჩენს არა თუ მარტო „დილარჩანი“ და ადგილობრივნი სახელნი, რომელთა შესახებ საუბარი გვექმნება, არამედ თვით ბერძენ-რომაელთა თქმულებანიც.

2. შადაა.

შკვე შევნიშნეთ, რომ სეროდოტეს თქმით მიდიელებს ეს სახელი დაერქვათ კოლხიდის მეფის ასულის მედიასაგანო, რომ წინად მიდიელებს არიები ერქვათო და მედია რომ მოვიდა, წინანდელი სახელი შეეცვალათო (სეროდოტე, VII, 62). აღვნიშნეთ აპოლოდორის ნათქვამიც, რომ მედიას ძემ მიდმა დაიპყრა მრავალი ქვეყნები და თავის სამფლობელოს უწოდა მიდია-ო და თვითონ მოკვდა ინდოეთის ლაშქრობაშიო (გან, 53).

სტრაბონი მოწმობს, მედეა (=მედია) ისტორიული პირია და კოლხიდაში ყველას სჯერა, რომ აიეტი ამ მთებში მეფობდა (2, 39).

აპოლონ როდოსელი გვაცნობებს, მედიამ წამლების მოსამზადებელი ფაკანი (ლოკოკინას კანი) მოიძია კასპიის ტაძარში (იქვე, 51).

პრა სჩანს, რომელს ტაძარზეა ლაპარაკი; ალბად ეს ტაძარი იყო პირკანიის ქალაქს ჰეკატომფილში (Hecatomylos). ჰეკატა იყო თვით დედა მედიასი და ჰეკატას ტაძარი იყო აგრეთვე კოლხიდაში. ამ ტაძრის მოსალოცად ყოველ დღე დიდის ამბით მიდიოდა მედია სასახლიდამ.

აქაური ერთი შეიძლება მივიჩნიოთ ნაშთად იმ ერისა, რომელიც, პოლიბიოს მოწმობით (გან, 52), შუამდინარიდამ გადმოვიდა ზაგროსზე მიდიას. მათი ქვეყანა ერთის მხრით მოსამზღვრებდა პონტს, ფაზისს, მეორე მხრით კასპიის ზღვას. აქ ცხოვრობდა მრავალი „ბარბაროსი“ და მათ შორის ყველაზე მეომარი იყო ერთი — მსკჯანა. თუმცა პოლიბიოს ცხადად არ ამბობს, ვინ იყო ეს მეომარი ერთი, გარნა, მივიღებთ-რა მხედველობაში ყველა ზემორე მოყვანილს ცნობას, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ეს მსკჯანა-უნა იყო ქართველთა ერთი, რომელიც ძველადგანვე წარმოადგენდა მხედრობას, რომელთა ცხოვრებაში სიტყვას მსკჯანა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: (გამხედრება, მხედარი, მხედრობა, სამხედრო, მხედრული (წერა), ხედნა და სხ.). თვით ჯორს, რომელიც, ალბად, ცხენის გაცნობამდე იხმარებოდა სამხედროდ, ჩვენში ჰქვიან სახედარი.

3. გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული სხეულები.

პირკანიის ზღვა.

ძველი მწერლები ამბობენ ამ ზღვას, მტკვრის შესართავამდე ერქვა პირკანიის ზღვაო და მის შემდეგ კასპიისა. პირველი სახელწოდება დაენათლა პირკანელებისაგანო და მეორე — ერის კასპისაგანო.

ამ ჰირკანიის ზღვას ქართლის ცხოვრება უწოდებს ვიწრო-
 განის-ზღვას და, საზოგადოდ, ამ ზღვას ჰყოფს სამ ნაწილად: ა)
 უპირისპირებს შავის ზღვის ნაწილებს, ასრე: „დაიპყრა (მაგალ;
 თამარ მეფემ) გურგანიოვან სპერამდე (შავის ზღვის ქოროხის
 მხარემდე), კასპიოვან შავ ზღვამდე (ფოთი-ბაქო), ანაკოფიოვან
 (აფხაზეთშია) დარუბანდის ზღვამდე (დარუბანდით ხილხალამ-
 დის, მოვაკანი, შარვანი და ზღვის პირი ერთი სამეფო იყო
 ქ. ცხ., 272) და აქაურს კარს ერქვა ზღვის-კარი).

2. ჰენრიხ კიპერტი ამბობს (Lehrbuch alten geogra-
 phie, გვ. 67) ჰირკანიას ერქვაო ძველ ბაქტრიულად ვირკა-
 ნია, ბერძნ. Βαρχανυ, ახალ სპარსულად—გურგან, არაბულად
 ჯორჯან.

შემოთ მოყვანილ ცნობებს გარდა ჩვენ კიდევ გვაქვს
 ბევრი საბუთი, რომ სწორედ ეს ერი ჩვეთვლოდ ქართველ
 ერად, იმ ერად, რომელსაც ძველადგანვე უწოდებენ: სომხები—
 ვარქაჲ, არაბნი—ჯორჯანაჲ, სპარსნი—გურგაჲ=გურჯაღ.

ბერძენთა შწერლები ამბობენ, ჰირკანიის ზღვა რგვალია,
 მთვარისებურიო. ამგვარი ცრუ აზრი გავრცელებოდა თვით
 ერის სახელწოდების გურგანა-ს მსგავსებით ცნებასთან გურგა-
 ლი (ჰურგალი—გურგვალი—ჰრგვალი).

ჰირკანიას სპარსელები სთვლიდნენ „მგელთა ქვეყანადო“
 (სპარს. გურგ—მგელი). ასრეთი შეხედულება სპარსელების მხრივ
 გავრცელებოდა ამის გამო: ა) აქვე ახლოს ცხოვრობდა ერი,
 რომელსაც ერქვა გელნი (gelae), ხოლო გელი (ინგ.) და
 გერი (მეგრ.) იმავე მგელს ნიშნავს და ამ სიტყვიდანვე წარ-
 მომდგარა გვარები გელაძე, გელაშვილი, გელოანი და ბ) ძვე-
 ლად ქართველებს ჩვეულებად ჰქონდათ ფარების კეთება ვიგ-
 რის ტყავისა (შეადარე სპარს. ვეგრ), მაგალ., ვახტანგ გორგ-
 ასალს ჰქონდა ვიგრის ტყავის ფარი (ქ. ცხ., 118, 138).

ხოლო ნამდვილი, პირვანდელი ფორმა სიტყვისა გურგანა
 უნდა ყოფილიყო ჰურგანი. ამის შემამოწმებელ საბუთად ჩაი-
 თვლება თვით ამ სახელის ნაირნაირი გამოთქმა—ჰირკანი—
 ვირკანი—ვარკანი—გურგანი—ჯურჯანი (ჯორჯანი). და ქარ-

თულის ენის კანონია, რომ ξ იცვლება გ-დ, ვ-დ, ხ-დ, ჯ-დ.
 ჰრგვალი—გრგვალი, ჰრკალი—გრკალი, ჰრგოლი—გრგოლი
 ჰ-ყავ=სვ. ხა-ყა, გ-ყავ=სხვ. ჯა-ყა და სხვ

მაშასადამე ჰურგანი (და ჰირგანი) დაუბრკოლებლივ გადაიქცეოდა გურგანად, გირგანად (და ამის მიერ ვიორგად, როგორც ბერძნები გვიწოდებენ).

ჰურგანი=გურგანი, ჩვენის აზრით, შემდგარა სიტყვისაგან ξ ურ და თანდებულისა გან.

თანდებული გან გვიჩვენებს, რომ ამ ქვეყნის (ჰირკანიის) ერი მოსულა ურათგან: ჩვენ დღესაც ვამბობთ ჩემგან, მისგან; ამავე აზრით ინგილონი ამბობენ გორიგან (და არა გორითგან). ამას გარდა გან=განი გვიჩვენებს ნაზარს, შხარეს, ადგილს: ერთ-გან, გარე-გან, შინა გან, კიდე-განი; სახლ განი იგივეა, რომ ვთქვათ განას (ნაპირის) სახლი).

ამას გარდა ურია=ჰურია სვანურად ითქმის ვირია-დ და ამიტომაც ურგან=ჰურგან იმავე ვირგან-ვირკანია-დ გვესმის. *)

სად იყო თავდაპირველად ქალაქი ურა= ξ ურა, რომელსაც ქართლ. ცხოვრება (138, 144) უწოდებს ურა-დ, ჰურა-დ?

ურ იყო ქალღთა ქვეყანაში და ამ ურ-ქალღთადამ აბრაამი წავიდა (2015 წ. ქრ. წ.) ქანაანის ქვეყანას. ამ ურისკენ უჩვენებს ქართ. ცხოვრება პირვანდელ სამშობლოს ქართველებისას. ამასვე იმეორებენ დღეს ვანის წარწერების შემსწავლელნი და დასძენენ, რომ ურანტა, ურანდა, ურასტა, არანდა, ალანდა ერთი და იგივე სახელიაო.

შეცდომა გვგონია, რომ სულხან საბას „ურასტი“ მიაჩნია სიტყვად, რომელიც, ვითომ, ნიშნავდეს „სიმრავლესავით.“ ეს სიტყვა და მისნი ნაწარმოებნი ჩვენ ასრე გვესმის:

ა) ურ-ანა (ურ არის, ურია)

ბ) ურან-თა (ურების მთა; შეადარე: მოგე-თა, სხალ-თა ამირან-თა)

*) აზნაური სვანურად აზნავირ და კიდევ ვარგ. არა გვეგონია, ჰირკანიის მტრე სახელი—ვარკანი—იყო იგივე ვარ-განი, ვარგ ნი, აზნაური.

ბ) ურას-თა (რადგან ურ=ურა, ნათეს. ურას)

დ) ურარდე | ქვეყანა, არე ურებისა
ურარდეა |

მ) ურარაქდ=ურარი (არიედ=სვ. არდა=მეგრ. ორდუ.

თვით ურვა ძველ ქართულად ნიშნავს (იხ. ლექსიკ.) შრომას, გარჯას, ზრუნვას.

ზარნა ურარდ-ს მეორე ნაირი ახსნაც აქვს.

ურარტებს (არარატელებს) დიდძალი საქონელი ჰყვანდათ; მათი ცხენები ძველადგანვე განთქმული იყო მსოფლიოში. ხეთელებმა პირველად გააცნეს ცხენი ეგვიპტელებს. ამ ცხენების გამზრდელს ძველი ქართველები უწოდებდნენ ურასტე=ურარდე, ასე: ურა—ნიშნავს აბტა ცხენს, ულაყ ცხენს, ხოლო მტე ანუ ტე*) იგივე ძველ-ქართული რდუა=რდა-ა**) (ზრდა). მაშასადამე ურასტე და ურა-რდუ ერთი და იგივეა და ნიშნავს ცხენის (ურას) მზრდელს).

ამ უკანასკნელს ჩვენს ახსნას ეთანხმება აგრეთვე მეორე სახელი აქაურივე ერისა—რეშენა (=არშენა). რეშათა და არვეთა მწყემსს სხვანაირად ვერ უწოდებდნენ, თუ არა მე-არემე-ნ-ად, ***) მე-არვენ-ად.

პრეფიქსი ზ (არემენი=არშენი), ჩვენის აზრით, იგივეა, რაც დღევანდელი აფხაზ. ზ (ა-გურა—გურია, ა ლაზ—ლაზი), მეგრ. ზ (ო-ზომალი—საზომელი), სვან. ზა (ლა-ზმა—საზომი) და ქართ. სა ანუ ზ (ა-ყარი=სა ყარი, სხვენა, საცა ჰყრიან ხორბალს და სხ.; ა-დგილი=სა-დგომი (სიტყვიდგან დგომა).

*) 1035 წელს გადაწერილ და ეფთვიმეს ნათარგმნ დავითნში სწერია («ქართული მწერლობა», გვ. 231): «უთხრნა მეპურისტეთა მისთა: მკამელისაგან გამოვიდა ქამადიო» და სხ.

**) დღეს ჩვენ ვამბობთ «შენ გარდა» და თითქმის არ გვესმის, რომ აქ რდა ნიშნავს ზრდას. მეგრელები დღე-ღამე ზმნას ხმარობენ: რდი-ზარდე, რდით-ზარდეთ, ვრდი ვზარდე, რდი-ზარდე, რდუ-ზარდა, რდილი—ზრდილი, მორდუ-მოზარდი, ო-რდალი-სა-ზრდელი, მიირდი-მოი-ზარდე; შემდეგ რ ისპობა: გაღა—გამდელი—გამრდელი—გამზრდელი.

**) «მათ თქვეს: მერუმთუა უზუცენსი არიან და თვით მერუმენიო» («ამირ.-დარეჯ.», გვ. 147).

„აღარადა“ ჩვენ არ მიგვაჩნია „ურარტად“. სენ. ჯარე
ნიშნავს საბალახეს, რემა-არვეთა საძოვარს. თვით ^{ქრისტეშობის} ~~ნიშნავს~~
თივას“ ქართულად ჰქვიან „ალერდი“ (იხ. ლექსიკ) ანუ ალა-
რედი, ე. ი. საღარო (საბალახო) ადგილი და იონჯა-ბალახსაც
უწოდებენ ალავერდ-ად, ალაერდ ად.

ამგვარს ჩვენს ახსნას, გეგონია, ემოწმება ამ არმენიის
მთების ძველი სახელიც: საწარად, რომელიც, ალბად, ნიშნავს
სა-ღაროდ-ს, სა-ღარედს (საქონლის საძოვარ ადგილს, საბა-
ლახეს). ამ მთებში ცხოვრობდა ერთი—ქართუ—კარდუ—კარ-
თუხი—კარდუხი = კორდუ—კორდიენი—გორდიენი. ეს ერთი
ქურთების წინაპრებად მიიჩნიათ. გარნა ქურთთა წინაპარნი
ქართლ. ცხოვრებით ვადმოსახლდნენ აქ მე-VI საუკ ქრ. შემ-
დგვ. და სახელებიც გვიჩვენებენ, რომ ეს ერთი თუ ქართუ—ქორ-
თუები არ არიან, მათს იალაღებზე (კორდზე) მცხოვრებნი უნდა
იყვნენ, მაგრამ ამის შესახებ საუბარი გვექნება მეორე წერილში.

ამას გარდა, თვით მწყემსთა ანუ მგზავრად მყოფთა კარა-
ვი და აგრეთვე ქოხი იწოდება ლარად და ამისთანა ფაცებებს
ამოსწვინენ ხოლმე ანუ აღარტვენ ლარტით (ნედლის წნელით).

ვიმეორებთ, გურჯანი=ჰირკანი = ჯურჯანი=ვირკანი=
ვარკანი ჩვენ მიგვაჩნია ჰურჯანად, ურის მხარედ, და ამგვარს
ჩვენს აზრს განამტკიცებს არაბ თუ მარტო ის, რომ გვექვიან
ვირქ, გურჯი, ჯორჯან, არამედ კიდევ შემდეგი სახელებიც:

ა) ჰურა=ურა (ასრე ეწოდებოდა ძველად, როგორც უკვე
ვთქვით, წუნდასა და არტანს).

ბ) გურჯანი (სოფელია კახეთში).

ჰირკანიის სხვა ადგილების სახელები:

ა) Zadracarta (სატახტო ქალაქი იყო). ეს ჩვენ მიგვა-
ჩნია ზადურ-ქართა-დ: ჰართ (სვ.)=ქართლი, ჰართა (მეგრ.)=
ტფილისი. ორთავე სიტყვა შეწებებულა კავშირით ა, ვითარ-
ცა ტაბ-ა-ხმელ-ა (ტაბახმელა—ხმელი ტაბ). ა-ს აქ იგივე მნი-
შვნელობა აქვს, ვითარცა სიტყვებში: ყვირილ-ა, ჩხერიმელ-ა,
კედელ-ა (მთაა), ჰერანგ-ა (მთაა), უნაგირ-ა (მთაა), დაბ-ა (და-
ბალი ადგილი; შეად. მდაბიო).

ბ) Elburz (მთა იალბუზი ჰირკანიის კავკასიონისა იხ. ქვემო).

ბ) ზურგანებს გარდა აქ ცხოვრობდნენ კადუსნი, გელნი, მარდნი, კასპნი და მათ ზემო იყო Giratbunda ანუ ოპთიჯი-გაქანდნი. კიპერტს ჰგონია ორთა იგივე ბაქტრიული კრედე-ვაია, მაღალი. (შეადარე ქართული: ერდო, კრედეა) სტრა-ბონი სწერს (გან, 58): ჯიპქანდს რეი-ს ამაღაა და მოვიდ-ნენო კოლხიდიდან ანუ ბაქტრიანიდანო*. ეს კორიბანტნი ანუ კორიბანტნი და გირატბუნდნი თუ არ არიან გარუბნელ-ნი ანუ გარდუბნელნი, გარდაბანნი, მაშინ შეიძლება მივიჩ-ნიოთ ორეთის მხრიდან გადმოსახლებულ ქართველებად. ორეთი ქ. ცხოვრებით ათვლებოდა საქართველოს სამხრეთის მიჯნად და მდებარებდა „ქურთთა“ ქვეყანაში.

დ) Iaxsan (ქალაქი ჰირკანიაში, მთის კორონის ძირში). იაზონი ერქვა არან-ქართლიდგან მცხეთაში მოსულს მეფესაც და ქმარსაც მედვისა, რომელმაც, როგორც უკვე ვთქვით, დააარსა მიდია. „კორონის“ შეადარე ყორნისს.

მ) ჰირკანიის მთების ძირში ცხოვრობდა ერი tapuri და მის გამო ქვეყანას ეწოდებოდა Tapurasthana და შემდეგ Taberistan*). ორთავე ეს სახელი წმინდა ქართული გვგონია და ასრეც უნდა რქმეოდა ტბის ნაპირას მცხოვრებ ერს: რაქულად ეკაზა ნადგომს ღრმა წყალს ჰქვიან; მეგრ. ტოპა — ღრმა, ტბა; ქართ. ტბა = ტაბა (ტაბა-ხმელა), ტბორე, ტბოვრება და ტოპა. ტბორეს-თანა (= ტაბურასთანა) პირდაპირ გვიჩვენებს, რომ ეს ერი მოსახლე ყოფილა ტბასთან, ე. ი. ზღვის ნაპირზე. (ტაბუ-რი = ტბური). სხვანაირად ამ ქრს ერქვა აპირი (გან, 143), ხოლო ა-შარა უნდა ნიშნავდეს ამპირს და ა-შარა იმპირს, ისპირს.

3. Parthia, Parthiene. ქართლის ცხოვრების გმირის ბარდოსის ნაწილს ერქვა ბარდავი, პარტავი, ბერდა. ჩვენ გვ-გონია, ეს ორივე სიტყვა ერთ და იმავე ფესვისა უნდა იყოს.

*) ყველა აქ აღნიშნული სახელები მოგვყავს თანახმად ჰ. კიპერტს წიგნისა Lehrbuch der alten geographie და მისივე რუკებისა Atlas antiquus.

პართიაში იყო ადგილები Kumis (შეად. კუმისი), Chourene (შეად. ხორენია), Kuhistan (შეად. კუბის თა. კიბურტი) Bergland-ად (შთიან ქვეყნად) თარგმნის).

ზ. მედიაში იყო ადგილები Buzha, = Budija, Allabur Zikartu ანუ საგართი და Zarkaiov. შეადარე ქართულს:

ა) ხორნა-ბუჯი, ბუდი (ხორნაბუჯი იმავე ბუდს, ბოდბეს ერქვა; მეგრ. ხორუა ნიშნავს დასახლებას, დო-ხორე = სასახლე = ქორი. ამიტომ ხორ-ნაბუჯი = ხორ-ნაბუდი = ქორნაბუდი, ესე იგი სახლი ნაბუდი, სახლი, საცა ბუდობენ, ცხოვრობენ). ბუდრუგანა ინგილ. პატარა სახლი.

ბ) Allabur = აელაბარი (?)

Gazaka = Ganzaka და აქვე Φρααα, Φραααα, Φρααααα = სტრაბონის Ουέρα = Yera. *) ეს სახელები მოგვაგონებს ჩვენებურებს — ვერა, განძა = განძაკი (ჯავახეთში). ფრაასპას დაბოლოებაში ჩვენ გვესმის ქართული სიტყვა სპა, სპობა. (ხოსპიო, **), ასპინძა, კასპი); აქვე იყო Ζιანთა ანუ Καπαντα (შეადარე: კაფავ-თა = შთა, საცა ჰკაფვენ, კაპანი და სხ).

ნ. Karmania = Karmana (დღევანდელი ქირმანი). აქვე მოსახლეობდნენ უტნი (utier) და ჰქონდათ ქალაქი Aarmozia (მერმენდელი Ormuz).

რადგან ალაზან-ს ბერძნები ალაზონად სწერენ და არმაზ-ს პარმოზი-ად, პარმოზი-ად, ამიტომ კარმანიის Armozia იგივე არმაზი უნდა იყოს. კარმანია შეიძლება იყოს იგივე გარმანი = გარბანი (შეად. დმანისი = დბანისი). მანა ჩვეულებრივი დაბოლოებაა სახელებისა: კოდმანი, გარმანი, ფლავისმანი, კოტმანი (ბორცი; მალალი, დიდი), ძველმანი და სხ. მეგრ. მანუა ნიშნავს აგრეთვე წვას, გადარუჯვას. უტი ხევეს. ნიშნავს მაგარს, გაუტეხელს, კერპს კაცს (იხ. ზემო: „ხევესური კაცი უტია“).

6. Sagartii = Zikartu = Zakruti = Zikirtu. სვან. ქართ = ქართლი, მეგრ. ქართი — ტფილისი, აფხაზ. აქირთუა — ქართვე-

*) სვან. ვერ, გი ნიშნავს მიწას და რადგან ვ-უ (ელა = მეგრ. ულა), ამიტომ ვერა მართლაც იგივე უერაა.

**) ს და სპ ისპობა ზნირად: მასპინძელი = მაინძელი, სპილო = პილო.

ლი. ამიტომ საქართი=საქირთუა=საქორთუო იმავე მნიშვნელობით ზემო აღნიშნულს, სახელებს უნდა უდრიდეს. თუარადა, საგარა, საგრაბა ნიშნავს აგრეთვე მიჯნაზე, სანაპიროზე ლაშქრობას, სამეფოს ნაპირების დაცვას.

7. Bactriane. Bactra. შეადარე ბაქტრიანი=ბახტრიონი-ტრა=ტრვა ნიშნავს ტარებას, „მრავალ სლვას“ (საბას ლექს). ბაკ-ტრა—მოძრავი ბაკი. ფშავ-ხევსურეთში დღესაც ცხვარ-საქონლის ბინებს უწოდებენ ბაკო-ს, ხოლო ბაკვა ნიშნავს მოზღლედვას. შემომავრებას. ბაკოვანი იგივე მობაკული ადგილია და ბაკში იგივე ბაკი (საბას ლექსიკ.). ამ ფესვიდან წარმომდგარა სოფლების სახელები: ბაკულიანი (ბორჯომის ახლოს), ბაკმები (დუშ. მ), ბაკო (ბათ. ოლქი). შეიძლება იმავე ფესვისა იყოს ბაკო-ც (დღევანდელი ბაქო, მით უმეტეს, რომ ბაკო ნიშნავს აგრეთვე ქურქელთა და ფილთა პირსაც (საბას ლექსიკ.), ხოლო ზღვა ხომ იგივე დიდი ქურქელია და ფილი. საქართველოში ბევრს შეფეს ერქვა ბაკური, ე. ი. ბაკური, კაცი ბაკის პატრონი, მწყემსი^{*)}).

8. Margiane მდინ. მარგოს-ზედ. შეადარე: მარგიანი (გვარია სვანეთში), მარგვეთი, მარგი და სხ.

ზოგაერთა მთას სახელება.

პლინი ამბობს, ინდოეთის კავკასიონს სხვა და სხვა სახელი ჰქვიათო,—იმაუსი, ემოდუსი, პერაპამიზუს, ცირცი, ხამბადის, პარიადრეს, ხოათრას, ორეგეს, ოროანდეს, ნიფატეს, ტავრუს, კავკაზუს, რომელიც ჰირკანიის მხარეს ცნობილია პირკანიის კავკაზად, მერე კასპიისად, პარიადრესად, მოსხისად, კორაკსად და სხ.

1. Zagrus. ხოათრასის გაგრძელებას ერქვა ზაგრუს, ზაგროს. შეადარე სვან. ზაგარ, რომელიც ნიშნავს მთის ზურგს, დაძაგრულს ქედს.

^{*)} ქუთაზე ახლოა, ლეგენდარული მოვკან ჩატყალოთ მობაკოდ, ვიდრე მოვკანად, მოვკედ.

2. Taurus. ჩვენ გვგონია, ქართულის თაურას მნიშვნელობა სხვადასხვა სემბოლურ სტრუქტურებს ამ მთისათვის დაურქმევიათ (ბარი). თაურას შეიძლება იყოს ა) თაური, ესე იგი თავიანი, თაური) და ან თა-ურისი, ე. ი. ურის მთა (ინგილ. თაა=სვ. თანაღ=მთა). იმავე ფესვისა გვგონია თრიალეთი: ინგილ. თავის ტყავს ჰქვიან თავრიალი (თავრიალეთი=თრიალეთი). თუმცა ეს თრიალეთი თითქო ენათესავება სიტყვას თრევა (ბოლო-თრია) და მის მიერ ტრიალ-ს (სასთაული=სასტული).

3. კაგკასაა. ქართულად: კაგკასა და კაგკასაოანი (მთა), კაგკასაბ (ქვეყანა) და კაგკაგა (ქალაქი). უსლარი არწმუნებს მკითხველებს (Древ. сказ., 486), მე XVIII საუკუნემდე ქართველებმა კავკასის სახელი არ იცოდნენო და ეს სახელი საქათველოს ისტორიასა და გეოგრაფიაში შემოიღეს ვახუშტმა და ვახტანგმაო. ეს დიდი ტყუილი უკვე აღვნიშნეთ ათიოდე წლის წინად. შატბერდ. კრებული მე X საუკუნისა ხშირად იხსენიებს ამ სახელს=კაგკასაას (იხ. გვ. 29, 73 და სხ.).

ძველეს ქართველი მთიულები ეძახიან ძაუგ-ს. ამ ძაუგის ადგილას აშენდა კავკავი. ბუტკოვი სცდება, როდესაც ამბობს (II, 165), კავკავი ზაურის ადგილას აშენდაო; ზაურისაკი არა, ძაუგისა. კაგკაგა გამეორებული ფესვის სიტყვაა: კავ-კავი, ვითარცა აღმართ-აღმართი, თავ-თავი, შავ-შავი და სხ. კაგკაგა ნიშნავს მაგრებას, ქერას, შეყენებას, შეჩერებას. თვით სახლსაც აკავებენ, ე. ი. კავებს უმაგრებენ თავებზე, რომ ორივე მხრივ დაქანებული, და არა ბანიანი, სახურავი გადაჰფინონ. მაშასადამე კაგკაგა არის ის, რომელიც აქეთ-იქით სახლის სახურავივით გადაწოლილა და უკავია გზა-კვალი ან და კავ კავზედ ასვენია, აღმართულ მიწოლილა. ნამდვილადაც ეს მთა ხომ სწორეთ ასრეთია, ე. ი. კავ-კავი.

დაბოლოება სა აქ იმავე მნიშვნელობისაა, როგორც მრავალ სხვა სახელებში (ევრი-სი, ქუთაი-სი, მანგლი-სი, ოლთი-სი და სხ.), შეადარე:

სახელობ.	კავკაი	რუვი
ნათეს.	ა) კავკაი-სი	რუვი-სი
	ბ) კავკაი-სი	რუვი-სი
	გ) კავკა-სი	რუ-სი

მსები დღესაც კავკასს უწოდებენ კავკაი-ს.

4 ააღბუზა. ამ მთის სახელი ძველად უნდა ყოფილიყო იაღბურსი ანუ ალბორცი, რადგან სხვები მას უწოდებენ ელ-ბრუს. ზაგროსის მწვერვალსა და ჰირკანის კავკასიონს ერქვა ალბორს, ალბორჯ და ჰირკანიაშივე იყო დემავენდი. აგრეთვე მთა ლაბუზი (იხ. კიპერტის რუკა).

პლ. იოსელიანი შენიშნავს (Алевская святыня, გვ. 2), რომ ალევი სიმაღლეს ნიშნავს ქართულადო. მართლაც გვხვდება სიტყვა ალა, რომელიც ნიშნავს „სიგრძეზედ ამართულს“ (იხ. საბას ლექსიკ.) და სიგრძისავე შაჩვენებელია ალაბი. ბორჯი, ბურჯი, ბურსი, ბორსი ჩვენ გვესმის ქართულ ბორცვად (სიტყვიდამ აბურცება). და ალ[ა]ბორცი—მალლა ამართულ მთას უნდა ნიშნავდეს. შეადარე ბრუც-საბძელი, ბორცუის-ჯვარი.

ჰირკანის ლაბუზი თუ იგივე [ი]აღბუზი არ არის, შეიძლება ნიშნავდეს „საფუტკარეს“ (მეგრ. ბაზი=სვ. ბუზულ-ფუტკარი; ლა-ბუზი=სა-ბუზე): იმ მთებში მრავალი ფუტკარი იყო, როგორც ზემო ვთქვით.

ბ. აღმოსავლეთა

ა) ფარდაუსის ღეგუნდებით და ქართლთა-ცხოვრებით.

სპარსთა მითიურ მეფეების შესახებ ჩვენს მემკვიდრეს ამოულია ცნობები წიგნიდამ „სპარსთა ცხოვრება“. ამ „სპარსთა ცხოვრებაში“, დასძენს მემკვიდრე, „არა ყოველი მართალია, არამედ უმრავლესი—ტყუილი“ (ქ. ცხ; გვ. 24).

რა წიგნი იყო ეს „სპარსთა ცხოვრება“?

ჩვენ ვიცი, რომ სპარსთა გმირული თქმულებანი მათი ცხოვრების ნაადრევ ხანას ჯერ არ იყო შეერთებული და ნაციონალურ ეპოსად ვარდაქმნილი. ამის ქარიშხალთა და ხოვლთა უღელი უუძველეს დროთაგან ჰმუსრავდა ერანელთა მოდგმის პოეზიას, ერის ცხოვრების უკეთილშობილესს ქმნილებას. გარნა სრულად არ შთაინთქა ეს პოეზია. თქმულებანი გადაეცემოდა მოდგმიდამ მოდგმას ვიდრე არ გამოჩნდა აბულკასიმ-მანსური, ფირდაუსად („სამოთხის მგოსნად“) წოდებული და ეს ზეპირ თქმულება არ შეჭკრიბა ერთ წიგნად, „შაჰნამე“ (1000 წელს თუ მეXI ს. ქრ. შ.). ვიცით ისიც, რომ ფირდაუსამდეც სპარსთა ჰქონდათ წიგნი „დაბისტანი“, რომელშიც აგრეთვე შეტანილია ერანული თქმულებანი. ამას გარდა თვით ხოსრო ნუშირვანმა (მ.-VI-ს ქრ. შ.) ერთ წიგნად შეაკრებინა ძველნი თქმულებანი.

რომელი ამ წიგნთაგან ჰქონია ხელში ჩვენს მემკვიდრეს, არა სჩანს. ხოლო ის კი ცხადია, რომ ამ „სპარსთა ცხოვრებად“ „შაჰნამე“ არ იქნებოდა: რაც ქართლ. ცხოვრებაში მოყვანილი ბუნთურქთა შესახებ, ის აღნიშნულია აგრეთვე „მატიანის ქრონიკაში“, რომელიც შედგენილია VII—VIII საუკუნეს, ფირდაუსი კი სწერდა 1000 წლის ახლო ეამს ანუ ამაზნედაც უგვიანეს დროს.

ამას გარდა, თუ „სპარსთა ცხოვრება“ ყოფილიყო „შაჰნამე“, მაშინ ქართლის ცხოვრებისა და „შაჰნამეს“ მოთხრობა საესებით მსგავსნი იქნებოდნენ და გმირების სახელებიც—ერთი და იგივე, ამას გარდა ჩვენი მათიანე სადმე მაინც მოიხსენებდა „შაჰნამეს“ უმთავრესს გმირს, როსტომს.

ამიტომ „სპარსთა ცხოვრება“, „ნებროთის წიგნის“ მსგავსად, უნდა იყოს ძველი დროის თხზულება, თარგმნილი ქართულად რამდენიმე საუკუნით ადრე „სამოთხის მგოსნისა“.

„შაჰნამე“-თა

ქართლ. ცხოვრებათ.

1. ძაუმურსი იყო კაცობრიობის წინაპარი და მან პირ- (ამის შესახებ ჩვენი მათიანე სლუშს).

ველმა დაიდგა თავზე გვირგვინი და სამეფო სარტყელი შემოირტყა. მისი შვილი სიამეცი დევებთან ბრძოლაში მოკვდა. ეს დევები ბოროტს არიანს გამოეგზავნა.

ბუშანგ სიამეცის ძემ დაამარცხა დევები, ცეცხლის დასაკვესებელი ხერხი მოიგონა, ცეცხლს აღუგო საცეცხლე. მის მოადგილე თამურაზმა დააწყნარა დევები, ერს ასწავლა ქსოვა, რთვა, მღერა, ხედნა. გაშეფდა ჯიმშედნი, რომელმაც უბრძანა ერს მიღმერთეთო.

2. მრი განუდგა ჯიმშედს და შეფედ გამოაცხადა უცხოელი ზოპაკი, შეკობარი ბელზებულისა. ჯიმშედის შვილი ფერიდუნი მის შიშით დაიშალა ელბორსის მთებში და იქ იგი გამოკვება ძროხამ—ფურმაგემ.

16 წლის ფერიდუნი ჩამოვიდა მთიდან, დაამარცხა ზოპაკი (აშლაკი), შეჭკრა იგი და მიიბა მთის დეშავენდის გამოკვებულში. ზოპაკმა იმეფა 1000 წელიწადი.

3. ფერიდუნმა იმეფა 500 წ. თავისი სამეფო ჩააბარა სამს შვილს—სელმს, ტურს. ირეჯს.

„ნებროთიანით“ ცეცხლი ცილამ ჩამოიტანა ნებროთგმირმა. ბერძენთა ლეგენდით ეს საქმე მოიმოქმედა პრომეთეოსმა, რომელიც ამის გამო კავკასიონზე მიმსკვიალა ლმერთმა.

აფრიდონმა დაიპყრო ერანი და სხვა ქვეყნები და ყველგან თვისნი კელადნი დააყენა. საქართველოში ერისთავად გამოეგზავნა არდამი. მან ასწავლა ქართველებს ქვითკირით შენება. ააშენა „ზღვის კარი“ და დაარქვა დარუბანდი.

აფრიდონმა შეჭკრა ბერასპი, გველთა უფალი და მიიბა მთასა კაცთა შეუვალს.

თავის შვილს იარედს აფრიდონმა ჩააბარა ერან და საქართველო.

4. აფრასიაბი (ფრაპარში), ტურის ჩამომავალი და თურანის მეფე ამარცხებს მოწინააღმდეგეთ და აღმართავს ალამს ჯემშიდის ტახტზე.

5. მირი რუსტემ, ძე სალისა და რუდაბესი, ამარცხებს აფრასიაბს და ამეფებს კაიკაზადს (კავაკაზადს), ფერიდუნის ჩამომავალს. რუსტემი გამორულად იცავს ერანს კავაუსისა (კაიკავუს), კავასიავარშისა (სიავაკუშ) და კაიხოსროს ეამსაც.

6. პრიმანი ებრძვის გმირს რუსტემს; მის ძეს ზორაბს, რომელიც თურანში დაიბადა, მამის წინააღმდეგ ვზავნის. მამა ჰკლავს მას. დიდად სწყუხს რუსტემი, რომ ზორაბს თავის შვილად სცნობს.

7. სიავუშს რუსტემი ასწავლის საგმირო საქმეებს. სიავუშის წინააღმდეგია რუდაბე. სიავუშში თურანს განიელტის აფრასიაბისას, გარნა ამის ძმა ჰკლავს მას. რუსტემი შედის თურანს და ჰკლავს აფრასიაბს.

8. ტახტზე ჯდება კაიხოსრო, სიავუშ ბედნიერის ძე. იმართება დიდი ბრძოლა ერანსა და თურანს შორის. ამათ შველიან ბევრი სხვა მეფეები: ქაჯნი, ხაზარნი, ალანნი. ერანელნი სძლევენ თურანელებს და კავკასი-

ძლიერდება ქეკაპოსი, რომელიც ეთს გალაშქრება უნდა გარნა ვინმე გრძნეული, ხო ხანიხის შთამომავალი, აბრმავებს მას. ქეკაპოსი ხარკს ადებს ქართველობას, მაგრამ როდესაც მიდის თურანელების წინააღმდეგ, ქართველები და ყველა თარგამოსიანი თავისუფლებიან სპარსთა უღლისაგან. ქეკაპოსი მათ წინააღმდეგ ვზავნის ფარშოროტს, გარნა ამარცხებენ.

შველა ეს უფრო დაწვრილებით, ვიდრე შაჰნამეშია, ზებირ გადმოცემით იცის ქართველმა ერმა. „ქართლ ცხ“. კი ამის შესახებ არას ამბობს.

საქართველოში მოდის კაიხოსრო, ძე შიოშ ბედნიერისა, თურანს მოკლულისა. იგი ამარცხებს ქართველებს, აოხრებს ბევრ ქალაქებს და დაბრუნებისას აღარბადაგანს აშენებს სალოკავს.

მაიხოსრო ლაშქრით შედის თურანს: ჰსურს მამის სისხლი აიღოს. ქართველები თავისუფლებიან სპარსთა უღლისაგან.

ამავე დროს გურგანის ზღვის მხრიდან შემოდის

თა წინააღმდეგ მიდიან, მიაწვევენ კავკასიონის (ყაფის) ძირამდე და ხაზარეთამდე. თარემუზი აობრებს აღიანთა და ლუნძთ ქვეყნებს. თურანთა მეფე უთმობს სპარსებს ბალხს, აღიანიას, დევისტანს და მთას ყაფისას.

საქართველოში ბუნთურქნი, ლტოლვილნი ქაიხოსროსა გან სულ 28 სახლი. იგინი ქართველებს აღუთქვამენ შემწეობას წინააღმდეგ სპარსთა. ეს თურქნი (თურანელნი) მაგრდებიან სარკინეთს, ურბნისს, უფლისციხეს.

9. შეფდება ვაშტაშაბ და ამ დროს შემოდის ახალი სჯული ზარატუსტრისა. აფრასიაბ თურანელის შვილის შვილი აჯასპ ამ სჯულის წინააღმდეგია და შედის ერანში. შპენდიდად ვაშტაშაბისძე ამარცხებს მას.

შემოდის საქართველოში სპანდიათ—რვალი, ძე ვაშტაშაბისა. აღარბადაგნიდგან ბრუნდება, აცნობებენ-რა თურქნი სპარსეთს შეესივნენო და პაპა მოგიკლესო.

საა ამ ლეგენდარულ მეფეებასა.

შაჰნაშე-თა   „როსტომიანათ“   ქართლ. ცხოვრ.

კამორს
სიამეკ
ჰუშანგ
თაჰმურაზ
ჯიმშედ
ფრიდუნა

ჯიმშედ
ფრიდონ

აფრიდონ

სელმ, ტურ, ირეჯ

ერაჯ

იარედ

მინოჯერ
კააკუვად
კააკაფუს
სიავაკუშ
ფრავარშა
სიავუშ
ქაიხოსრო
ლოპრასპ

მანუჩარ
კააკუვად
ქეკაოზ

ქეკაპოს

სიოშ
ქაიხოსრო
ლუარსაბ

ფარშოროტ
შიოშ ბედნიერი
ქაიხოსრო

ეროვნული
ვაშტანობის მუზეუმი

გუშტაშაბ (ვაშტაშაბ)	გოშტაშაბ	
შპანდიდატ ჯაეშნიანი	სპანდიატ-რვალი	სპანდიატ-რვალი
რუსტემ (გმირი)	როსტომ	
აფრასიაბ (თურანელი)	ბაამან	ბაამან არდაშირ.

ბ) სხვა წყაროებით.

აწინდელი სპარსეთი ძველად, როგორც ვთქვით, იწოდებოდა მიდიად. არიელთა შემოსევამდე აქ სხვა ერთი ცხოვრობდა. ჩვენით, ეს ერთი იყო ქართველთა მოდგმისა და სახლობდა აქ სხვა და სხვა სახელით (ფარიკანი, საგართი, კადუსი, კარმანი, უდი, მარდი, ჰირკანი (გურგანი), კედროსი (ე. ი. ზღვის პირის ხალხი), მარგიანი, ბაქტრიანი, კასპი).

ლენორმანის სიტყვით (არიელნი კელტნი) მოსახლეობდნენ მარგიანის მახლობლად, ბაქტრიანას. უპირველეს ყოვლისა დაიძრნენ კელტნი და მოედნენ შერვსა და ჰირკანიას და შემოვიდნენ კავკასიას, იქ, საცა შემდეგ დამკვიდრდნენ იბერნი და ალბანელნი, ე. ი. ერანას ახალშენნი—ქართველნი *) (ლენორმან, Руковод. къ др. ист. Востока, т. II, 128), შემდეგ ჰირკანიისა და არიანისკენ დაეშვენენ ერანელნი ბაქტრიიდამ, დაახლოვებით 3000 წელს ქრ. წ. (იქვე, 147). მათ შორის გამოჩნდა ბრძენი ზერდუშტი, რომელმაც შემოიღო ახალი სჯული. მისმა სჯულმა ღმერთნი დაუახლოვა კაცს და მით ბუნების ძალთა მაპიროვნებელთ ზნეობრივი თვისება მიასაკუთრა, ყოველ ღვთაებას თავისი განსაკუთრებული წეს-რიგი მიუჩინა და ყველა იგინი დაუმორჩილა ორს უმაღლესს ღმერთს—გუთაღს, აჭურა-მაზდას და ბოროტს—ანგრო-მაზანიუსს. ბუნების მაპიროვნებელი კეთილი ღმერთები დაუქვემდებარა აჭურამაზდას და ბოროტი ღმერთები კი—ანგრომანიუსს, და ეს

*) თავის „ასურულ წერილებში“ ლენორმანი პირდაპირ ამბობს, რომ მიდიაში არიელები შემოვიდნენ მხოლოდ მე-IX—VIII ს. ქრ. წ. და მანამდე აქ მოსახლეობდნენ შესხნი, ტიბარენნი და თურანელები.

ღმერთები ზოგი კეთილ და ზოგი აესულებად იქცნენ. ეს სჯული მან დაამყარა ძველს ცნებებზე და არც უარყოფდა მათს შეწირვის ძველი წესები, გარნა ახალს სჯულს ტესობა მიეცა „განწმენდის“ კანონებს და ბოროტ ძალთა წინააღმდეგ საბრძოლველ ცნებებს. უპირატეს საქმედ შეიქმნა სამსახური ბუნების ღმერთებისა. ერი მზის პატივსაცემლად და მისთვის სხვერპლის შესაწირავად ძველებურადვე აღიოდა მზით განათებულს მთის მაღალს მწვერვალებზე და სამსხვერპლოზე ანკრევდა „ჰაომის“ წვეწვს, „განმამაგრებელს“, „უკვდავების მომცემელს“. წინანდებულად ერი თავყვანს სცემდა ცეცხლს, მიწას „მომთმენს“ და „მორჩილს“, წყალს, წმინდა მთებიდგან მომდინარეს, გამანაყოფიერებელს მინდვრისას და საძოვრისას, შეიარაღებულს სეოშს, დღის თანამგზავს, ღამის მოჩვენებათა განმდევნელს. უკეთეს სახსრად ბოროტ ძალთა და აღმდეგად გამოაცხადა ზნეობრივი წმინდა ცხოვრება, შემღწავებით განაყოფიერება მიწისა, დახოცვა მავნებელ ცხოველებისა, ზომების მიღება წინააღმდეგ ზამთრის სისასტიკისა, უდაბურ ადგილებისა და ქარიშხალთა; სიმართლე და პატიოსნება დაეგალა კაცს, აგრეთვე დაცვა სულისა კოდვისაგან და ლოცვითა და განწმენდით სინათლის ღმერთისადმი მისწრაფება, დაახლოვება.

სახელდობრ რა დროს ცხოვრობდა ზოროასტრი, არ იციან. ზოგი ამბობს 5000 წლით უწინარეს ტროადის აღებისაო, ზოგი 6000 წლ. უწინარეს პლატონისაო, ზოგი 600 წლ. უწ. დარიოს 1-ისაო, ზოგი მე VI საუკუნეშიო, კვიროსის გამს. ლენორმანი კი პფიქრობს XXV—XXVI ს. ქრ. უწინარესო (ტ. II, 150).

მთელი „არიელობა“ მიდიისა და აქაური ბინადარი ერი ემორჩილებოდა ბაბილონსა და ქალდეას, მერე ასურეთს, მხოლოდ 736 წ. ქრ. წ. მიდიამ მოიპოვა თავისუფლება და დაისვა საკუთარი მეფე, დეაოკი. ამ დეაოკმა ორონტის საღმთო მთაში ააშენა დიდი ქალაქი ეკბატანი (აგბატანი) და აღმართა კერპი ანაპიტა არდვისურის წმ. წყაროზე. გამეფდა მისი ძე ფრაორტი და უფრო განავრცო სამეფოს მიჯნები სპარსთა შემომავ-

რებით. სპარსნი შესდგებოდნენ შვიდ თემისაგან და ფრაორტმა ამით უფროსად დაუდგინა ახემენიდი (ჰაქმანისი) ლებმა დაამარცხეს ფრაორტი რაღას ქალაქთან... ყველა ეს ცნობები ლეგენდარულია. ტიგლატ-ფალ-ასარის (745—727 წ.) წარწერებით მიღია რომ დაიპყრა ამ მეფემ, აქ ნახა მრავალი თემი, რომელთა უფროსებად მამასახლისები იყვნენ. შემდეგ ფრაორტისა გამეფდა, ლეგენდითვე, მისი ძე ციაკსარი (633—593 წ.). ამის მეფობაში მიდიას შემოესივნენ სკვითები მიდიასის წინამძღოლობით. ეს სკვითები სცხოვრობდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში, ვოლგასა და დონს შორის. დიდხანს იგინი ტრიალებდნენ კავკასიის ლელე-ყურეში და 625 წელს მიესივნენ მიდიას და აიკლეს თითქმის მთელი მცირე აზია. იგინი ონავრობდნენ აქ 18 წლის განმავლობაში და მერე ზოგი მათგან გასწყდა მიდიელებთან ბრძოლაში და ზოგი სამშობლოშივე დაბრუნდა.

ამ სკვითების შემოსევას „ქართლის ცხოვრება“ ხაზარების შემოსევას ეძახის. უახლოვეს მიზეზად ხაზარების („სკვითების“) შემოსევისა ჩვენი მატთან სთვლის იმას, რომ ამ შემოსევის წინად ქართველებმა (თარგმოსიანთ) აიკლეს მთელი ჩრდილოეთი კავკასია და ხაზართა საზღვრებზე დასდგეს ციხე-ქალაქნი (ქ. ცხ., 22). ამას, რასაკვირველია, ვერ მოითმენდნენ იქაური დაქსაქსული ველურები. მათ მოახერხეს შეჯგუფება, ამოირჩიეს „ჩინებული“ მეფე, დიდის სიმრავლით გამოვლეს ზღვისკარი (დარუბანდი), შემუსრეს ყოველნი ქალაქნი არარატისანი და მასისისანი, ხოლო ვერ აიღეს ცირე-ქალაქნი თუხარისი, სამშვილდე და მტკვრის ციხე (ხუნანი). ისწავეს არაგვის კარიც (დარიალანი) და მოხარკე ჰყვეს ყოველნი. მეფე მათი რომ დაბრუნდა, თავის ძეს უობოსს მისცა ტყვე სომხითისა და ქართლისა და დასახლა იგი კავკასოს ნაწილში, თერგიდგან დასავლეთისკენ ზღვამდე (აზოვისა) და ამ ქვეყანას დაერქვა ოვსეთი (ოვსეთი უნდა იყოს იგივე უობოს-ეთი: ოვსი = მეგრ. ოვსი, რომელიც შემოკლებული უობოსი უნდა იყოს. მით უმეტეს, რომ უ ხშირად ისპობა: რუსი = ინგ. ურუს = სვან. მ-ურუს).

სწორედ ეს ხაზარნი უნდა ყოფილიყვნენ ის ბუნთურ-ქრისტიანული და ჰონნი, რომელთაც გარდმოვლეს კავკასი კასპიის ზღვის ნაპირებზე იქადგან, ე. ი. ჰირკანიიდეგან, მით უმეტეს, რომ ამ ბუნთურ-ქრისტიანულ ცხოვრება სთელის (გვ. 16) სასტიკ წარმართებად და ყიფაყად, ხოლო ყიფაყი იგივე ხაზარეთია.

ძართლის ცხოვრება არა სცდება, როდესაც ამბობს ოვსეთი წარმოსდგა „სომხეთისა“ და ქართლის ტყვეების გადასახლებით ყუბანის ხეობაშიო. რომ ოსეთშიაც არის ქვეყანა ბასიანი და მასისის ძირს არეზისა და ჯოროხის სათავეშიაც, ეს მხოლოდ ამ გადასახლებით უნდა აიხსნას, აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ოსური ენა საესეა ქართულ სიტყვებით (ხუცაუ=ლუთა, ქანინ=ქნა ქნა) და სხვ.) და ზოგიერთ გრამატიკულ ფორმებითაც (თავაურ თა=თავია-თე) და სომხურსაც ენათესავება რაოდენათმე.

606 წელს ციკასარმა სხვა მეფეების დახმარებით აიღო ნინეცია. ციკასარის სიკვდილის შემდეგ გამეფდა მისი შვილი, ასტიაგი, რომელიც უზრუნველად ცხოვრობდა ეკატანას. იგი ჩამოაგდო ტახტიდგან კვიროსმა (558 წ.) და ამან დააარსა სპარსეთის სახელმწიფო.

აი როგორ, რა გზით და ვის შემწეობით შეიქმნა კვიროსი სპარსთა სამეფოს დამაარსებლად და ამ სამეფოს პირველ ხელმწიფედ.

6. დამასკელი, რომელიც ცხოვრობდა ცესარისა (+44 წ. ქრ. წ.) და აგვისტოს (+14 წ. ქრ. შ.) ეამს, მოგვითხრობს (გან, 210):

„მაშინ (მიდიის მეფის ასტიაგის, კვიროსის დედის მამის ეამს) კადუსიანთ მტრული განწყობილება ჰქონდათ სპარსეთის ხელმწიფესთან. მათ მამფალად იყო ონოფერნი. ამან უღალატა თავის ერს, მიემხრო სპარსთა მეფეს. მოციქული აახლა ასტიაგს და სთხოვა, ვინმე სანდო კაცი გამომიგზავნე, მოველაპარაკო, როგორ გადმოვიდე თქვენს მხარესო. და მან გაუგზავნა კვიროსი მის დასახმარებლად. ხოლო კვიროსმა ხელშეკრულება დასდო ონოფერნთან და კადუსიანები წაიყვანა წინააღმდეგ ასტიაგისა“.

ასტიაგმა შეჰკრიბა დიდი ჯარი, მაგრამ კვიროსმა შეჰყარა მისი ძალი და თვით ასტიაგი დაატყვევა. ასრე დასრულდა მიდიელთა თავისუფალი ცხოვრება 558 წელს ქრ. წ. და დაარსდა ახალი სამეფო, სპარსთა.*)

ღანაშთენი ძლევამოსილობაც კვიროსს ერგო იმავე კალუსიან—ჰირკანელების დახმარებით.

ასენოფონტეს „კიროპედია“-ში ვკითხულობთ:

წაგნა მე 5, 23: გამეფების შემდეგ კვიროსმა მოინდომა გაელაშქრა ასურელთა მეფის წინააღმდეგ. მოიწვია ჰირკანის მეფე და ჰკითხა:

„მითხარ, ასურთა მეფე მარტო შენ გთვლის მტრად, თუ ავაცა ჰყავს მტერი?“

„შპასუბა: „უამრავი და ვაშკაცი მოდგმა კალუსიანთა უკიდურესი მტერია მისი, აგრეთვე ჩვენს მეზობლებს საკებს დიდი უბედურება დაატყვის, რადგან მათი დაპყრობაც უნდოდათ.“

„თუ ეგრეა“—ეუბნებოდა კვიროსი— გწავთ, რომ იგინი ჩვენთან ერთად გაილაშქრებენ წინააღმდეგ ასურთა მეფისა?“

„დიდის სიხარულითო“, მიუგო ჰირკანიის მეფემ.

წაგნა იგაგე, ძ. 24: მოლაპარაკების შემდეგ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიიღეს კალუსთ, საკთ და ჰირკანელთ. კალუსიანთა ჯარი „პელტასტი“ იყო 20,000 და ცხენოსანი 4000, საკთა ქვეითი ჯარი იმდენი იყო, რამდენიც შეეძლოთ საომრად გამოეყვანათ.

*) თეიმურაზ ბატონიშვილს დიოდორ სიცილიელიდან გადმოუთარგნია შემდეგი საუურადღებო ცნობა (გვ. 100—101): „მოდთა მეფე იყო არსეი. იგი ვადაემტერა პერსითს. ეს 4,000 კაცით განივლტო კალუსიანთ ქვეყანას, რომელსა ეწოდებინ იერია. პერსითის და ცოლად ჰყვანდა აქელუს მამსახლისს. პერსითმა განამზნო ქართველნი, რათა არ დაე მოჩილნენ მიდელთ, რომელთაც მათი დაპყრობაც უნდოდათ. ქართველთ სპასეტად ამოირჩიეს პერსითი. ანან შეკრიბა საქართველოში 200,000 მეომარი და მიდიას საზღვარს წაიყვანა. არსეი არბაკისძე 80000 მეომრით დაუბედა. შეიქმნა სასტიკი ბრძოლა მიდელნი იძლიენენ. ქართველებმა მათ მოუკლეს 50,000 კაცი.“

5. 3. 35: ლაშქარი მიდიოდა ამ რიგად: ხრისანტის მიმართადაც ჯავშნიანი მეომრები, მას მიჰყუებოდნენ: არტავაზი სპარსთა პელტასტებით და მებისრებით, ანდამია—მიდიის ქვეითი ჯარით, ემვა—არმენიის ლაშქრით, არტუხი, — ჰირკანის ჯარით, თემურადა—საკებით, დათამი—კალუსიებით.

რომ მართლაც კვიროსსა და სომეხთ მეფეს ქართველები დაჰხმარებიათ ასტიაგთან ბრძოლაში, ეს სჩანს ქორენელის სიტყვიდამაც (გვ. 67): „სომხის მეფემ შემოიკრიბა ლაშქარი კათბადუკიიდან, ივერიიდან და ალბანიიდან და ყოვლის თავის ძალღონით მიესია მიდიის მეფე აელახს“ (ასტიაგს).

მიზეზრებთ, ამ ლაშქრით კვიროსმა შემუსრა ასურეთი და დაიპყრა ბევრი სხვა საშეფო.

3. სომეხთა საშეფოს დაარსება.

ვანის ლურსმულ წარწერების ზედმიწევნით შესწავლის შემდეგ პატკანოვმა გამოაცხადა (Ванскія надписи, გვ. 33): „მე VIII-VII საუკუნის ქრ. წინანდელ დროის „არმენიის ისტორია“ სრულიად არ ვიცითო,“ და ვანის წარწერების აღმოჩენამდე კი იგივე პატკანოვი ამტკიცებდა (1869 წელს), რომ 3,000 წლის ქრ. წ. და ამაზედაც უფრო ძველ დროს „არმენთა“ ტომმა იწყო გადმოსახლება არარატის ქვეყნებში და განდევნა აქაურობიდან ბინადარი მოსახლე ერთი უცნობის მოდგმისა და სემისინო“ (იხ. Исследов. о диалектахъ арм. языка, გვ. 5).

შარნა საისი გადაქრით ამბობს, სომეხებს მეექვსე საუკუნ. ნახევარშიაც არ მოეხწიათ ვანის არე-მარემდეო (0 Блишობр. надпис., 8-9).

სტრაბონი მოგვითხრობს (მ. ქორენელის „დამატება“, გვ. 348): სომხეთი წინაპირველად მცირე მაზრა იყო და ვადიდდა ანტიოქოზ დიდის (224-187 წ. ქრ. წ.) სპასპეტების არტაკსიასისა და ზარადირიასის ჟამს, რომელნიც ვახელმწიფდნენო.

მს ცნობა ეწინააღმდეგება კსენოფონტეს ნათქვამს, ვინაიდან ხებ „არმენიის“ მეფის ტიგრანისა, კვიროსის თანამედროვესა ჩვენ გვგონია, ტიგრანი სწორედ სომხების მოთავე იყო და მეფედ დაადგინა კვიროსმა*) და დაუპყრა ქალღთა ის ადგილები, საცა ამ ქალღთა ჰქონდათ რემათა და არვეთა გამოსაზრდელი საძოვრები და ამ მე-რემენე და მე არვენების სახელი დაერქვა თვით ტიგრანის სამეფოს, ჰაიქ-ს, ჰაიასტანს, არმენი-ას (რემენიებისა და არვენი-ების სამშობლოს).

საქართველოსა და სპარსეთს შორის მიჯნის გასამაგრებლად ამ მიჯნაზე ახალის სამეფოს დაარსება კვიროსის გულითადი საწადელი უნდა ყოფილიყო: ამით იგი დაიცავდა სპარსეთს შემოპარ ქართველების შესევისაგან, იმ ქართველებისა, რომელთა შემწევით სამეფო დაიარსა და მერე, მადლობის მაგიერ, გადაემტერა და ბრძოლა აუტეხა.

ასრეთი დასკვნა ჩვენ გამოგვყავს შემდეგის ცნობილად კიროპედია“-სი.

„კიროპედია“, წიგნი 3, თ. 1, მ. 34): ქალღნი (ხალღნი) ემტერებოდნენ ტიგრანს. კვიროსმა ტიგრანი აიყვანა ერთის შთის მწვერვალზე და ჰკითხა: „როგორია ის მთები, საიდგანაც ქალღნი ჩამოდიან სარბეველ?“ — „იმ მთებზე მუდამ არიან ქალღთა ვამსტრობნი და მტერს რომ დაინახვენ, ერთ ურთს უყვიიან და ატყობინებენ“ (თ. II, მ. 1)

მეორე დღეს ტიგრანმა მოიყვანა 14,000 მეომარი. ვიდრე ტიგრანი მოვიდოდა, კვიროსმა უთხრა თავისიანებს: „მეგობრებო! თუ ის მთები, რომელნიც ეკუთვნიან ქალღებს, დაფიქირეთ და ერთს მწვერვალზე დაედგით ჩვენი სიმაგრე, მაშინ ჩვენი შიში ექნებათ სომხებსაც (არმენებს) და ქალღებსაც“ (იქვე,

*) Lettres assyriologiques-ში ლენორმანი ამბობს: „სომხებს არ ახადიათ არავითარი ნაციონალური თქმულება ტიგრან 1-ლამდე, რომელიც კვიროსის თანამედროვე იყო. რაც შეეხება ამაზე წინა დროს, ყველა მოთხრობა სომხეთა მწერლებისა მომდინარეობას მ. ქორენელის წიგნიდან და ეს წიგნი კი დამყარებულია მარ-აბახ-კატინას ისტორიაზე, რომელიც შეიცავს უფრო მეტს ტყუილს, ვიდრე სიპართლეს.“

მ. 4). ქალღმერთი შენიშნეს მტერი. შეიყარნენ და გორიდან
 რას თავისიანებს აღმაურდნენ (მ. 6). ქალღმერთი შექურდილი
 მსუბუქ ფარებით და შუბებით. იგინი უძლიერეს ერად ითვლე-
 ბოდნენ ამ მხარეს; ვინც სასყიდელს მისცემდა, მას ემსახურე-
 ბოდნენ, რადგან იყვნენ მეომარნი, თუმცა და ღარიბნი მათი
 ქვეყანა იყო მთიანი და მცირე მოსავლიანი (მ. 7).

ქვიროსი და სომეხნი მიესივნენ. ქალღმერთი ძლიერად ეც-
 ნენ. სომეხებმა „ჩვეულებისამებრ“ პირი იბრუნეს და მოჰკურ-
 ცხლეს. ქალღმერთი გამოევიდნენ, გარნა კვიროსმა შემოუარა მათ.
 ქალღმერთი შეფერდნენ, ზოგი გაიქცა, ზოგი დახოცეს და ზოგი
 შეიპყრეს (მ. 9-10).

ქვიროსმა იქვე ციხის აგება იწყო. მოჰგვარეს ტყვე-ქალ-
 დნი კვიროსმა უთხრა მათ: „თქვენ დასარბევად და ასა-
 ოხრებლად კი არ მოესულვარ, არამედ რათა თქვენ შორის და
 სომეხთა შორის მეგობრული ზავი დავდო. ამ მწვერვალის
 დაქერამდის თქვენ არ გინდოდათ ზავის დადება და სძარცვ-
 დით სომეხებს. ახლა კი სულ სხვაა. გამითავისუფლებიხართ.
 წადით შინ და სხვებთან ერთად მოილაპარაკეთ, ომი გსურთ, თუ
 მშვიდობა. (მ. 12—13).

ქალღმერთი რომ წავიდნენ, ტიგრანმა მოახსენა კვიროსს:
 „ამათგან მოსვენება არა გვექონდა და ახლა ისე უშიშროდა
 ვარ, როგორც არასდროს. უფრო მეტ ფულს მოგცემდი, თუ
 ქალღმერთ ამ მთებიდამ გარეკავდი“. (მ. 16).

ამსობაში ქალღმერთი დაბრუნდნენ და სამშვიდობო ამბავი
 მოუტანეს. კვიროსმა ჰკითხა:

- რად ხართ ღარიბნი, მიწის სიმცირის გამო ხომ არა?
- ღიახო, უპასუხეს.
- ხომ არ იკისრებთ გამოიღოთ იმდენივე ხარჯი, რამ-
 დენსაც ხდილობენ სომეხები, თუ მოგეცათ უფლება შეიმუ-
 შაოთ სომხის იმდენი მიწა, რამდენიც გსურთ?
- „ძიო“, უპასუხეს, „თუ დავრწმუნდებით, რომ ხელ-
 შეუხებლად ვიქმნებით მათ მიერ.“

— არ დათანხმდებით, ქალღნო, — რადგან თქვენ ნით კარგი მთები, დაუთმოთ იგინი საძოვრად სთმობს მათგან მიიღოთ საბალახე (ფასი)?

— ღმერთს გეფიცებითო, დაუმატეს ქალღთ, თუ იგინი დაიქერენ ჩვენს მწვერვალებს, მაშინ არა თუ მათს მიწებს, ჩვენს საკუთარსაც დამწვინდებით ვერ შევიშუშავებთო.

— მაშ კარგი, მწვერვალებს მე თვითონ დავიქერო.

შემდეგ ასრეთი ზავი დასდეს ქალღთა და სომეხთ შორის: ორივე ერთმა დამოუკიდებლად იცხოვროს, გარნა ცოლქმრობა ერთურთ შორის ჰქონდეთ, აგრეთვე საზიარო მიწები და საძოვრები და მტრის მოგერება ერთურთის დახმარებით. (17—13).

„მაშინ დადებული ხელშეკრულება ქალღთა და არმენთ მართველს შორის აქნობამდე დარღვეული არ არისო“, დასძენს იქვე კსენოფონტე, რომელიც კვიროსისა და ტიგრანის აქეთ ასის წლის შემდეგ ცხოვრობდა (450—513 წ.).

ამას დაუმატებთ-რა სტრაბონის სიტყვას, რომ სომხეთის სამეფოს დაარსების შემდეგ ანტიოქოზის სპასალართაგან და მათ მიერ იბერების და სხვა მეზობელ ხალხების ზოგიერთ ადგილების დაპყრობისა წარმოსდგა ახალი, სომხური ენაო, ისე, რომ დღეს (სტრაბონის ეამს) იმ ქვეყნის (არმენიის) ყველა ხალხი ერთს ენაზე ლაპარაკობსო, აგრეთვე მივიღებთ-რა მხედველობაში თვით მ. ქორენელის სიტყვას, რომ „არამშა უბრძანა იმ ქვეყნის მცხოვრებთ შეისწავლონ სომხური ენაო,“ უნდა დაეასკნათ: სომხსას ერა, მკვლ სამარაიტულებავათ, არას ნარევა ერა. მათა ენა შედუღებულია ენას, წარმომდგარი, აღბად, მდიასთან ერთად გადმოვარდნილ რომელიმე მოდგმის ენისა და აქვე დაშთენილ ბინადარ ერის მერემენ-მერარვენეთა ენისაგან. და რადგან ამ რემენ-არვენთ, რომელთაც თვისი სანელი გადაულოცეს ახალს სამეფოს ჰაიკისას, ჩვენ ვთვლით ქართველებად, ამიტომ ამ არმენ-სომეხთა ენა უნდა სავსე იყოს ქართულ სიტყვებით და მისი გრამატიკაც ქართულის გრამატიკის ზედგავლენის ქვეშე უნდა შემუშავებულიყო და აგრეთვე თვით

პოლიტიკური წესწყობილობაც. ამის თავდებია მ. ქორენელი. სიტყვები: „ჰაიკი რომ შემოვიდა არმენიაში, 300-მდე ადგილი დაიკავა, მას მიემხრნენ უცხოეთითგან მოსულნი თავის ქონებით. აქ დახვდა მას ბინადარი ერი, რომელიც ამას წინად განიბნა. ჰაიკმა იგინი დაიმორჩილა. არ ვიცით, ამბობს ქორენელი, წინანდელი შთამოება გადაშენდა თუ ამბოხების გამო ამოწყვეტეს და მათ მაგიერ შეადგინეს რაზმ-დასები სხვათაგან და უწოდეს სასახლის ლაშქრად. უთუოთ წინანდელნი შთამომავლობდნენ ტომისაგან ჩვენთა პირველთა მეფეთა იმის მსგავსად, ვითარცა აწ ივერიაში ჩვენ ვხედავთ სეფაწუღებს (ეს უკანასკნელი სიტყვა ქართულადგება მოყვანილი).

ამას გარდა რადგან მიღიაში, საზოგადოდ, არიელების შემოსვლამდე უფლობდნენ ქართველი მოდგმისანი და მათ გაბატონების შემდეგაც აქ ღიღბანს იყვნენ ქართველნი და მრავალნი სამუდამოდ დარჩნენ და შეილივნენ არიელებში, ამიტომ სპარს — ქართულ ლექსიკონში მყოფ უამრავ საერთო სიტყვათა შორის გარდა მწერლობით შემოდებულებისა დანაშთენი სიტყვები უნდა იყოს წმინდა ქართულის ფესვისა.

დ. კვიროსის ცხოვრებას დასასრულად.

ქვიროსმა, აღვიდა-რა ტახტზე და დაიპყრა-რა მრავალი სამეფოები, მალე დაივიწყა სამსახური მის მომხრე სამთავროებისა. ჯერ იყო-და ქალღთა მთებზე განამტკიცა სომეხთ სამეფო და მერე ჩრდილოეთისკენ წავიდა საკებისა და თურქთ დასამორჩილებლად.

ძიპერტის რუკაზე Sacaseni აღნიშნულია იქ, საცა ქართველთა რანი იყო, რომელსაც ეპირა მტკვრის მარჯვენა ნაპირი ბერდუჯითგან (დებედიდგან) ბარდავამდე (განჯამდე) Sacად აღმოსავლეთში იწოდებოდნენ სკვითები. მაშასადამე საცა შენი უოფილა ქვეყანა საკებისა (შეადარე თამარა-შენი, ზოდა-შენი) (შენა წარმომდგარა ზმნიდამ შენება, რომლისაგან გვაქვს

შინ, შინა და სახა „აღშენებული“ (იხ. საბას ლექსიკონი, 1911 წ.)
 სახა შეიძლება იყოს ქართული საკა, საკანი, ესე იგი გვიჩვენებს
 ბული: ძველი მწერლები ამბობენ, სკვითები გამოქვაბულებში
 ცხოვრობდნენო. საკ-ეთი ადვილად შეიცვლებოდა სკვით-ად).

არც ერთ წყაროდგან არა სჩანს, რომ კვიროსს გამოე-
 ლაშქროს ამ საკების წინააღმდეგ, თუმცა-ღა ვებერი ამბობს,
 ვითომ კვიროსს თავის სამეფოს საზღვარი მიეტანოს კავკასიო-
 ნამდე, დაეპყრას ველური (!) მარდები და კადუსიანები და ვი-
 თომ სახელები ივერთ მდინარეებისა კირ (მტკვარი), კამბიზ
 (გორი?) გვიჩვენებდენ, რომ სპარსთა მფლობელობა ამ ქვეყნებ-
 ში ადრევე დამყარებულიყო (ვებერ, III, 389).

მალაქ გორს არასდროს არა რქმევია კამბიზი და თვით
 „გორს“ არავითარი მსგავსება არა აქვთ „კვიროსთან“: ამ ქა-
 ლაქს ეს სახელი დაენაღლა ძველადგანვე მის შუაგულს აბურ-
 ცებულ გორა-დამ. სად გორა=გორი, სად კირი და კვიროსი!

თვით კირ (Cyrus=მტკვარი) და კამბიზ (იორა) ვებერს
 და არიელების მოტრფილად ევროპელ მეცნიერებს აურევიათ:
 სწორედ ძველ Persis-ის წინ, კარმანიასა და მის შორის აგრე-
 თვე იყო მდინარეები Cyrus და Araxes, რომელნიც იქვე
 მცირე ტბას ერთოდნენ (იხ. Atlas antiquus).

რომ კვიროსი აწინდელს მტკვარს და არაქსზედ არ გად-
 მოსულა, ეს მტკიცდება პლუტარხოსის ჩვენებითაც, რომელიც
 ამბობს: „აღმოსავლეთ ივერიელნი წინად არ ემორჩილებოდნენ
 არც მიდიელებს და არც სპარსებს. იგინი მაკედონელთა უღელ-
 საც გადურჩნენ“ (გან, 124).

მართალი უფრო ის უნდა იყოს, რომ კვიროსმა მიიმხრო
 იგივე კადუსიან —ჰირკანელნი და გაილაშქრა იმ საკებისაკენ,
 რომელთა საშრობლო იყო თურანი, ოკსუსსა და იაკსარტზე.
 აქაური საკები იყვნენ ტანით მალაღნი, გრძელ —თმიანი, ცხოვ-
 რობდნენ ტყეებში, გამოქვაბულებსა და კარვებში. მათ ჰქონ-
 დათ მხოლოდ ერთად ერთი ქვითკირით აგებული გოშკა, სა-
 ვაქრო საქონლის საწყობად. (ვებერ, III, 389). აქ კვიროსი
 მოკლეს საკებმა —მასსაგატებმა. ეს კოშკოვანი მასსაგეტები

ჩვენ ოსებად მიგვაჩნია: წინადაც ვთქვით, რომ მასსიგ ოსუ-
რად კოშკის ნიშნავსო, ხოლო მასსაგეთი, ვითარცა ხაზარ (ოს-
ურ.—სახლი)—ხაზარ ეთი.

მ. ალექსანდრე მაკედონელას ლაშქრობა

ძვიროსის მოადგილეებმა დაიპყრეს მრავალი ქვეყნები ინდოეთიდან ხმელთა-შუა ზღვამდე ეგვიპტითურთ და მერე არა ერთხელ შეესივნენ თვით საბერძნეთს და იჭიდგან სკვი-თებს, რომელნიც მოსახლეობდნენ შავიზღვის ჩრდილოთ კერ-ძო, დონისკენ. ამდენის ძლევამოსილობით სპარსეთის მეფეები გააშაყდნენ, გაყვინიზდნენ. ამავე დროს მათ მიერ დამონებულნი ერნი, მეტადრე ბერძენნი, დაუძინებელ მტრად გაუზდნენ სპარსელებს და ელოდნენ მარჯვე დროს, სისხლი აეღოთ, მტარვალნი დაეცათ, შეემუსრათ. ეს დროც დაუდგათ.

მაკედონიის მეფის შვილმა ალექსანდრემ შეაერთა დანა-წილებული სამთავროები საბერძნეთისა, შეჭრიბა დიდი ლაშ-ქარი, მცირე-აზიას გადმოვიდა და შეებრძოლა დარიოზს. იგი ზედიზედ დაამარცხა. აღმოსავლეთის სამთავრო-სამეფოები ზოგი ნებით, ზოგი ბრძოლით აიღო, დაიპყრა ეგვიპტეც და გამო-ეკიდა გაქცეულს დარიოზს. ხელახლა დაამარცხა იგი არბელასა და გავგამელას (1 ოკტ. 331 წ.) და მერე აიღო ბაბილონი, საცა 30 დღე იღზინა. შემდეგ აღმოსავლეთისკენ წავიდა. სუზა უომრად დაემორჩილა. აიღო პერსეპოლისი და ცეცხლს მისცა. აქედგან ეკბატანისკენ წავიდა. აქ იმალებოდა დარიოზი. მოუ-ახლოვდა თუ არა ალექსანდრე ეკბატანს, დარიოზი გაიქცა რაღას. ალექსანდრე გამოეკიდა და პირკანიის ქვემო კასპიის-კარები დაიპირა. დარიოზი გადავიდა თაფურების ქვეყანაში და ტარას დადგა. აქ შებოჟა მისმა ერისთავმა (სატრაპმა) ბესმა და აღმოსავლეთისკენ გაიქცა. ჰეკატომფილის მონდგრებზე უკვე ეწეოდა ალექსანდრე, ბესმა მოჰკლა დარიოზი (3 ივლ. 330 წ.) და გაიქცა ბაქტრიანისკენ. ალექსანდრე მივიდა პირ-კანიის ქალაქ ზადრა კარტას, საცა, შემდეგ ელზურსის ძნელ

გზების გავლისა, მოასვენა ჯარი. აქ გამოეცხადნენ წასწარწინებელი კაცები და მათ შორის არტაბაზი და ლები არიობარზან და არსამ. ალექსანდრემ ძველივე თანამდებობა დაუმტკიცა მათ. დაიპყრა ჰირკანია, მეომარნი კადუსიანნი, შემდეგ წავიდა და დაიპყრა პართია, არიანა, გამოეკიდა ბესს ბაქტრიანაში, ბესმა გადავლო ოქსიანა და ოქსუს იქით ნავტაკს გამაგრდა სოგდიანის ციხეების დაიმედებული. მაგრამ შეიპყრეს მარაკანდს (სამარყანდს) და მოჰგვარეს ალექსანდრეს. ბესი ჯვარს აცვეს. აქედგან ალექსანდრემ ჩავლო ინდოეთისკენ, ინდოთა მეფე პიროსი დაამარცხა და გედროზიით დაბრუნდა სუზას, მერე ეკბატანს და ისევ კადუზია—საგართიასა და ჰირკანიას და აქ დაათვალიერა ნისის მინდორი, საცა ძველადგანვე ფრიად კარგის ჯიშის ცხენები იზრდებოდნენ. ჰირკანიის მთებში დააქრევიანა ხე-ტყე ნავეების ასაშენებლად: მას სურდა ინდოეთიდან ევროპას ეზიდა სავაქრო საქონელი კასპიის ზღვასა, მტკეარსა, რიონსა და შავს ზღვაზედ. იგი მალე ამის შემდეგ გარდაიცვალა (11 ივნ. 324 წ.).

ალექსანდრე მაკედონელის მკორეა შემოსვლა საგართიას ფრიად საყურადღებოა იმ მხრით, რომ ამით მართლდება შატბერდის ქრონიკის ნათქვამი: „ალექსანდრემ ვერ აიღო სარკინეთი და წავიდაო (ინდოეთს), ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ მეორედ მოვიდა და მაშინ სძლია ბუნთურქებს და დაიპყრა ქალაქი სარკინეთიო“.

აქედგან ცხადად სჩანს, რომ ჩვენი მემატიანე საქართველოდ საქართიას გულისხმობს და არა თვით ივერიას, აწინდელ ქართლს. რომ ალექსანდრე პართლაც ყოფილა საქართველოში, ე. ი. საგართიას, ამას იწმობს იულიოს სოლინიც. იგი ამბობს, ალექსანდრემ დაიპყრა აზია, არმენია, იბერია, ალბანია და გადავიდაო ტაეროსსა და კავკასზედ (იგულისხმება ჰირკანიის კავკასი). საგულისხმოა აქ ის, რომ მეფე ალექსანდრეს ჯერ დაუპყრია აზია (სპარსეთი და ინდოეთი), მერე იბერია (კასპიის მხრისა) და ალბანია (კიპერტის რუკებით—ბაქოს მხარე).

პი თვით ქართულის წყაროების თქმულება ალექსანდრეს გამოლაშქრების შესახებ.

შატბერდას კრებულათ:

პირველ ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესაენი იგი ლოათის შვილთანი წარიქცინა და შეკადნა იგინი კედარსა მას ქუეყანასა, იხილნა ნათესაენი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევეით ოთხ ქალაქად, და დაბნები მათი:

სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრავე და ციხენი მათნი—ციხედიდი, სარკინისაჲ, უფლისციხე, კასპისა, ურბნისისა და ოძრახისა. და უკვრდა ალექსანდრეს და ცნა, რომელ იებოსელთა ნათესაენი იყვნეს ყოველსა კორციელსა ქამდეს და სამარე მათი არა იყო, მკუდარსა შეშქამდეს. და გვრქმელა ბრძოლაჲ მათი მეფესა და წარვიდა.

ქართლას ცხოვრებათ.

ალექსანდრემ დაიპყრნა ყოველნი კიდენი ქუეყანისანი, ესე: გამოვიდა დასავლით და შევიდა სამხრით, შემოვიდა ჩრდილოთ, გადმოვილა გაგვასნი და მოვიდა ქართლად და ჰპოვნა ყოველნი ქართველნი (?) უბოროტეს ყოველთა ნათესავთა სჯულლითა: რამეთუ ცოლქმრობისა და სიძვისათვის არა უჩნდათ ნათესაობა, ყოველსა სულსა ქამდეს, მკუდარსა შესქამდეს. იხილა-რაჲ ესე ნათესაენი, სასტიკნი წარმართნი, რომელთა იგი ჩვენ ბუნთურქად და ყიფჩაყად უწოდთ, მსხდომარენი მდინარესა მტკურისასა მიხუევეით, დაუკვირდა ალექსანდრეს, რამეთუ არა რომელნი ნათესაენი იქმოდეს ამას.

და პოვნა ციხე-ქალაქნი ძლიერნი შუა ქართლ: წუნდა, ხერთვისი მტკურისა, ოძრავე მოკიდებულთი კლდესა ლადოსსა, თუბარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვიან კოროზი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი—სარკინე, ციხედიდი და ზანავე უბანი ურიათა, და რუსთავეი და დედაციხე, სამშვილდე და მტკურისციხე, რომელ არს ხუნანი და კახეთის ქალაქნი.

მაშინ მოვიდეს ნათესავნი მბრძოლნი, ქალდეველთაგან გამოსხმულნი, ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთა ოჯახლისაგან ქვეყანა ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს.

და ეპყრათ იგი. რომელ ხარკითა აქუნდა, ჰრქვან მას ხარკი. და შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოვიდა ალექსანდრს, მეფეს ყოველისა ქვეყანისაჲ და დაღეწნა სამნი ესე ქალაქნი და ციხენი და ჰონთა დასცა მახვლი.

ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთულ და დადგა სარკინესა დასავლით კერძო და დასცა ვენახი და რაჲ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცი მერუვენი დასტავითა რუესათა და ჰრქვან ადგილსა მას ნასტავისი.

და მერმე გამოიღო სარკინე: თვთ დაყარეს და მეოტ იქმნეს.

ამათ ყოველთა ციხეთა და ქალაქთა შინა ჰოენა კაცი და ტიკად მბრძოლნი. და განუყოლა შქარი მისი და ყოველთა ამათ ციხე ქალაქთა გარემოადგინნა და თვთ დადგა მცხეთას და დაუდგინნა ლაშქარნი იმიერ და ამიერ, ზემოთ და ქუემოთ და თვთ დადგა ქსანსა ზედა, ადგილსა, რომელსა ჰქვიან ნასტავისი, მტკვრის ციხესა და თუხარისსა არა ბრძოდა, რამეთუ ვერ შეუძლებდა დაპყრობად ხოლო სხუანი ესე ციხენი და ქალაქნი დაიპყრა ექუს თთულს.

ხოლო სარკინელთა ბუნთურქთა აგინეს მეფესა. განუწყრა ალექსანდრე და არლარა ინება ზავი და ვედრება მათი არა შეიწყნარა და რქვა მათ: „ვინათგან მაგინეთ მე, ესე არს ნაწილი თქუნი, რათა დაგზოცნე ყოველნი“. და მოიცვა ქალაქი სარკინე და ვერა სადით განერა ერთიცა კაცი. ხოლო სარკინელთა შესჰირდა: რამეთუ ბრძოდა თერთმეტ თთულს. იწყეს ფარულად კლდესა კათა და განკურიტეს კლდე იგი, რომელი რბილ იყო და ადვლად საკურეტელი, და განერნეს ხურელსა მას სარკინელნი ღამე და შეივლტოდეს კავკასად და დაუტმვეს ცალიერადი ქალაქი. დაიპყრნა ალექსანდრე ყოველი ქართლი.

და ამან ალექსანდრემ მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი და უც-

და თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოა, ძი არან ქართლისა მეფისაჲ, და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი და ვერისწყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლისა და წარვიდა.

ხონი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი და უცხონი იგი ნათესავნი მოსრნა და დაატყვევენა და დედანი და ყრმანი უცებნი, იმ წლისა უმცირესნი, და დაუტყვენა ქართლოსიანნი; და დაუტყვენა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ ძე იარედლოსისი, ნათესავი მისი, ქუტყანით მაკედონით, და მისცა ასი ათასი კაცი ქუტყანით რომით, რომელსა ჰქვიან ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი და მხნენი, ეკირთებოდეს ქუტყანასა რომისასა. და მოიყვანა ქართლად, მისცა აზონს პატრიკსა და დაუტყვენა ქართლს ერისთავად აზონ პატრიკი და ამის თანა სპანი იგი მპყრობლად ქართლისა.

და უბრძანა ალექსანდრემ აზონს პატივისცემდენ მზესა, მთოვარესა და ვარსკულავთა ხუთთა და მსახურებდნენ ღმერთსა უხილავსა დამბადებელსა ყოველისასა. ესე სჯული მოიგონა მან და დაუდვა ყოველსა ქუტყანსა და წარვიდა.

ხოლო ესე აზოა წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა ჰყუანდეს

ქელად წარვიდა*) აზონ მამისა თვისისა მიმართ არიანესსა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედანწულითურთ მათით მოვიდეს და

*) ანტონი კათალიკოზის ვარიანტით (ისტ. თეიმურაზისა, გვ. 111).

კერპნი ღუთად გაცი და გაიმ
და ესე იყო პირველი მეფე
მცხეთას შინა აზოა ძე არან
ქართველთა მეფისა და მოკე-
და და შემდგომად მისა დადგა
ფარნაეაზ.

დაეშენნენ ქართლს და თანა მც-
ვეს მათ კერპნი ღუთად

1. „ჰონნი შეხადნა კედარსა ქვეყანასა“. ეს ონნები ანუ
ჰუნნები კედარიტნი 457 წ. ქრ. შ. ებრძოდნენ პართელებს
(გან, II, 68). ძველად იგინი კასპელების მეზობელი იყვნენ.
დიონოსი პერიეგეტელის კომენტარიებში სწერს ეგსტათე (გან,
142): უნნებს იქით კასპები არიანო. უნნი სკვითის მოდგმისა-
ნი არიანო და სპარსელები თურქებად უწოდებდნო. მიდიელებს
მშვიდობა აღუთქვესო და ამისთვის გამოართვეს 40,000 ოქ-
როს ფული და ისე გამდიდრდნენ, რომ აკეთებდნენ ოქროს
ლოგინებს (ტახტებს), მაგიდებს, სკამებს, სელებს და სხვ.

2. ალექსანდრე რომ გამოეკიდა ბესს და ზადრაქართას
მივიდა, აქ დარჩა სულ ხუთმეტოოდე დღე და ამ ხნის განმავ-
ლობაში იგი ვერ შესძლებდა ჰირკანიის გამოვლას და კადუ-
ზიანთა, საგართიელთა, მარდებისა, გელებისა და კასპელთ და-
პყრობას. თუნდაც ამ მეომარ თემებს არ ებრძოლათ მასთან,
მაინც მარტო ზადრაქართითგან აქეთ მოსვლა-წასვლისათვის
დასჭირდებოდა უკანასკნელი 3-4 თვე და ალექსანდრე კი მიე
ჩქარებოდა აზიის შუაგულისკენ, რომ ხელთ ეგდო ბესსი, რო-
მელმაც დარიოზი მოჰკლა და სპარსეთის ხელმწიფობა მოინ-
დომა. შატბერდის ქრონიკაც ამბობს, „ვერ ეძლო ქართს ბუნ-
თურქებთან და ჰონნებთან ბრძოლა და წარვიდაო“. აქ „ვერ
ეძლო“ „ვერ ეცალას“ მნიშვნელობით ნათქვამი უნდა იყოს.

3. მეორედ რომ მოვიდა ალექსანდრე, მაშინ შემუსრა
ბუნთურქნო, ამბობს შატბ. ქრონიკა. აქ, ალბად, იგულის-
ხმება ალექსანდრეს ბრძოლა კადუსიანთა, გელთა, კასპელთა
და ჰირკანელთ მეზობელ მარდებთან მაშინ, როდესაც სუზა-
გბატანით მეორედ მოვიდა ჰირკანიისკენ.

დიოდორ სიცილიელი ავბობს (გან, 93): „ალექსანდრემ მოიარა პირკანია და მისი მეზობლად მყოფი ქვეყნები. ზღვის პირ-პირ რომ მიდიოდა, მარდების ქვეყანაში შევიდა. ამ ხალხმა, ჯან-ღონით ძლიერმა, არავითარი ყურადღება არ მიაქცია მეფის განდიდებულს შემძლებლობას და არ დაუხვდა და პატივი არა სცა. პირიქით, მარდებმა შეჭკრიბეს 8000 მეომარი, მთის გზები შეუკრეს და წინ გადაეღობნენ მაკედონელებს. მეფე მიესია, უმეტესი მათგან გასწყვიტა და დანაშთენნი შერევა მიუვალს ადგილას. როდესაც ცეცხლს მისცა მათი ქვეყანა, ისე მოხდა, რომ მეფის მეჯინიბენი, რომელთაც მეფის ცხენები მიჰყავდათ, უკან ჩამორჩნენ. ბარბაროსნი მიესივნენ ამით და მოსტაცეს ყველაზე უმჯობესი ცხენი. ალექსანდრეს ეწყინა და მკვიდრთა ენაზე გამოუცხადა მარდებს, თუ ცხენს არ დამიბრუნებთ, გაგიოხრებთ მთელს ქვეყანას და თქვენც ცოცხლად ვერ გადავირჩიებითო. ბარბაროსებმა ცხენი დაუბრუნეს, მიაართვეს საჩუქარიც და 50 კაცი აახლეს და პატიება ითხოვეს. ყველაზე წარჩინებულნი მათგან მეფემ მზეველად*) დაიტოვა.

4. „აზონს მისცა 100000 კაცი ქვეყანით რომით, რომელსა ჰქვიან ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი და ეკირთებოდეს ქვეყანასა რომისასა“.

ფრიად საგულისხმო ცნობაა. რას მოასწავებს სიტყვა:

„აზონისთვის მიცემული 100000 კაცი ქვეყანით რომით ეკირთებოდეს ქვეყანასა რომისასა“? აქ არავითარი წინააღმდეგობა არ არის. „რომ-გვარად“ იწოდებოდა აწინდელი ხვარასანი (ქ. ცხ., 328), ხოლო ფროტათოსად მდ. ეფფრათი. მაშასადამე ეს რომ გვარელ ფროტათოსელნი ყოფილან რომის (საბერძნეთის) მტერნი და იგინი ალბად დაიმორჩილა ალექსანდრემ და მისცა იბერთ მეფეს, რომელმაც თავის მხრივ აღუთქვა ერთგუ-

*) „მზეველი“-ს თავდაპირვანდელი სახე სვანებს დაუცავთ—ზ ა ვ ა ლ, ე. ი. ის, ვინც ორს ერს ახავებს, მათ შორის ზავს ჰყარავს. ზავი—მზეველი და არა ზევი—მზეველი.

ლება და მის ლაშქრობისათვის ხელშეწყობა კავკასიონის კარების გამაგრებით. რომ იბერთ მეფეს ალექსანდრესთან მეგობრული განწყობილობა ჰქონდა, ეს ცხადად სჩანს პლინიუსის სიტყვით:

„როდესაც ალექსანდრემ ინდოეთისკენ გაილაშქრა, იბერთ მეფემ უძღვნა ერთი უჩვეულებრივოდ დიდის ტანის ძაღლი. ალექსანდრეს გაუკვირდა ასეთი დიდი ძაღლი რომ ნახა და მიუსია მას დათვები, ტახები, მაგრამ ძაღლი ფეხზედაც არ წამოდგა. იმპერატორმა ძაღლი მოაკვლევინა. ეს ამბავი მიესმა იბერთ მეფეს, რომელმაც სხვა ძაღლი გამოუგზავნა და შემოუთვალა: „წერილ ნადირებს ნუ აბრძოლებ, სპილოს მიუსიგო ანუ ლომს.“ ალექსანდრემ სცადა. ძაღლმა ლომიც ვაგლიჯა და სპილოც დასცა“ (გან, 111).

იბერიისა და კადუსია-საგართია-ჰირკანიის დამოკიდებულებას ნათელს ჰფენს შემდეგი საყურადღებო ცნობაც.

„თავად-აზნაურთა სიაში“, რომელიც ძველ სიგელ-ჯუჯრების თანახმად შეადგინა მეფე ერეკლე II-ემ, სწერია: თავადნი აბაშიძენი გადმოსახლდნენ ინდოეთის ეთიოპიიდან ანუ აბაშეთიდან (გვ. 12), ხოლო ორბელიანნი (ბარათაშვილნი და გუგუნაენი) დიდის სათათრეთიდან, ქვეყნიდან ჩინეთის მზრისა, კიტიიდან. ჯამბაკურ, ბარათა და ბოშ იძულებულ იყვნენ დაეტოვათ თვისი ქვეყანა; იგინი დიდის ძლიერებით აიყარნენ და მოვიდნენ რანის ქვეყანას, რომელსაც აწ ქვიან ყარაბალი. ბოში დასახლდა აქვე სიონ-ს, შემდეგ სისიანად*) წოდებულს, და ამისი წილი მოსახლეობა დააფანტა სპარსეთისა კერძოთა ცარიელთა ადგილებთა შინა, ხოლო ჯამბაკური და ბარათა კვლდრნენ მეფე ფარნავაზ ქართლსაანს, რათა მიეცა ადგილი საქართველოს შინა დასახლებლად. და მან მიუბოძა სომხითსა ადგილსა შინა, კერძოდ გორისა და თრიალეთისა მხარესა

*) ამ ქვეყანას (ყარაბალს) უწინ ერქვა სივნიეთი (სომხ. სიუნ) და ფრიალ საყურადღებოა, რომ თავდაპირველი მისი სახელი ყოფილა სიონი.

და ადგილთა შინა მისთა. და ჯამბაჯურ და ბარათა 5000 მეკომურით დაესახლდნენ მუნ. (ივერია, 1884, № IV)

თვით ბარათაშვილების გუჯრის პირით მათს წინაპარს პრკმეგია ბირიან აბაში და ეს ბირიან აბაში გადმოსახლებულა 768 წელს, მაშინ, როდესაც საქართველოში მეფობად ბაგრატ დაგათათსძე. ამ 768 წელს და შემდეგაც არაერთი ბაგრატ დაგათათსძე არა სჩანს: არჩილ † 718 წ., იოანე არჩილისძე (718—756), აშოტ ადარნასესძე (786—826), ბაგრატ აშოტისძე (826—876) დავით ბაგრატიძე (876—881), ადარნასე დავითისძე (881—929), სუმბატ ადარნასესძე (928—958), დავით სუმბატისძე (958—994), გურგენ; ბაგრატ გურგენისძე (980—1014) და სხ.

ამას გარდა, 768 წლებში, მის წინათაც მირიდამ მოკიდებული, და შემდეგაც საქართველოსა და საზოგადოდ მთელს სპარსეთ-კავკასიაში ბატონობდნენ არაბნი და იმ დროს გრძელის გზის გამოვლა თითქმის 100000 კაცით (მაშინდელი 5,000 კომლი ამაზედ ნაკლები არ იქნებოდა) და საქართველოში დასახლება ყოველად შეუძლებელი იყო. ამიტომ ბარათიანთ გუჯრის პირის თარიღი ჩვენ შეცდომად მიგვაჩნია, მით უმეტეს, რომ ბარათაშვილების გადმოსახლების შესახებ გვაქვს ისეთი ჩვენება, რომელიც თვით მეფე ერეკლეს ამოუღია ძველ სიგელ-გუჯრებიდამ. სწორედ ფარნავაზის შამს მთელი აღმოსავლეთი შეარყია მაკედონელის ლაშქრობამ, თემნი და ერნი გადასხ-გადმოსხა.

ჩვენ ვფიქრობთ, ეს 5000 მეკომური ბარიან-ორბელიან—აბაშთა და ბოშის სახლიკაცობა, რომელიც „გაიბნა სპარსეთსა და სისიანს“, იყო ის მხედრობა, რომელსაც ებრძოდა ალექსანდრე მარგიანა-ბაქტრიანას, ცერათსა და სამარყანდს. კუაზე ახლოა, რომ ის ბესსი, რომელიც დარიოზის მოკავშირე იყო და რომელსაც გამოეკიდა ალექსანდრე, იყო სწორეთ ჩვენი აბაში ანუ ბოში, მამა ფარნავაზისა და ძმა მამასახლისის სამარასი.

ბი ზოგი-რამ წელილი, ამ აზრის გამამაგრებელად

ბ. ბესს ეგონა დავიმაღლებიო მთის სიმაგრეთა შემწყოებით აღგილსა ნავტაკს (ვებერ, III, 207)

ბ. ეს აღგილი ახლო იყო ოქსიანა—ბაქტრიანადგან.

ბ. ბესსი შეიბყრა მარაკანდს (=სამარყანდს)

ბ. ალექსანდრემ იქ ნახა ქალაქი Kurapolis ანუ Kuraeschata ანუ Kurukschaethra.

ბ. ალექსანდრემ ააშენა ქალაქი კავკასიაში (ინდის მხრიდან ბირკანიისკენ მომავალს კავკასიონის ძირში) და დაასახლა აქ დამაბუნებულნი მეომარნი და აგრეთვე კიდევ 7,000 სხვა მეომარი

ბ. ვიდრე ბაქტრიას აიღებდა ალექსანდრე, ბარბაროსნი დასციხოდნენ. სოვდიანის ციხე მალლა ამართულიყო ნავტაკსა და ბაქტრიას შორის და ვიწრო ბილიკი უღალს კლდეზე მასში შემავალი კარი იყო. ციხიღგან დასციხოდნენ მეფეს: შენმა მეომრებმა ფრთები გამოისხან და ისე შემოვიდნენ ჩვენს სიმაგრეშიო.

ალექსანდრემ ალყა შემოართყა ბუნთურქებს, სარკინეთს შემალულლებს, რუ გამოილო ქსნით და ამ აღგილს დაერქვა ნასტაკი.

ქსანი და ფშავთა ბაქტრიანი (ბახტრიონი) აქვე იყო.

შარნავახს მოუკლა მამა (ბოში, აბაში?) და ბიძა სამარ.

ალექსანდრემ აიღო თავადი ციხე ცხეთა, ტყურის ცხეთა.

ალექსანდრემ მცხეთაში დასტოვა ძე არან ქართლის მეფისა და მისცა მას 100000 მეომარი ფროტოსელნი.

სარკინეთის მეომარნი დასციხოდნენ ალექსანდრეს. მან შეუთვალა: „ვინათგან მაგინეთ, ესე არს ნაწილი თქვენი, რათა დაგზოცნე ყოველნი“.

ზ. პირკანიაში მაკედონელთ ნახეს წყარო, რომელიც კლდი-
დად გამოდიოდა და რომელსაც
ერქვა სტიბეტეს.

ალექსანდრემ რუგამო-
ლო და დასტავითა რუგამო-
დასხა მერუვენი და ამ ად-
გილს დაერქვა ნასტავი (შა-
ტბ. კრებ.). საბას ლექსიკ.
სტავა—რუს სათავე. ამ ნა-
სტავის შორიხლო არის აგ-
რეთვე ნოსტე და გოსტიბე,
გოსტიბეთი, რომელიც უახ-
ლოვდება ბერძნების ნახულს
სტიბეტესს.

საზოგადოდ, ალექსანდრესი, ფარნავაზ—აზოს ისტორია
ფრიად არეულია. ყველაზე სანდო ძველ მწერლებში, სტრა-
ბონი ამბობს: „ყველას არა სწამს ძველი გადმოცემები, გავრ-
ცელებული ალექსანდრე მაკედონელის სადიდებლად. იგინი,
ვინც მოიგონა ეს გადმოცემანი, ცდილობდნენ უფრო პირფე-
რობით ეამებინათ მეფისთვის, ვიდრე ეთქვათ მართლად. ამ მი-
ზეზით, მაგალ., სახელი კავკასიონისა, რომელიც კოლხიდასა
და შავზღვას ზემო აღმართულა, გადაანათლეს ინდოეთის მთებს
და მის ახლო ზღვას. უფრო მეტი დიდება იყო ალექსანდრესთვის
დაეპყრა აზია ინდოეთის მთებამდე, ვიდრე მხოლოდ პონტოსი
და კავკასიის ყურემდე! და ამიტომაც დიდება და სახელი ამ
მთისა და მოსაზრება, რომ იაზონმა თავის ლაშქრობაში მია-
ხწია უშორესს კავკასიის ძირამდე და გადმოცემა, რომ პრო-
მეთოსი მიჯაჭვულ იყო მსოფლიოს განაპირა კავკასიონზედ
—ყველა ეს შეიქმნა მიზეზად, რომ მწერლებმა მეფის საამე-
ბლად ამ მთის (კავკასიონის) სახელი გადაიტანეს ინდოეთს
(გან, 74).

ასეა თუ ისე, ჩვენ მაინც მტკიცედ გვწამს, რომ მაშინ
აღმოსავლეთი საქართველო შესდგებოდა ორ სამეფოსაგან—
ცხეთისა (იბერიისა) და საგართიისა (პირკანიისა), საცა მოსა-
ხლოვდნენ კასპნი, გელნი, მარდნი, კადუსნი, გურჯანნი, მარ-
გიანნი, ბაქტრიანნი, უტნი, კარმანნი. ამ ორ სამეფოთაგან
პირველი, იბერია, მგობრულად დაუხვდა ალექსანდრეს და

შემწეობა აღუთქვა, მისმა მეფემ საჩუქრებიც მიართვა. ხოლო მეორე იყო დ. რიოზის მოკავშირე და, მაშასადამე, მტერად აღიქმის. ამ კასპიის მხრის საქართველოს ერთი მამასახლის-თაგანი, ბესი; იქნება იგივე ბოში (აბაში) და მისი ძმა მამასახლისივე სამარ მძვინვარედ ეომნენ მაკედონელს, არ დაინდეს დარიოზ, მოჰკლეს იგი, რომ მის სიკვდილით ძალა შეემატებინათ თავისთვის და მთელის ერანის ძალ-ღონით შებრძოლებოდნენ შემოსეულს მტერს. თუ ესრე არ ყოფილიყო, მაშ რად დაზოცავდა ალექსანდრე მამასახლისის სამარას და მის ძმას, ფარნავაზის მამას? იგი ხომ მაჯივე მტრების ბუნთურქების გასაწყვეტად მოდიოდა? სამარა მართლაც ცხეთის მამასახლისი რომ ყოფილიყო, მას როგორ მოჰკლავდა ალექსანდრე, როდესაც ჯერ ერთი, იგი მტერის ხეობაში არ შე მოსულა და მეორეც, იბერთ ხომ თავის მკეფე ჰყვანდათ და ამ მეფემ ძღვენიც მიართვა მაკედონელს და შეგობრობაც გამოუცხადა!

იმ დროის ისტორია ჩვენ ასე გვეხატება. ალექსანდრე გარდაიცვალა 11 ივნისს 323 წელს. აღმოსავლეთი აირია, შეირყა. მრავალი მეფე მამფალი გაჩნდა. ვინც მიმალულ იყო, წამოყვლდებოდა. ამ ხანს ფარნავაზ ქართლოსიანმა, იქნებ იმავე ბესის ძემ, შემოიკრიბნა ბირიან-აბაშ-ორბელიან-ბოშნი, 100,000-მდე მეომარი, წამოვიდა და დაიჭირა ალგეთისა და ქციის მხარე გორამდე, მიიბირა ცხეთის მეფის კელადი მამასახლისები, მაგალ., ქუჯი, ტახტიდგან ჩამოაგდო ცხეთის მეფე, თვით გახელმწიფდა და ჯაფრი ამოიყარა, რომ ამ იბერთა მეფემ შემწეობა არ აღმოუჩინა მაკედონელთან ბრძოლაში.

რაც შეეხება აზოს (=აზონს) და მის მამა არანს, ჩვენ გადაჭრით ვერ ვიტყვი, რომ იგინი სწორედ ფარნავაზის წინადად შეფობდნენო. შეიძლება, ჩვენს მემბტიანეს აზუ, ძე ირან-ზუსი, ვანის მეფისა, რომელიც ჩანს 719—716 წ. ქრ. წ., გადმოყვანოს მე-IV საუკუნეში. ეს კი ცხადია, რომ აზოა (=აზონი) დიდ პატივდებაში ყოფილა ქართლოსიანთა არემარეში.

ბ. ძველს რუკებზე კიპერტისა ჩანს აზოს სახელის ქვეყნის ქვეყნები—აზონიუს ჰირკანიაში და აზონიუს კარდუნების ში. (აზონიუსი აღბად იყო აზონისი და ბერძენ-რომაელებმა აზონიუსად აქციეს).

ბ. ტაციტი (56—117 ქრ. შ.): „იაზონი მოვიდა კოლხიდის თავისუფალ ტახტის დასაქვრად“.

ბ. იუსტინე (130—170 ქრ. შ.): „თითქმის მთელმა აღმოსავლეთმა იაზონს, როგორც თავისს დამფუძნებელს, დაუდგა ტაძრები და პატივისცა, როგორც ღმერთს“.

დ. პლინიუს (29—79 ქრ. შ.): „აღბანელნი, ამბობენ, იაზონის ჩამომავალნი არიანო“.

მ. სტრაბონი (68 წლ—გან ქრ. წ.): „იაზონმა კოლხიდიდგან... შემოიარა იბერია, აღბანია და ნაწილი არმენიისა და მიდიისა. ამას მოწმობენ მის პატივად აგებულნი ტაძარნი და სხვა ძეგლნი.“

აქ, ეკვი არ არის, უცხოელ მწერლებს, რომელთაც იკოდნენ მხოლოდ ლეგენდარული იაზონი და ისტორიული აზონი, იქნება, სულაც არ იკოდნენ, საკმაოდ აერგოდათ ცნობები, გარნა მათი გადმონაცემი ჩვენის წყაროებითაც მტკიცდება.

ბ. სახელი აზონ, იაზონ ფრიალ გახშირებულია ჩვენში, შეტადრე იმერეთს.

ბ. ჩვენი მათიანე მოწმობს, რომ აზონის ლაშქარს აზნაურობა ებოძაო. ეს „აზნაური“ ანუ მათიანის აზრით „აზონაური“ სწორედ ლეთიურობას მოასწავებს. ასრე: აზნაური=სვან. აზნავირ=მეგრ. თინისქუა. ჟანა (სვან. ეი, ეიბავ) უდრის ქართულს ზენას და თინისქუა (თინი-სქუა) ნიშნავს ზენას შვილს. პრეფიქსი ა იგივეა, რაც მეგრული ა და მერმენდელი სა: ა-ზენაური=სა-ზენაური (შეადარე: ა ყარი=სა-ყარი; ა სული=ო-სური). რომ მართლაც აზნაური იგივე აქინაურია, მტკიცდება ამითაც: საინგილოში არის სოფელი (ხეობა), რომელსაც ჰქვიან აზნაური და აგრეთვე აქინაური.

თვით თქმულება, რომ „აღბანელნი იაზონის ჩამომავალნი არიანო“, „იაზონმა მოიარა კოლხიდა, იბერია და აღბანიაო“,—

ადვილად გაგრცელდებოდა, რადგან აზონის სახელი ისმის აქ
 ყველგან: ალაზანი=ბერძნულად — ალ-აზონი, ტრამეზონი=11
 ტრაპ-აზონი (1042 წელს გადაწერილს ქართულს წიგნში სწერია
 მეგრელთა ქალაქად. ხოლო სვანურად ზან სამეგრელოს ნიშ-
 ნავს, ე. ი. ჯან-ს).

აზოს შამა იყო არანი. მ. ქორენელი ამბობს (გვ. 83—84):
 „არანი, კაცი ბრძენი, სახელოვანი ინიშნება დადიანად (მეფის
 მოადგილედ) მტკვრის ხეობისა, რომელიც არის ქვეყანა დიდი,
 ჩინებული, დასახლებული. იგია ჩამომავალი სისაკისა (იხ. ზე-
 მო სისიანი, სიონი=ყარაბალი). მისგან ჩამომავლობენ უტნი,
 გარდმანნი (გარდაბანელნი), წოდენი და გარგარნი. ეს გარ-
 გარნი შირდატის ჩამომავლობაა. იგინი, ნაბუ-ქუდურ-ასარმა
 იყვრია რომ დაარბია, გადაასახლა პონტოს“.

პრან მეფის სახელი დაუცავს დღესაც სოფელს, რომელ-
 საც ჰქვიან არანისი. არან-ად იწოდებოდა მთელი ქვეყანაც,
 რანი (მტკვრის მარჯვენა მხარე დებედიდგან მოკიდებული
 განჯისკენ).

3. კადუსნა ანუ კახნა.

შატბერდის ქრონიკისა და ქართლის ცხოვრებაში ვკით-
 ხულობთ:

ა) მოიწია კტოკეთა, დაბასა, რომელსა ჰქვიან ბოდინი
 (შატბერდის ქრ., 19)

ბ) დაბასა ბუღს კსოეთისასა (21)

გ) მიეახლა გუსეთს, დაბასა ბუღისასა (ქ. ც., 98)

დ) მოიწია ქვეყანასა კსოეთისასა, დაბასა ბუღს (შ. ქ.,
 გვ. 1)

ე) დაბასა ბუღს კახეთისა ქვეყანასა (იქვე, 58)

ვ) დავმარხეთ (წმ. ნინო) ბუღს, დაბასა კახეთისასა (გვ. 71).

ცხადია, კახეთი ყოფილა იგივე ქხოეთი=კტოეთი, კუხე-
 თი და კატეთი, ე. ი. ქვეყანა კახ-თა=კუხ-თა. დღესაც ხმარე-

ბაშია ა) კახი, კახიძე, კახიანი, კახა (კაცის სახელია, ბ) კუხი, კუხიანიძე და გ) კატები (სოფელია ძველს ცერეთში, საინგლისლოს).

რომ კატები იგივე კახეთია, სწანს იქილგან, რომ ამ ქვეყანაში მცხოვრებთ თავისთვის უნდა ეწოდათ კახნი, კუხნი, კატნი და კადნი (ტ=ღ: იმტენი=იმთენი=იმდენი, მოხვდა=ინგ. მოხტო და მრ. სხ.), ხოლო თვის ქვეყნისთვის კი

ა) კატები—კადები

ბ) კატეთი—კადეთი—კახეთი

მითარცა ე-თა არის საცხოვრებელ აღგილის მაჩვენებელი დაბოლოება, ისრევე ე-ხა. შეადარე:

ფარა—ფარები

ღვინო—ვენახი (მეგრ. ბინები)

ღ ხშირად აკლდება: ღვაეი (სვ., ხევ.)—ვაეი, ღვაქარი—ვაქარი. მაშასადამე, ვენახი იგივე ღვენახია, ღვენეთი, ფარები იგივე ფარეთი.

ამას გარდა თა, ხა, სა, ვა, შემოკლებულად აღნიშნავენ მრავლობით რიცხვს (მესამე პირს):

უკეთებია—თ
(ინგ.) უკეთებია—შ
(სვან.) ასუა—ხ

ჰყავ—თ
ჰყავა—შ
ხა-ყა—ხ

არღე-ს=სვან. არღა-ხ; აკეთებენ (შხადიან)=სვ. ხა-შღაბა ხ და სხ.

აქ თ (=ღ) შ, ხ მიგვაჩნია დასაწყის ხმებად სიმრავლისა და სიდიდის მაჩვენებელ სიტყვებისა:

თ: ინგ. თაა (შთა). ღიადს რასმე ეხლოც ვადარებთ შთას, ღვეს. ამას გარდა ინგ. ღაა=ღია=ინგ. ღააღა=ღიაღი=სვან. ხოშა (ამაკე ფესვიღან გვაქვს ღიღი).

შ(=ს): ყველა, ყოლა, ყუელა; სუ=სულ=სრუ=სვან. სურუ=მეგრ. შურო.

ხ: სვან. ხააა=ხვერი (შეადარე: ხვაეი=ინგ. ხოვ).

შემოკლება ანუ გაგრძელება პირვანდელ მარცვლისა ქართული ენის კანონია, ასე:

არის—არს—არი—ა (კაცი-ა)

კაჰარის—კაჰარს—კაჰს—კას (=კაი-ა კა-ა); მამისა-კენა = მამისა-ყენა = მამის-კენ (—ყენ (=მამისა—კ. მოკული = მოკ-ვი = მო — კ.

თუარირომ = თუარომ = თუარ = თორე = თორემ = თორ = თვარ.

მიმეორებთ, კატეხი კატეხი გვგონია და კადუსი იგივე კადუხი*), ე. ი. ქვეყანა კადთა. ამ კადუსთ ანუ კატთ თვით ცკატეც, რომელიც ცხოვრობდა 550 წ. ქრ. წ., სთელის კასპიის ზღვის პირა მოსახლედ (გან, 8).

ატოეთის ანუ იერის ხეობის ერთი სახელთაგანი იყო აგრეთვე სუჯეთი (ქ. ცხ., 239) და ამ სუჯეთში ცხოვრობდნენ სოჯნი = სუჯნი. ეს სოჯნი წმ. ნინომ მოაქცია, კაწარეთს (პატარძელის ზემო) რომ მივიდა.

მცხეთა იყო უფავთა ქვეყანაშა (შატბ. ქრ., გვ. 11). საბას ლექსიკ: „უფიკეთი. — ბაღდადი“, მართლაც სახარებაში (მარტო ქართულს სახარებაშა) ვკითხულობთ (საქმე, 2, 9):

„რომელნი ვართ პართნი და მიდნი და უფავთა და ელამიტენი და მკვდრნი შუამდინარისანი და ჰურიასტანისანი და კაბადუკიასანი, პონტოსანი“.

აქ ერნი ჩამოთვლილნი ჩრდილოეთიდგან (პირკანიის ქვემოდგან) სამხრეთისკენ სპარსეთის სრუტემდის (პართნი, მიდნი, უფიკნი და ელამიტნი) და იქიდგან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვამდე (შუამდინარისანი, ჰურიასტანისანი, კაბადუკიასანი და პონტოსანი). ექვი არ არის, უფიკებად აქ სუზიანელნი იგულისხმებიან, ვინაითგან სუზიანას ქვემო იყო ელამთა ქვეყანა.

რომ ჩვენი სუფი (სუჯი) იგივე სუზა-ა, ექვს გარეშე: ჯერ ერთი, რომ ს ხშირად ისპობა (სულა = მეგრ. ულა = ელა) და მეორეც სუზას ერქვა აგრეთვე ჰუზა (Huzha). ჰუზა-

* კალხი სრულიად კანონიერად წარმომდგარა სიტყვიდამ კალა: სვან. ბალაზ = ბალახი, ბალზი = ბალახის. კალხ-ი, ე. ი. ქვეყანა კალეთისა.

დამ ადვილად წარმოსდგებოდა სუზა, რადგან ჰ=ს: ქრისტე ქრიპტე, და აგრეთვე უტიკეთი.

ძალდთა ტომი განთქმული იყო მკედლობით, რკინისა, ვერცხლისა, ფოლადის შემუშავებით, ოქრომკედლობით. კადუსთა სახელიც, გვეონია, ამავე მკედლობას მოასწავებს.

აზოს „ცხოვრებაში“ სამკედლოს მაგიერ სწერია სამკადური, ხოლო მეგრ. ჰკადუ და სვან. მ-სკიდ ჰქვიან მკედელს. აი კიდევ სიტყვები, რომელნიც მკრელს, კრას აღნიშნავენ: სვ. ჰადა=ქართ. ჰოდა (ცული), სვ. (ლი)—კადი=ქართ. კოდვა (კრა, პობა), კოდვა (ცხენისა), კოდვა (წისქვილის ქვისა), კადვა (წისქვილის რუსი, კოტა (შუბი). რომ კედლობა ჩვენში გავრცელებული ყოფილა, ამის თავმდებია სახელები კედლიძე, კედლიშვილი, კედლეური, კედისი. ეს უკანასკნელი სიტყვა მეგრულის გამოთქმით იქნება ჰკადუსი=ჰკადეში=ჰკადუსი, რომელიც უახლოვდება კადუსსაც და ქალდთა ქვეყნის აკადსა და კადეშსაც და იმ ური-კატტუცხსაც, რომელთა ღმერთი იყო ზადლი ანუ ზადი. (იხ. ქვემო, ქალდთა ისტორიაში).

